

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

KÖSZÖNTÉS ÉS BÜCSÚ

Szilágyi Ferenc: Számadó

Nemes István: Nyelvi-stilisztikai jellegzetességek Illyés Gyula Tiszták című drámájában

KODÁLY ZOLTÁN SZÜLETÉSÉNEK 100. ÉVFORDULÓJÁRA

I. *Bakos József:* A nyelvművelő Kodály Zoltán

II. *Kerényi György:* Kodály és költőink

Sebestyén Árpád: A helyes magyarság kézikönyve

Lisztóczy László: Hunfalvy Pál és a Kalevala

Balogh Judit: A mellérendelő szó szerkezetek gyakorisága a mai magyar nyelvben

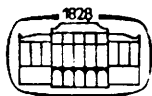
Ország László: „Utoljára, de nem utolsósorban”

Nádor Orsolya: Sütő András mondatfűzéséről

Deme László: Anyanyelvi tanterveink alapja és tendenciái

Huszár Ágnes: A mondat aktuális tagolása és annak tanítása

Rónai Béla: A beszédművelés oktatása és oktatói

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

107. ÉVFOLYAM 1983. JANUÁR—MÁRCIUS 1. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁNRETI ZOLTÁN, BENKŐ LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
ILLYÉS GYULA, KEMÉNY GÁBOR, KOVALOVSKY MIKLÓS,
RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

KÖSZÖNTÉS ÉS BÜCSÜ

<i>Szilágyi Ferenc</i> : Számadó	1
<i>Nemes István</i> : Nyelvi-stilisztikai jellegzetességek Illyés Gyula Tiszták című drámájában	10

KODÁLY ZOLTÁN SZÜLETÉSÉNEK 100. ÉVFORDULÓJÁRA

I. <i>Bakos József</i> : A nyelvművelő Kodály Zoltán	17
II. <i>Kerényi György</i> : Kodály és költőink	27

Nyelvművelés

<i>Sebestyén Árpád</i> : A helyes magyarság kézikönyve	41
<i>Lisztóczy László</i> : Hunfalvy Pál és a Kalevala	47
<i>Balogh Judit</i> : A mellérendelő szó szerkezetek gyakorisága a mai magyar nyelvben ..	57
<i>Országh László</i> : „Utoljára, de nem utolsósorban”	65

Íróink nyelve

<i>Nádor Orsolya</i> : Sütő András mondatfűzéséről	68
--	----

Nyelv és iskola

<i>Deme László</i> : Anyanyelvi tanterveink alapja és tendenciái	76
<i>Huszár Ágnes</i> : A mondat aktuális tagolása és annak tanítása	87
<i>Rónai Béla</i> : A beszédművelés oktatása és oktatói	100

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Takács Lajos</i> : Ostoros	111
<i>Mizser Lajos</i> : Csilla — Delinke	116

Imre Samu

MAGYAR NYELVŐR

107. ÉVFOLYAM * 1983. JANUÁR—MÁRCIUS * 1. SZÁM

KÖSZÖNTÉS ÉS BÚCSÚ

Számadó*

Szétszóratván, ős lápokba vonul
hite-konok község hű papjaként
(kit azzal áld, amivel ver az Úr !)

templomtalanul, palásttalanul
(s vívódva folyton, mit hoz ránk az ég)
kell osztanom úrvacsorát s igét !

(Illyés Gyula: Számadó)

Üldözött tiszántúli prédikátorok s nyájajuhász dunántúli számadók hű fiaként őrizte, őrizi a kezére bízott nyáját Illyés Gyula: a nemzet költőjének elhivatottságával hirdette a megtartó igét az irodalom szószékéről.

Az ige, a megtartó szó hatalma hogy is ne érdekelhetne volna őt közléről, hiszen tudta jól, hogy a prédikátor ősök forgatta Károli-biblia igéi nemcsak eszméket hordoztak, hanem összetartói is lettek a Mohács után három országra hullott, szétbarangolt nyájnak az anyanyelv akkor fölfedezett hatalmával. A sok országra hullott XX. századi magyarságnak éppilyen őrizője s megtartója akart ő lenni — s lett is — műveivel, szavai megtartó hatalmával. S ahogy a XVI. század prédikátorai nem csupán ösztönös (bár jó ösztönű) használói voltak az újonnan fölfedezett anyanyelvnek, hanem elsőként bogozgatták milétének, eredetének, rokonságának titkait is, keresve a szép és illő beszéd törvényeit: a XX. századi utód sem állhatott meg a nyelv, az igét hordozó anyanyelv ösztönös csodálatánál; Illyés Gyula nemcsak nagy művésze, de tudós értője is közös kincsünk titkainak, híven az általa leírt ígékhez: „emberi létünkben szerzett tulajdonaink közt alig van szentebb, mint a nyelv.”

Azt, hogy az anyanyelv gondjait mennyire szíven viseli, magam először akkor fedeztem föl, mikor még érettségiző diákként iskolai bálványomnak, Kosztolányi Dezsőnek kötetbe gyűjtött írásait sorra megszereztem. A sorozat első kötete mindjárt az Erős várunk, a nyelv volt, s a templomi áhitatú cím alatt ez állt: „Sajtó alá rendezte és a bevezetőt írta: Illyés Gyula.” S a bevezető szavait — amelyeket a nagy nyelvművész-nyelvművelőről írt — önmagáról is írhatta volna: „Ügye volt a nyelv, mesterségének eszköze. Látni való, hogy először csak a munka pillanatnyi szüneteiben vette szemügyre s köszörült rajta

* Ez a tanulmány ünnepi köszöntőnek készült: a közben bekövetkezett fájdalmas esemény folytán azonban búcsúzó lett. Abban a tudatban bocsátjuk közre eredeti formájában, csak a címen változtatva, hogy e gazdag nyelvi és szellemi örökség nem vész el, nem vesztet el, hanem eleven ható erőként jelen lesz mindig nyelvünket védő, ápoló munkánkban.

(A szerkesztőség)

egyed, akár vésőjén az asztalos. De csakhamar felfedezte azt a titkos viszonyt, amely az eszköz és a műve dolgozandó anyag közt van, majd azt a még rejtelmesebbet, amely az eszköz és az alkotó között van, amidőn a nyelv szinte munkatárs: segít, tanácsot ad, ötletet sug és ellenőriz. E rejtellemmel sose tellett be, ez vezette a széptani elmélkedésekhez, a remekművek titkának fűrkészéséhez, majd ahhoz a nagyobb titok vizsgálásához és átérzéséhez, amely az egynyelvűeket összeköti.”

De sok önjellemzést tartalmaznak a nagy költőtársról írt többi sorai is: „Mint mindnyájan, természetesen Kosztolányi is úgy tanulta meg nyelvünket . . . Mindenkitől tanul. Legtöbbet saját tapasztalatából, önmagától.”

Persze ez a mindenkitől tanulás nemcsak a szókincs bővítését jelentette: sokkal többet annál.

„— Te kitől tanultál magyarul?” — tette föl a kérdést az előszó szerint Kosztolányi.

„— Én, azt hiszem, Jules Renard-tól, — feleltem mosolyogva. Rögtön megértette: a világosságról beszéltünk, a szabatos egyszerűségről, minden valamire való művész és nép legfőbb becsvágyáról.”

Homérosz szerint az istenek a hasonlókat egymáshoz vezérelnek: nem lehet véletlen, hogy Illyés Gyula magára vállalta a nagy nyelvész hátrahagyott művei tíz kötetének sajtó alá rendezését. Őrá is illik az, amit költőtársáról mondott: „Magyarosan nyugodt volt s franciásan könnyed és fölényes; izmos és — mintegy ennek udvarias leplezéséül — világfias, tréfából már-már negédes. Úgy írt magyarul, ahogy a legjobb franciák franciául, a legjobb angolok angolul.”

Magyarság és európaiság példás összhangját teremtették meg — kis híján azt írtam, hogy *szintézisét*, ha nem éppen ő írta volna idézett előszavában: „Jobb társaságban *attitűdöt*, vagy *szintézist* épp úgy nem mond az ember, mint *nahkasztlit*.” A „purizmus” is a világosság eszköze volt mindkettejük számára. („Purista» elsősorban a gondolatokban volt s csak azután, következésképpen a szavakban” — írta Kosztolányiról.

A franciás könnyedség, a latin világosság, s az a bizonyos „szabatos egyszerűség” azonban csak egyik stiláris eszményük volt: „a legmagasabbra tört: a gondolat és érzelm legtokéletesebb, legművészibb kifejezésére” — írta költőtársáról, s ezt is írhatta volna önmagáról.

A klasszikus Kosztolányi-kötet óta Illyés Gyula nyelvészeti írásai is kötetnyire szaporodtak, eligazítást keresve s nyújtva benne nyelvünk újabb fél századáról. De kötetekre, könyvtárnnyira nőttek versei, drámái, regényei, műfordításai, tanulmányai is. „A génusz szorgalom” — vallotta Goethével, s könyvtárnnyai műve igazolja ezt. Ő maga ezt így fogalmazta meg egyik nyilatkozatában: „Az én igazi dolgom a versírás. Született szorgalmam hajt csak arra, hogy mást is csináljak.”

Szinte a lehetetlennel birkózik az, aki ebből a fejedelmi gazdagságú életműből akarja most — habár csak a legfontosabb nyelvi gondolatokat és nyelvi kincseket kiemelni — a nyelvűvelő és a nyelvűvész Illyés Gyulát bemutatni. Hiszen csak az idevágó művek, címek felsorolása is megtölthet egy tanulmányt, s fölérhet egy ünnepi köszöntővel. Próbáljuk meg mégis a lehetetlent!

Illyés Gyula magyarul persze nemcsak Jules Renard-tól tanult, hanem a magyar nyelv egész tágas mezejéről fűvészkedett, mint költőelődje, az általa szép tanulmányra méltatott debreceni nyelvész-botanikus költő, a polihisztor Fazekas Mihály és Csokonai, akiről meg könyvet tervezett (s reméljük: meg is írja).

Rázzuk meg, csak úgy félkézzel, csodafáját: hogy hull máris az árgirusi kincs, terítve, előnkbe: *bászli*, *bőszme*, *cupa*, *csiszi-csoszi*, *egyelugya*, *gügye*, *gyagya*, *kettle-kotla*, *rüszü*, *süke-bóka* — s mindez csak egyetlen műből, annak is egyetlen oldaláról, s egytől egyig a szellemi fogyatékosság, idétlenség megnevezéseként a Tüvé-tevők Gazdánéjának szájából. De hát akad itt más túl a dunai szó is garmadával, mint a „*csutás zsák*”; a „*tirányos* (‘erőszakos, zsarnok’) asszony”, a *tutyi* (‘mamusz’), a *tücskérezik* (‘ténfereg’, ‘lopja az időt’) — hogy csak néhányat ragadjunk ki megint. S ne higgyük, hogy csak a népi színjáték — a költő szerint „parasztkomédia” — nyelve tobzódik a dunántúli tájszavakban (noha itt külön is indokolt használatuk): bőven idézhetünk többi színművéből, pl. történelmi parasztdrámájából, az Ozorai példából is: *aggóság* (‘aggódás’), *balaska* (‘juhászbalta’, ‘fokos’), *bocska* (‘szüretelő faedény’), (férfi)*cemende* (‘cafra’), *fdízás* (‘rőzsegyűjtés’), *kontatás* (‘késztetés’), *patyolgat* (‘becézget, ajnároz’); s hogy néhány alak szerinti tájszót is idézzünk ugyaninnen: *csutri* (∼ *csitri*), *hertelen* (∼ *hirtelen*), *kolompér*, *kum* (∼ *hunyn*) stb. S a versekben is akad szép számmal tájszó, pedig éppen Illyés Gyula írta, hogy „A versnek valamivel keményebb, igényesebb magatartása, szűrője van. . .” — Persze tájszavakat a versek közt is elsősorban a paraszti életet festő epikában s lírában lehetünk: *csírásbéres*, *dődög* (‘magában dörmög, motyog’), *karácsol* (a tyúk), *kepe*, *lazsnak*, *topor* (‘szekerce’), de belopja olykor tanulmányai nyelvébe is őket, mint pl. Herdernek és Adynak szóló válaszába: „[Ady Endre] édesanyja maga fejte a tehenet, *monyászott tiko*”. S a valódi tájszavak mellett mennyi az ún. jelentésbeli tájszó, mint pl. a ‘fatál’ jelentésű *melence* (∼ *medence*), a ‘faeper’ jelentésű *szeder* vagy a ‘tapos’ értelmű *tipor*, meg a hangalakbeli tájszavak: *dönög*, *röst* (∼ *rest*), *teri* (∼ *terü*, *tereh*, *teher*), *ustor* (∼ *ostor*), *zuzmora* stb. — hogy csak néhányat ragadjunk ki megint. Van aztán, mikor nem is tudjuk eldönteni Schillerrel: a nyelv költ-e maga („Die Sprache selbst dichtet”) vagy minden csínját-binját ismerő költője: „*kapa csesszen*”, „*fölmorran* s ugrik ura mellé”, *futkál* („mint palánk-maró eb, úgy ∼”), „*félküllős udvaronc*”, „*Gyömködik térdel [a szénát]*”, stb. S nem zárkózott be a maga szűkebb hazája dunántúli tájnyelvébe: figyelt a többi országrész nyelvjárására is, akárcsak az országjáró Csokonai. A dési Anna — Orosz Anna — ízes beszédében Erdély erejét fedezi föl, a nyelvi erőt is; mily szép, hangtanilag-mondattanilag egyaránt hű tükre az ő szójárása az erdélyi magyar nyelvnek a Hunok Párisban oldalain: „Ennyi Erdélyben sincs madár.” Vagy: „a körte *szotyósodott meg*! . . . — Ki kell bontsam.” S amit az író hozzáfűz: „mondta olyan lányos komolysággal s az alárendelt mellékmondat olyan erdélyiességgel, hogy a völgyben valahol ismét Dés érződött.” A költői erejű, teremő nyelvről szölkünk imént, s mindez megvilágítja az író vonzalmát a nép nyelvéhez: nem — vagy nem pusztán — demokrata hitvallása okán merít két marokkal a hazai béres- meg pásztornépek nyelvi kincséből, hanem azért, mivel itt fedezi föl a teremő nyelvet, a termésaranyat, a nyelv géniuszát, amely oly közeli rokon a költők géniuszával: „Miért jó a nép nyelve? Nem azért, mert helyes, vagy szabályos; amiért teremő-erejű. (Minden nyelvi »eltévelyedés« vagy »elírás« voltaképpen előrelépés, ha teremő-erejű.) Mikor helyes a dráma nyelve? Ha teremő.”

S Illyés Gyula teremő a dráma nyelvében is, a Dózsa Györgyben, történelmi parasztttragédiájában, talán legpazarlóbb bőséggel: a korfestő régi szavak mellett, amilyen az *éhkopp*, *füstadó*, *harácsol*, *hites írás*, *hópénz*, *kalmár*, *kincstartó*, *kontyos*, *lányöcs* (‘húg’), *lator* (országháborító ∼), *martalóc*, *naszád*,

országtanács, palánk, palotás, parádéz, pattantyú, plántálódik, portyázik, predaszedés, udvarház, úriszék, várkapitány, várkatona, tábort jár stb. maga is alkot régies ízű, hangulatú szavakat, amilyen a *fejkeszkenő*, a *gyülekvő* ('gyülekező': *Gyülekvőt verjenek*), a *hírvívő*, *térképíró*, *újonjött* ('újjonc': *Újonjöttek*) stb. A régiesség hangulatához járulnak az ilyen régi névmások és határozószók is, mint pl. az *akárminő*, *azonközben*, *hamarost*, *mindvalamennyien*, *olyik* stb., vagy az ilyen régies ízű képzések, mint pl. *keménytöretű*, *láltat* („volt-e ~ ja ... vizsgálódásaidnak?”), *seregül* ('seregel, sereglik'), *szenvedelem*, *elurhodik* stb. Hasonló szerepet töltenek be a nyelvtani és a hangtani régiességek is, mint pl. a *karácsonyban* („Nagyon mérges volt most ~ a gazdad?”), a *leszen* s a birtokos személyjeles *asszonya*, *férfia*, *öregje*, *zsengéje*, *görögje* stb., vagy a *cseresnye*, az *enhasznára*, a *föst* (~ *fest*), a *mível* (~ *művel*), a *véled* (~ *veled*) stb.

Máskor a régi s a népi egybeesik, szinte szétválaszthatatlanul: *böllér*, *coki!*, *duc* ('oszlop'), *fehér cseléd*, *göboly*, *laffog* ('lóg'), *nyanya*, *paszul* ('bab'), *ragalja* ('eresz'), *szelemen*, *szodé* ('mohó, falánk' „Nézd a ~ ját-e!”), *tönköly*, ('búzafajta'), *tüsző* ('nadrágszój, öv'), *tyúkfí* stb. Ide tartoznak a régi nyelvben a mainál tömöttebben virágzó szemléletes fordulatok, szólások is, mint az *egy füst alatt*, *egymás hegyén-hátán*, *isten uccse*, *ország-világ előtt*, *ráncha szed*, *rájár a rúd*, *szemet vet rá*, *szőrén-szálán eltűnik*, *tiszteesség ne essék szólván* stb.

A régi századok ízét hozzák a latin eredetű szavak is, amilyen a *bandérium*, *cellárius*, *disputa*, *juss*, *medicina*, *oriens* („Ami a spanyol királynénak az aranytermő új világ, az lesz itt a mesés ~ a szemeseknek.”), „*perzsia-függöny*”, *vikárius* stb.

S a régi nyelv ízeit szabadítja föl a Bölcsék a fán finoman régiesítő prologusa is, mikor *vizsga* helyett *egzámen-t*, „*legillusztrisabb magiszter*”-t, *stúdium*-ot, *excusatio-t* ('bocsánat'-ot) emleget, a testvérszellem Németh László elve szerint, aki a drámával egyidőbe játszódó Eklészia-megkövetés elé ezt írta: „A szerzőnek nem volt szíve rá, hogy a szövegből a Mentség kedves, hangulatidéző idegen szavait kivesse. A rendező annyit hagy meg ezekből a magyar múltú — a nyelvújítás legtöbb teremtményénél magyarabb — latin szavakból, amennyit a közönség elbír. A *virtus* helyett a szükség szerint mondat *erényt*; az *officina*, *konzisztórium* helyett *műhelyt* és *egyházi tanácsot* stb.”

Mert különben az idegen szavak dolgában sosem volt engedékeny: „A fölösleges idegen szavak használata ... nem műveltségre, hanem éppenséggel műveletlenségre vall. Általuk nem az európaiakhoz közeledünk, hanem éppenséggel egykori primitív népeknek a királyaihoz, akik az ébresztőórát a nyakukba akasztva viselték, de ott sem időmérésre, hanem ékszerként, fitogtatásul.” S éppen a Magyar Nyelvőr százéves évfordulójára írta: „Tudatában károsul az a nép, amelynek nyelvében elburjánzik a fölösleges idegenszerűség; az az elmelustaság és előkelőség-majmolás, amely az idegen szavak és fordulatok indokolatlan használatával voltaképp az egyszerű nép lefitymálását fejezi ki.” De nem is magukban az idegen szavakban s fordulatokban látta a fő veszélyt, amelyekről azt tartotta, hogy „csak afféle döglött legyek a levesben, amelyeket minden épréztékű ember fölháborodva, vagy szemérmesen félrepöccint, ettől még a konyha is, a szakácsné is kitűnő lehet.”

Mint Arany János, ő sem „a szavak egérfarkába” kapaszkodott: okkal a mondatokat tartotta a nyelvi rengeteg megtartó, jellegadó s jellegőrző törzsokeinek, s nem pusztán a germanizmusoktól félt, hanem nyelvünk egészének — törzsokének — elindogermanizálódásától; ezért írta 1933-ban: „Ki tud még magyarul? Ki ismeri még a magyar nyelv szellemét, képzeletét, külön alkatát,

mely jogot ad néki, hogy megmaradjon? Egy-két magyar nyelvtani szabállyal máris idegen nyelven beszélünk. A nyelv nem szavakban él, hanem izomzatában, mely a szavakat rendezi. Szavunk még volna, de fordulatunk, kifejezésünk, melyben a nyelv csillog, az már alig. Igazában ez a nyelv, s ha elveszítjük, felesleges a szavakhoz ragaszkodnunk. Ha minden kifejezésünk úgyis indogermán származék, tehát olyan szellemiségű is, minek fordítjuk magyarra? ... Nyelvében él a nemzet? Hát akkor rémülhetünk csak meg igazán.” Az az író írta le ezt, aki két évtizeddel később így elmélkedett A nép nyelvéről, a nép színházáért című írásában: „Minden jó mondat egy csiszolás azon, amivé az emberiség válhat. (A hatásos rossz mondat: karcolás.) A jó mondat természetesen nem más, mint egy jó gondolat megcáfolhatatlannak tetsző, telitalálat-szerű előadása. A jó mondat így örök nevelő.”

Mint igazi nagy nemzetnevelő: a nyelvet mindig a nemzeti s az egyetemes kultúra egészében látja, annak szerves s legfontosabb részeként, hiszen a nyelv és emberré válásunk — gondolkodásunk — elválaszthatatlan egységben él: „emberi létünkben szerzett tulajdonaink közt alig van szentebb, mint a nyelv” — tanítja. Aki a szavak használatában pontatlan, az a gondolat ellen is vét, pedig legfőbb emberi vívmányunk s kincsünk az értelem, egymás megértése: „A nyelvművelés világjelensége a szerencsések közül való. Megszállottjainak buzgalmát csak helyeselhetjük, még akkor is, ha a kártyajátékosok vagy a meccslátogatók szenvedélyességébe esnek. Működésük — még akkor is, midőn egymás haját markolásszák — a jövőt szolgálja. Szerszámokat és eszközöket tisztítanak. Az eszmecsere közlekedő eszközeit, a megértés és egyetértés szerszámait. Nyelvérzékünk finomulásával eszméink finomodnak, így van. Sőt: fülünket élesítve agyunkat élesítjük.”

A félrehallást, a félreértést azonban nemcsak a fölösleges, magukfitogtató idegen szavak okozhatják. Az ifjúság nyelvéből is a sok szerencsés, szemléletes, talpraesett szó, kifejezés mellett azok a kivetni valók, amelyek nem világosan, nem egyértelműen, nem szabatosan szólnak: „A helyénvaló kifejezés... az, amely gyorsan, világosan, árnyalatosan s ráadásul szépen közli a mondandót. Az állati szép és oltári jó nem kívánczik az én nyelvemre, az én tollamra sem, de elsősorban azért nem, mert nem szabatosak.” A némely helyett használt egyes-sel sem az a baj, hogy német eredetű, hanem az, hogy félrevezető: „ha az egyes-be, az egyesek-be a némely, a némelyek jelentését teszem át, kizsorítom belőlük a saját jelentésüket. Ez a jelentés pedig nélkülözhetetlen, egészséges, évszázados. Egyes magyarul ugyanis az, ami nem kettes. Egyes a fogat, ha a másik ló nincs a rúdnál; egyes az ember, ha párja volt vagy lehetne. »Egyesek a tömegből fagyaltért siettek« — e mondatban nyelvünknek humorból sem idegenkedő szelleme nekem azt sugallja, hogy a tömegből csupa özvegy sietett fagyaltalozni, s a párok helyben maradtak.” Hasonló a helyzet a hatást vált ki kifejezéssel is: „Ez a kép számomra túl bonyolult. Töprengésem végén is hiába lelem meg a nyitját, hogy valószínűleg a vegyészettől jött: az elemek évtáznak ki» egymásból bizonyos tulajdonságokat — németül. Magyarul azonban régente foglyokat a Héttoronyból váltottunk ki, későbbben pedig télikabátokat zálogházból.” Aligha magyarázták meg találóbban a súlyt helyez rá, s a maradéktalan megoldás nyelvi képtelenségét is: „amire magyarul súlyt helyezünk, azt éppenséggel nem kiemeljük, hanem agyonnyomjuk, a juhkérdés maradéktalan megoldása pedig azt jelenti, hogy egyetlen birka sem maradt életben” — írja egyik cikkében.

Ugyanakkor a nyelv nem csupán logikai, hanem esztétikai s társadalmi képződmény is. S Illyés Gyula ezt is jól tudja, látja s láttatja: „A nyelvek nem logikusak. Helyesebben: a nyelvrendszerek logikája más, mint az ok-okozaté, a bölcséleté.” Az a gondolat ez, amelyet felismerve Kosztolányi is azt vallotta, hogy minden nyelv csak önön rendszerével mérhető: a lepkeféléket sem lehet a növényrendszertan mértékével mérni. Ez pedig azt jelenti, hogy a nyelv dolgában csak az tud igazán helyesen ítélni, aki ismeri annak rendszerét: természetét, „szellemét”. Nem a nyelvtant kell hát ismernie a jó nyelvművelőnek, hanem anyanyelve természetét: „Arany János . . . szerint a nyelvész kötelessége nem az, hogy a priori szabályokat állítson föl; sem az, hogy részleges igazságot egyetemes törvénné emeljen; hanem az, hogy a legkisebb árnyalatig kinyomozza a nyelv szellemének »élő nyilatkozatait«. Nem könnyű feladat. Ehhez nem a nyelvtant kell ismernie, hanem magát a nyelvet.” Illyés Gyula pedig ismeri tudósként s művészként egyaránt, hiszen még a finnugor nyelvészetbe is beleízlelt, és saját szavai szerint régóta tervez honfitársai számára egy nyelvtant, amely „ősi grammatikánk” sajátos, az indoeurópai nyelvekétől eltérő lényegét tárná fel.

Nyelvünk lényegéhez tartozik a szemléletesség, a képszerűség is: „Magyar anyanyelvünk sajátosságosan képszerű, nem egyedülien persze a földön. Mégis csaknem szabályként fogadhatjuk el, minden szó és kifejezés helyes — magyaros —, ami valamiféle képet ízlésünkre idéz elénk. Ez fő ereje költészetünknek is. A magyar meglepő módon a láttatás nyelve; magasabb fokon a látomásé, a vízióé.” S voltaképpen ez az egyik — esztétikai-logikai — mértéke a nyelvhelyességnek is. A fiatalság nyelve telve a képszerű, találó, sikeres új kifejezésekkel: „Fiataljaink kifejezéseit tehát teljességgel azon rostálhatjuk, megfelelnek-e nyelvünk e már-már költői követelményeinek. Nem holmi olimpuszi szinten persze. Ott, ahol röpködnek. A gyárakban, a tanyákon, a kollégiumokban.

Rengeteg van, ami megfelel. Töméntelen a telitalálat a talpraesett szó, a legmodernebb technikából vett eredendően magyaros, mondhatnám tösgyökeres kifejezés.”

Ezért jó a *rákapcsol*, a *kikapcsolódás*, a *begerjedés*, a *falazás*, a *csőbehúzás*, a *kiborul*, a *szétrobban*, s ezért nem jó az *almás*, mivel félrevezet, megtéveszt: nyelvünkben, képzeletünkben az ízletes gyümölcssel társul, holott a német *almoni* átvétele, amely ott linket, képtelent jelent. S a szavak helyes használatának van egy nyelven kívüli — társadalmi — tényezője is: a szavak alkalmi, helyzeti értékét az szabja meg, hogy ki s hol, mikor mondja ki: „Legelső szabály, hogy hol ejtünk ki egy-egy szót. A villanszerezők a falba vakolandó vezetéket valamikor kátrányos fémcsőbe húzták; nyilván innen a kitűnő — mert szemléletes — *csőbe húzás* kifejezés. Diákjaink ajkáról lélekvidámultan hallhatjuk. Ám nyilván furcsállva pillantanánk föl, ha barokkírádás szószékéről egyházatya mondaná, hogy például a Sátán csőbe akarta húzni — kísértéseivel — Szent Antalt.”

A hivatali nyelv szürke, jellegtelen vagy félrevezető szavainak, kifejezéseinek is itt van a nyitja. S ezek leleplezéséhez a szemléletes, „látomásos” költői nyelv, a versnyelv is hozzásegít, amely különösen érzékeny szűrője, leplezője a zavaros, szürke nyelvi jelenségeknek: „Olyanfajta kifejezés, mint *vizsgálat tárgyává teszi* prózában észrevétlenül elcsúszzik; a versből kiüvölt. Éppígy védekezik a vers az idegen szavak ellen is (pontosan érezve, hol kell mértéket tartani), így védekezik a hivatali lomposság és tekervényesség ellen, minden

ellen, amit nyelvtisztítóink kifogásolnak. Lírában vagyunk, változatlanul, a legerősebbek.” A *felé* névutó elterjedt hibás használata egyszersmind társadalmi kortünet is: „Ígéretét Antonius még Cézárnak tette. Mi a különbség, ha csak Cézár *felé* tette volna? Nem kevesebb, mint hogy biztosítja magának a visszahúzódot, a félreállást. Mert hisz nem jelölte ki határozottan a célt. Mert hisz nem ragaszkodott ahhoz, hogy szava egészen Cézárig érjen el.

Ez a nyelvi tünet tehát egyben kortünet is. Az elszemélytelenedés; az eldologiasodás. Az irodalomban már untig megtárgyalt elidegenülésé.”

Az esztétikai — nyelvészeti — szűrő mellett azonban van egy másik szűrő is; a társadalmi, a nyelvészeti. Az ifjúság nyelve, a csibésznyelv sok jó, találó kifejezés mellett semmitmondó divatszavaktól is hemzseg, amelyeknek társadalmi töltetük sem mindig a legvonzóbb: „Divatszavakként keringenek ... már jó húsz éve, tehát lomposak, borotvátlanok. Pusztán ezért tartózkodom a csajok kajájától is. Ezek a kifejezések meg, hogy úgy mondjam, ápolatlan fogúak, enyhén rumleheletűek, jó ideig bűnözők, prostituáltak ajkán szálltostak; vagyis olyan környezetet idéznek, melyben nem kívánok forogni, s így nem óhajtom jegyeit sem viselni.”

Esztétikai-társadalmi szempontból ítélte a költő a trágár szavakról, a durva kifejezésekről is: „a köznyelvbe — úgy értve, hogy köztéren: nőink és gyermekeink füle hallatára folyó nyelvbe — mind gyakrabban villannak bele obszcén szavak és kifejezések. Nem régebben, mint tegnapelőtt ütötte meg dobhártyámat a 4-es villamoson egy olyan, minden különösebb indok nélkül, de mégis emelt hangon kiejtett nyomdaképtelen szó, amely ha szobámban hangzik el, annyi vendég közt, mint ahány utas ott a villamosban szorongott, hetyke fölbocsátóját karon fogva vezetem ki a helyiségből. Az a villamos is szoba nekem. Szobám a városom, az országom is.” A trágár szavak terjedésének a nagy társadalmi változáshoz, „a demokratizálódáshoz semmi köze sincs. Sőt akadály a annak: aki türelmetlenül közöl egyéni akaratot, eleve nem lehet demokrata.” De nemcsak a köznyelvnek nincs szüksége a már-már gépiesen, értelmetlenül használt obszcenitásokra: az irodalmi nyelvnek még kevésbé: „ez a »szabadság« az irodalmat minden esetben az egyik hajtóerejétől fosztja meg. ... a művészi közlés feladata nem is egy-egy szónak a kimondása. Hanem megérzéskeltetése. Ehhez pedig — rejtelmesen — épp a megérzéskeltető fogalom köznapi nevének minél magasabb elkerülésével vezet az út.” Hatalmas életműve több tízezer szavával igazolja nézeteit.

A megszólítás, a tegezés-magázás is társadalmi, viselkedési — lényegében morális, viselkedéslélektani — kérdés. Nagyon találók s megszívlelendők az író gondolatai erről is: „Valami méltóság tudata mindnyájunkban fölfortyanna, ha első látásra valaki az ige egyes számának második személyét vetné felénk akár egy arany kíséretében is. Idegen ajtón kopogtatással lépünk be. Valakivel meghittségebe lépni, annak éppúgy megvan az okos és szükséges szokásmódja: a kopogtatási föltétele.”

Idegen szavak, csibésznyelv, elszürkült hivatali nyelv, durva szavak, a megszólítás formái: a nyelv művelésnek szinte minden lényeges kérdése ott villog termékenyítőn Illyés Gyula nyelv-művelő cikkeiben.

De nemcsak mint író s mint nemzetnevelő veszi ki részét cikkeivel a nyelv-művelés országos munkájából. Nagy szerényen ugyan csak a munka egy közkatónájának mondja magát, de mi nagyon jól tudjuk, hogy mennyivel több ennél. Az a költőnk ő, aki Vörösmarty, Arany s Kosztolányi után maga is részt vesz, személyesen is a nyelv-művelés akadémiai irányítású munkájában. Érté-

keli, sokra értékeli azt a munkát, amely nálunk évtizedek óta nyelvészeink vezetésével intézményesen folyik: „Magyarul ma összehasonlíthatatlanul jobban beszélünk, mint tíz, húsz vagy ötven éve. Közművelődésünk gócainak, főképp tehát városainknak nyelvére gondolok. Újságírásunk, irodalmunk nyelve határozottan jobb. Ez csaknem teljességgel nyelvészeink buzgalmának, nyelvápoló mozgalmainknak köszönhető. A küzdők és a nézők örvendetes együttműködésének.” Magát, szerényen, nem bírónak, hanem csupán egy küzdőnek tekinti a sok közül, 1964-ben írt cikkének végén: „A szerkesztőség megtisztelő fölszólítására válaszként első mondata az volt: »nyelvünk állásáról« nem bírálatot, legföljebb alkalmi beszámolót, afféle helyszíni tudósítást írhatnak: amiként, mondjuk, a Duna — állandóan folyó — vízállásáról, egy hadjáratról, egy soha meg nem szakadó olimpiáról. Nem mint bírő. Mint egy a sok küzdő közül.”

Megújult nyelvművelésünk szellemében vallja, hogy a „nyelvvédelem” nemcsak tilalomfákat jelent, hanem alkotó, pozitív beavatkozást: szemzést, ojtást, nemesítést is: „A nyelvápolásnak — mely világjelenség — csak egyik része a vadhajítások nyesegetése: a bírálás, a megrovás. Az idekívánczó szóval *negatív*-nak ezt sem nevezhetjük, hisz voltaképpen ez is a jó hajtás, a termő ág érdekében történik. De valamiképp mégis *pozitívabb*-nak érezzük azt a gondozást, amely a szervezet belsejére, alapjára irányul. Amely szemez, ojt, nemesít. Tehát nem csupán véd és óv, hanem fejleszt és újít. S gondol a gyökérzetre, sőt a talajra is.”

S e felfogása érthető is, hiszen szerkesztőségi tagja nyelvművelő folyóiratunk Lőrincze Lajos vezette vezérkarának, amelynek módszeréről oly egyetértő elismeréssel írta éppen a százéves Magyar Nyelvőr jubileumán: „Lőrincze Lajos más területről érkezve ugyanennek a módszernek hatékonyságát fedezte föl és fejlesztette. Hogy a meggyőzés ne ingerült csetepaté, hanem szellemi élvezet közben történjék. Hogy helyes útra a tévelygőt ne taszítás és ráförmedés, hanem udvarias karnyújtás és mosoly terelje. Csak a hajdani vándorszínészek munkája hasonlítható ahhoz a szívóssághoz és eredményhez, amelyet Lőrincze Lajos és fölsorolásra éppúgy érdemes társulati tagjai művelnek.” Másutt meg, valamivel később, így írt a nyelvművelő mozgalomról: „Vannak országos műveltségi mozgalmak, melyeket igazán eredményesen nem az országok kormányai, hanem országos műveltségi szabadcsapatok visznek.

Ilyen a magyar nyelv védelmének és fejlesztésének ügye. Lőrincze Lajos vezérkara.” Bár magát szerénységből sohasem sorolta e vezérkarhoz, egyszerű közkatonának vallotta csak, mégis, mint az Akadémia Anyanyelvi Bizottságának elnöke, hivatalból is vezérkari tisztje, őrlélke ennek a testületnek. De ő maga is — elméleti cikkeivel s szépirodalmi remekeivel — egy valószínű intézményt pótol egy szál maga. Hát még ha tudjuk, hogy olyan terveket is forgatott, amelyeket az országos intézmények azóta sem tudtak megvalósítani: „Most, hogy már letettem róla, bevallhatom, az utóbbi esztendőben én is készültem magyar szótár szerkesztésére; életem fő műve lett volna. Nyelvészekkel, szakértőkkel, már kiadókkal is beszéltem, megismertem a kérdés nehézségét és akadályát. A legnagyobb akadály az, hogy — mint tudjuk — az Akadémia is készül a magyar szótárra, igen alaposan, nagy tudományos körütekintéssel, de olyan munkaütemben, hogy a feladatot száz év múlva sem fogja megvalósítani” — írta több mint négy évtizede, 1940-ben. A Nagyszótár azóta sem készült el: de Illyés Gyula hajdani álma s országos tekintélye talán hozzásegíthet, hogy ez a nemzeti ügyünk kimozduljon a holtpontról.

A szótárt nem kérhetjük számon Illyés Gyulától, inkább magunktól azt, hogy miért nem próbáltuk szótárszerűen is számbavenni az ő páratlan nyelvi gazdagságát: tájszavait, szóötleteit, a régiségből föltámasztott szavait.

De az általa eltervezett nyelvtant más nem írhatja meg helyette, azt a nyelvkönyvet sem, amely nyelvünk ősi természetét, lelkét követve tárná föl már-már feledett titkait, veszendő kincseit, ahogy azt nagy példaképe, Kosztolányi Dezső is megálmodta „Jövő nyelvészeink föladata, hogy ... amint hajdan Arany és Petőfi kiszabadította költészetünket, aztán Bartók és Kodály kiszabadította zenénket az európai költészet és zene elméletéből, ők is külön helyet teremtsenek nyelvünknek, s a régi latin-indogermán nyelvtanoktól függetlenül megalkossák az önálló magyar nyelvtant.” Erre már történtek kísérletek, de várjuk Illyés Gyula nyelvünk ősi természetére szabott nyelvkönyvét is, amelyben ő maga mondaná el s magyarázná meg, miért kap oly szívesen ilyen ősi nyelvi megoldásokon, szerkezeteken, mint pl. a *hivalkodhatnék* („... azoknak a népeknek, amelyeknek minden század egy-egy megpróbáltatás, azoknak a fiait a haza szó hallatán elsőül nem a büszkeség lepi meg. Még kevésbé a *hivalkodhatnék*.”), a *kódoroghatnék* („azóta lepi a ~ a bocskort!”), a *takarékoskodhatnék*, a *rohantában*, a *szemünk-láttaként* („Túrtük, hogy ~ jelentik az udvarnak a végek állapotját...”), a *magadszörzetű* (‘hozzád hasonló szőrű’, ‘tiedfajta’), vagy a jelmondatunkul vett versben a „*nem-enyém* vagyom”, a „*jégverés-csöpülte* nyáj”, a „*hite-konok* község”, s a vele rokon tárgyú (s -korú) drámában, a Dániel...-ben az „*éhebátorított farkasok*”, „*az a sehol-sincs* templom”, a Batsányiról szóló Önkritikában az „*esze-, keze-tétlen*.” (‘esze-, kezetezhetetlenül’) s a Koszorúban a „*szél-kaszabolta magyar nyelv*”, a „*tanár kigunyolta* diák, *szerzsan-legyalázta* baka, ... *hivatalnok-unta* mamácska nyelve”, a „*köpések-mosta, dühpírja-törölte* orcájú” fiú.

S mit nyújthatnánk át koszorúként a Magyar Nyelvőr nevében születése ünnepén annak a költőnek, aki ezt írta önmagáról az anyanyelvének szánt Koszorúban:

nem léphet föl oly ünnepi polcra,
nem kaphat koszorút
oly ragyogót, amelyet, szaporán lesietve ne hozzád
vinne, ne lábad elé
tenne, mosollyal bírva mosolyra vonagló
ajkad, fölnevelő
édesanyám.

Az örök magyar nyelv, a halhatatlan anyanyelv őre, őrzője mit adhat legméltóbb koszorúként 80. évét betöltő fiának, nyájajuhász Számadójának?

Az Összegyűjtött versek kötetében a Koszorúval szemközti oldalon áll a mottónkul vett Számadó:

Őszül hajam, mélyülnek a redők.
Több egyre köröttem a fiatal
Vakoskodván érzek szomjú erőt,
legyek a legmesszebbblátó magyar.

Lappangó juhász-számadói gond
susogja, nem mehetsz még, munka vár.
Őriznem kell egy nem-enyém vagyont.
Rám néz egy jégverés-csöpülte nyáj...

A „nem mehetsz még” parancsa, a „munka vár” hite tartsa még nagyon sokáig közöttünk — legmesszebbható szemére-szavára figyelő fiak között — a Számadót: kívánjuk teljes szívünkben ünnepe.

Szilágyi Ferenc

Nyelvi-stilisztikai jellegzetességek Illyés Gyula Tiszták című drámájában

A Tisztákat joggal minősítette a kritika Illyés Gyula „legdrámaibb” drámájának. Nyilvánvalóan kötődik Katona József nemzeti tragédiájához, de azt tovább is fejleszti. Tárnya ugyan nem magyar, mégis „eszmei egybehangzás fűzi” korábbi nemzeti tragédiáihoz (Ozori példa, Fáklyaláng, Dózsa, Különc, Malom a Sédén), azoknak menetébe illeszkedik. (L. Béládi Miklós: A múlt-teremtő. Kortárs 1972: 12.) Ugyanakkor ki is válik drámáinak sorából, mert „végtetesebben, sűrítetesebben beszél a történelem tanulmányozásának írói tapasztalatáról” (uő: Illyés Gyula: Tiszták. Kritika 1970: 3. 1—4.) A történetiséget szabadabban is kezeli, példázat jellege erőteljesebb, sokkal inkább egyetemes, mint nemzeti érdeket képvisel.

Kompozíciójával a Tiszták valamelyest kiválik a hagyományos, epikus szövésszerű, elbeszélő elemekkel, epizódokkal, monológokkal építkező drámából. Míg az író korábbi drámaiban, pl. a Dózsában tudatosan kelt versenyre a regénnyel (vö. Sz. Szántó Judit Korunk drámai formái. Színházi tanulm. 1966. 73), itt inkább a líraiság felé mozdul. Bár a lírai megújítás mértéke korántsem mérhető a „lírai képmások” sorozatát hordozó kétszintes drámakéhoz. Ismeretes, hogy a lírára jellemző elemek lírai betétek (énekek, songok, dalok), lírai monológok és lírai párbeszéddek formájában illeszkednek a drámába (l. Bécsy Tamás: A líraiság és a mai dráma. Jelenkor 1971: 530). A Tisztákban — Olivier-nek, a trubadúrnak néhány jelentéktelen dalbetététől eltekintve —, lírai betétekkel nem találkozunk, nincs szerepe a lírai monológoknak sem. A lírai hang inkább a párbeszédekben jelentkezik, s a művet nem távolítja el az igazi drámától, mert a lírai párbeszéddek drámai környezetben, a néző előtt folynak. A lírai elemek így az egész művet átjárják, és szervesen illeszkednek az objektív drámai struktúrába. Ha nem is a modern 20. századi dráma egyik legnagyobb megújítójának, García Lorcának mértékével, de a líra a Tisztákban is végigfut „a drámai alapszöveg minden szálán, s az egész drámának lírai töltést, lírai alaphangulatot ad, fokozza a néző érzelmi együttrezgésének lehetőségét és intenzitását” (Vajda György Mihály: Az epika és a líra a modern drámában. Állandóság a változásban. 1968. 246).

A Tiszták voltaképpen a mai világ veszélyeire figyelmeztet. Az albigenek mozgalmá inkább ürügy, hogy az író a mai embert izgató kérdésekről szólhasson. A Tiszták a belső indulatok drámája. Így vall erről maga az író a fül-szöveg ajánlásában: „Mégsem csak eszméket és történelmi eseményeket akartam ábrázolni. Hanem szerelmet és gyűlöletet, ártatlanságot és elbukást: eleven emberek személyén át azt, ami öröktől fogva mindmáig elevenen uralkodik rajtunk, a végtet.” A darab egy elpusztult népről szól, „de még élő, küszködő népek, közösségnek” — írja ugyancsak a szerző. Egyetemes érdekével összhangban a mű végtetesen és sűrítetten szól a múlt tanulságairól. Ennek megfelelően drámai nyelve a lírai ábrázolásra emlékeztetően kiélezett, felfokozott.

Nem az események, hanem a párbeszéd, dialógusok harcának lehetünk tanúi. Nem véletlen pl., hogy a halál a színpalak mögé szorul (vö. Tüskés Tibor: A Tiszták bemutatója Pécsen. Kortárs 1970: 414).

1. A kiélezett és felfokozott drámai nyelv hordozza azokat az értékeket, amelyek Illyés lírájában és esszéiben fellelhetők, s a tárgyiasság és az intellektuális ábrázolás irányába való eltolódás eredményeit mutatják. Nem véletlenül kerülnek előtérbe az afféle grammatikai, retorikai alakzatok, mint a f o k o z á s, az i s m é t l é s, a p a r a b o l a, hiszen az avantgarde század eleji „nagy kalandja” után a szó kultuszát a kifejezés grammatikai eszközei váltják fel (vö. Szabó Zoltán: Gondolatok a tárgyiasság-intellektuális stílusról. Nyr. 104: 300–15; a „grammatikai stilisztikum”-ra l. Vajda András: Grammatikai viszonyok esztétikai funkciója újabb költészetünkben. In: Jelentéstan és stilisztika. Bp., 1974. 635–40.)

Pierre—Amiel, a pápai legátus a következő szavakkal emlékezteti Corbát hajdani kapcsolatukra: „Emlékezz a *kertre*, az *estre*, az *elragadó nyílt merészségedre*...” vagy: „...hogy csak a *vajadás görceiből*, a *néma undor fogcsikorgatásaiból* tudta, mi asszonynak lenni, odáig, amíg...” S Corba szenvedélyes tiltakozására („Nem fogsz, mint valami bűzös ólba, egy közös múltba zárni magaddal”) a szóhalmozás kiélezettségével vág vissza az érsek: „most kezdődik a mi viszontlátásunk... Hogy kézen *fogjalak*, és *ellökjek* mellőled, el *mindenkit*, a *kegye püspököt*, a *jó bolond uradat*, ökölled, ha nem enged...” Pierre—Amiel a felfokozás kiélezettségével mond átkot akkor is, amikor az eszmék harcáról van szó: „Bűnhődjenek, kik kezükben a sátán ostorával *kiürítették az Úr hajlékait*, elcsábítják a tudatlant a *szentmiséről*, a *szentáldozástól*, *mind a hét nagy szentség gyakorlatától* — az *égbe vivő út állomásairól*. Magukkal rántják az eleve bűnre hajlót *hivalkodásba*, *kéjtelgő gőgbe*, *paráznaságba*, *ördögtől tanult fajtalankodásba*!” A grammatikai viszonyokat jelző ismétlődő határozó- és tárgyragok egyúttal ritmikus nyomatékokat is kölcsönöznek a párbeszédnek. Az efféle fokozás rendjében a gondolat egyre kiáltóbbá válik.

Ugyancsak retorikai eszköz, az i s m é t l é s ad nyomatékokat Azalais szavainak abban a lírai hőfokú jelenetben, amelyben szerelmének fellobbanásáról vall: „*Ne* mondj többet. *Ne* vedd el a maradék ellenkezésemet is! De csak *mondd, mondd! Mondhatod*, úgyis: vége”; vagy: „*Mindenemet* elvetted! *Mindenem* a tied! A hajamtól a lábkörmömig!” Marty, a kathárok püspöke ugyancsak szavainak nyomatékosító ismétlésével bizonyítja az eszme győzelmébe vetett rendíthetetlen bizalmát: „...*megvédi* az Úr, *meg* ezt a végső sziklavárat! Mert *ez* őrzi, *e* kő, Péter örökét.” A túlnyomórészt a toldalékokra is kiterjedő, hasonló hangalakúságból is fakadó párhuzamok, jelentésdúsító paraleliztikus formák funkciója nyilvánvaló: az élesre csiszolt gondolatot teszik hatékonyabbá.

A retorikai eszközök közül talán leginkább a p a r a d o x e l l e n t é t e k tanúsítják, hogy a Tiszták nem a külső cselekvés, hanem az eszmék, érzelmek, belső indulatok drámája. „*Örződ voltam*, s már-már *rabod lettem*” — szól Gérard Azalaishoz, hogy hírt adjon vonzalma ébredéséről; „*Lángolás* vagy és *didegelsz?*” — kérdi Marty, a kathárok püspöke Corbát, midőn érzékeli lelkének viharait; „*Úgy megnyugtattál*, uram, úgy megmelegítettél itt belül, hogy most már majdnem *boldogan* vagyok *nyugtalan*; csak megjöjjön idején, mire vársz!” — így felel Vilmos Perella védelmi terveire; „*Anyád tisztességes*, a püspök is tisztességes, te meg én szintén: lehetséges, hogy négy *tiszta* embert földre

terítsen egy *mocsok*?” — így fejezi ki kétségeit Perella az érsek becstelen terveinek sikere felől. Majd így vonja le következtetéseit küzdelmének kudarca után: „Hanem az ő módszerük: a hitszegés, az erőszak, a gyilkolás. Ezzel kellett volna nekünk is élnünk, hogy megvédjük a szótartás, a szóértés, a barátság világát? *Becstelennek* kellett volna lennünk, hogy *becsületesek* maradjunk!... A *tisztaság* maga a halál; az élet maga a *mocsok*.” A szójelentésből kiinduló, élesre sarkított ellentétek dramaturgiájában itt sem maradnak közömbösek a grammatikai megoldások: a kihagyásos, elliptikus, gondolatszökkentő szerkesztésmód sokféle árnyalatot foghat egybe (vö. Török Gábor: Vörösmaty képi „akkordjai”. Nyr. 103: 430—45; 104: 53—68).

A *parabola*, a *példázat* erejével szól Azalais egykori hazájuk boldogságáról: „Mi sem éltünk mindig ilyen csillagközeli sziklavár simítatlan kövei között. Édenkertből úztek bennünket ide föl a híres bajvívóitok! Paradicsomban laktunk odalent. Amerre néztél, kert, virág, gyümölcs és ahány ház, annyi otthon; kínálat várt és este tánc még a paraszti portákon is, a narancsfák közt néha reggelig, és ahány lánnyal megismerkedtél, a barátnéd lett, és a fiúk meg... *A világ közepe volt ez az ország, nyitott, szabad minden gyönyörűségnek...*” A felkiáltásokból kicsendülő pátoszban érzelmi állásfoglalás, előrelátó tudatosság fejeződik ki (Szabó Zoltán i. m. 313).

2. A dráma intellektuális és asszociációs kisugárzását, a művészi többértelműség költői fokát teremti meg Illyés a különféle képszerű eszközökkel, metaforikus szintagmákkal is.

A *metaforikus* költői nyelv a köz- és magánboldogság féltésének szoros kapcsolatát érzékelteti. Még a legintimebb szerelmi jelenetek párbeszédeiben is árnyékként ott húzódik a kétféle világkép ellentéte. Midőn Azalais a korabeli világ legszabadabb szellemű, legműveltebb népének erkölce értelmében a teljes szerelmi egyesülés beteljesedését sürgeti, Gérard jóhiszeműen ugyan, de egy hátráló erkölcsi felfogás szellemében szól: „*Édes madár* vagy. De én nem csak egy alkalmat vágyok tőled... Megromlana bennem az emléke is. Attól a gondolattól: ha ily könnyen elkap a pillanat, veszélyben bár és most velem, de ha...”

Az általános érdekű gondolatok, a történelmi tapasztalatok intelembe foglalását szolgálja a *metonímia* kiemelő, felnagyító funkciója is: „*Az egész ország* most már idenéz”; „Csak ott *kétezer torkot* szúrtak át, nem nézve, eretnek-e vagy sem”; „*Egész tanyák* nyelvét vágatták ki, mert csak ezt a mi nyelvünket beszélték”; „Isten akaratából itt a *világ*, s te ott *egyedül!*” A metonimikus nyelv éppen Az analais és Gérard párbeszédében a legkifejezőbb. Ezáltal kitűnően sikerül „a történelmi helyzetből és a személyes boldogság motívumaiból származó tragikus elemek szerves egységbe fűzése” (Béládi Miklós: Kritika 1970: 3. 3).

Expresszivitásukkal, kifejező erejükkel a történelmi szituációk és a jelek szoros összekapcsolását szolgálják a *jelzős szerkezetek* is. Corba így nyilvánítja ki eltökélt szándékát, hogy a „kiválasztottak” közé áll, s vezekel régi bűneiért: „Bőrömet le cafatokban, hogy veled lehessen egy az Úrban, fölöltve végre a ti, a megtisztultak *bakacsin köntösét*. Hogy elrejtőzhessenek a védelmében. *Mezétlbas országbarangolóként*”. Ugyancsak Corba utasítja el efféle szerkezetekkel az érsek erőszakos közeledését: „*A kígyónyálás szavaiddal* se fonsz be!” A jelzős szerkezetekből a kauzalitásnak és szükségszerűségnek olyan költészete bomlik ki, amely szoros összefüggésben van a költői szándék-

kal, egy hős nép helytállásának, kiválóságának példaképpül állításával: „Most a vereséget fogjuk elkerülni, még ebben a *kapudöngető helyzetben* is, a keménységünkkel, a fegyelmezettségünkkel, az összetartásunkkal.” Vagy: „Dicsér benünket. Hogy egy *liliomtörékeny kis teremtes* vitézeknek is sok próbát megáll.” Perella és Corba szavai ezek, Azalaisról szólnak, s a várvédők áldozatvállalására utalnak, de egyúttal a ma élő, küszködő népekhez, közösségekhez szóló példázatok is. Illyés a legvonzóbb írói feladatnak tekinti a „hazugságból hámozni ki az igazságot, a beszennyezettség mögött megmutatni a tisztaságot.” S ha a szerelem, az ártatlanság, az igazság elbukik, joggal kap a kétségbeesés tolmácsolása patetikus emelkedettséget. Perella szól így Azalaishoz, megmaradt egyetlen menedékéhez, s szavaiban az író személyes lírája tör felszínre: „Vaksötét lett minden körülöttem. Látok? Mégse látok! Csak a te gyermekarcod. *Kicsi mécesem. Gyenge, de tiszta lángocskám*; vezesd a világtalan: az odatúli fényekre is világtalan apádat.” Másutt a jelzős szerkezetek már-már dagályos feldúsítottságukkal találó jellemzői a kufárerkölesöt képviselő inkvizíciós érszek-vezér kenetteljes szavainak. Arról szól Perellának, hogy mi lesz a sorsa a vár védőinek a feladás után: „Így az oltalmadba *tolakodott együgyű keresztbeismerlők* elkerülik a tűzhalált a vár békés megnyitása után. A *Krisztus sebeit csitító máglya* helyett a *Szent Kérdező Szék* elé utaltatnak... Föltéve, ha eleve közreműködnek az ide gyűjtött s tán még az *édenkerti Sátán sugallta iratok* kiszolgáltatásában, az ördög *oltári kincseinek* föllelésében...”

A képszerű stílusesszközök effajta túldíszítettsége azonban csak ritkán figyelhető meg a drámában, akkor is többnyire Pierre—Amiel szavaiban lehet fel, s az alakteremtés szolgálatában áll. A metaforikus szintagmák általában, a hasonlatok pedig különösen szemléletesek. Egyértelműen bizonyítják, hogy noha Illyés továbblép a nemzeti tragédia hagyományos típusától, nem a szimbolizált, allegorikus parabola felé tart, hanem az elemző történelmi tragédia válfaját teremti meg. Hasonlatai a pontosabb értelmezés lehetőségeit nyújtják: „*Mint madárból az éneke*, olyan ártatlanul jöttek belőled ezek az édes szavak. Nekem szűztiszták, de a világ előtt ezek a romlottság szavai. Ne haragudj meg: ezé a ti világotoké” — így szól Gérard válasza Azalaisnak a provençei életöröm szabad szelleméből fakadó szerelmi kitérülkezésére. Corba, a pápai legátus egykori szeretője pedig rendkívül expresszív hasonlatokkal tiltakozik az emlék felidézése ellen: „Téboly kerülget, hogy nem tudom kirántani, *mint egy élő gyomot a fejemből...*”; „Nem fogsz, *mint valami bűzös ólba*, egy közös múltba zárni magaddal”. Vilmos, Perella paraszt szövetségese ugyancsak szemléletes hasonlattal jellemzi az ellenállás „idegzetének” gyengeségét: „Vékony, vékony, *mint a faágban a vékonyka bél*.”

Művön belüli tényezők indokolják Perella kétségbeesett szavait, amidőn hasonlattal minősíti a nagy nemzeti tragédiát: „Hogy egész nemzet csak úgy le, *mint a hajó*? Ha megfűrták, ha sziklának vezették?” E hasonlatok már felépítésükben, szerkezetükben is a köznyelv világosságára emlékeztetnek egyszerűségükkel: díszítő elemet alig tartalmaznak. Illyés itt egyébként láthatóan tartózkodik a 20. század költői nyelvére jellemző többrétű, fűrtös hasonlatépítéstől.

3. A költői kisugárzást, a képek asszociációs szférájának kitágítását szolgálják a *nyelvi tömörítés* verses nyelvre emlékeztető különféle megoldásai: az *anakolutia* (szerkezetszakadás), az *igeneves szerkezetek*, a *módhasonlítás* Illyés költői nyelvére jellemző sajátos hasz-

nálata, a raggal kifejezett hasonlat, az inverzió. A nyelvi tömörítés — a költői kisugárzás intenzitásának növelése mellett — különben egybevág a korszerű drámai ábrázolás követelményével. Nagy Péter azt írja erről: „A korok ízlése változó, s nyilvánvaló, hogy ma már nem úgy nézünk színházat, mint a múlt század hatvanas éveiben Magyarországon színházat néztek, s még kevésbé úgy, mint ahogy az elizabetánus Angliában. Ez változtatást követel: ma már kevesebb szóból többet értünk, a gesztus sokszor helyettesítheti a szót, a közönség nem járkál előadás közben ki-be a színházban, nem kell hát újra meg újra elismételni a történeteket, hogy a folytatását megérthesék. Mindez tehát kihagyható, a szöveg s a cselekmény menete gyorsítható” (Nagy Péter: Klasszikusok megfiatalítása. Kortárs 1972: 1296). Az idézet ugyan elsősorban nem a dráma nyelvi eszközeire utal, de összegezése azokra is mindenképpen érvényes, különösen az a n a k o l u t i á r a, a kihagyásra, a szerkezetszakadásra: „Hallom Azalais is?” (ti. megsebesült) — panaszolja Vilmos az ostrom veszteségét; „A leggyőztesebben. Tán mártírhálállal, gyermekem” — szól reménykedve a kathár püspök az áldozat értelméről; „Nem volt könnyű még egyszer megbízást kapnom: próbáljak szép szóval megoldást veled... Itt vagyunk. Rendet csinálni és ti inkább az aljanéppel (értsd: vagytok), mint velünk!” — Pierre-Amiel szavai ezek, midőn másodszor is a várba megy egyezkedni. Az idézett szerkezetekből az igei állítmányok hiányzanak. A hiányt a dráma jellemeinek támadó-védekező gesztusai pótolják. A nyelvi sűrítés eredményeként a gesztusok ereje, agresszivitása fokozódik, a drámai feszültség erősödik.

Ezt a dinamizmust erősítik azok a gyakori szerkezetszakadások is, amelyek a mondatok félbeszakításából adódnak: „Azt hiszed uram, hogy...”; „A te dolgod az lesz mellette, hogy... egyszóval szemmel tartod”. „Ki merte mondani, hogy apám idején is... ő meg az anyám?...” — így kételkedik Azalais, midőn anyjának és a legátusnak viszonyáról hall. Úgyszólván minden jelenetben számos példát találunk efféle szerkezetszakadásra. Az elhallgatás itt sokkal expresszívabb a kényes szavak kimondásánál. Ugyanis a kihagyások szaggatottá, megszegetté teszik a párbeszédet. Az ideges gondolatok találnak így adekvát nyelvi formára.

A nyelvi sűrítés eszközei az i g e n e v e s s z e r k e z e t e k is. A terjedős mondatok funkcióját veszik át, s mindamellet stilisztikai hatásuk is nyilvánvaló, a szövegnek keménységet, tágasabb érvényt és komor pátoszt kölcsönöznek: „*Szimatolni* jött, *szaglászni* az is!” (a pápai legátus). A „De a nevét nem akarja *fölüzenni*” szerkezet nem csupán tartalmánál fogva feszíti a várakozás izgalmát, hanem az infinitívus személytelenségénél fogva is. (Később megtudjuk, Gérard-ról, a francia lovagról van szó: nem vállalja tovább a harcot az inkvizíció mellett, visszatér Azalaishoz.)

A drámai nyelv sűrítésének törekvése egészen nyilvánvaló azokban a hasonlatokban, amelyekben r a g g a l történik a hasonlítás formai-nyelvi megoldása. Ez a hasonlatépítés egybevág 20. századi irodalmunk törekvéseivel, vö.: „*Kutyaként* szimatol előre... Kóbor kutyaként jár a szél” (József Attila: Külvárosi éj); „*Virágszülőként* kezdtem én el...” (Radnóti Miklós: Írás közben); „a táj nagy *kalapként* hordozza az eget” (uő: Változó táj).

„*Villámként* csapott, de be a valómíg, s szökkentett föl éjjeli fektemből is: rám vár hivatás ott. Nekem kell itt lennem”; vagy: „Miért akarják még haláluk után is görgő *disznókként* újrakezdeni a bujálkodást?” A legátus szavait idéztük: az elsőben küldetése „elnémíthatatlan” indítékának ad nyomatékot;

a másodikban rágalmait szórja a kathárok mozgalmára. „Kaptak ízelítőt (a parasztok) a birtokainkba került új uraiktól, hogy mi azoknál a robot, a papi tized — *aranykorként* emlegetik még, ahogy itt éltek” — mondja Perella abban reménykedve, hogy a vár védelmében együtt érez vele a nép.

A módhasonlítás jellegzetes nyelvi megoldása lényegében ugyancsak a hasonlat összefogott, sűrített formája: „Ez a mi várunk épp azért nem esik el, mert *utolsóul* áll” — mondja a várparancsnok. „A legszebb *ajándékul* adom. — „*Ajándékul* se add” — így hangzik egy kis részlet Azalais és Gérard párbeszédéből. „Újra csak azt kérдем, hogy álltok *valódiilag* élelem dolgában?” — Vilmosnak, a molnárnak kérdése ez. A vár élelmezését akarja ugyanis megszervezni.

A drámai nyelv sűrítő, tömörítő szerkezeteivel, főként a módhasonlítás sajátos megoldásaival már feltűnően önálló világot, különös, csak az adott műre, az egyedi költői nyelvre jellemző kifejezőeszközöket teremt a dráma-költő.

4. Még inkább bevon a dráma világába, Illyés sajátos költői nyelvébe az igeképzés, igeragozás és főnévképzés vizsgálata. Szóújításokkal avatja a költő a dráma nyelvét expresszív, feszültségtelivé. A népi nyelv elemeinek ad új töltést, midőn a felújított igét adekvát nyelvi közegbe helyezi: „S amit csak betakaríthattak: búzát, gesztenyét, arra lecsapott az ellenség; a visszalopott keveset meg *elkunyoráltuk* tőlük mi” — jellemzi Vilmos a vár környéki parasztok inségét. Másutt a szokatlan képzésű igealak teszi feszültté a drámai nyelvet: „A háború se *piszkult* el teljesen. Valamikor egy szabálya volt a viadalnak az erdőben vagy a díszpáholy előtt. . . Lám támadhat ma is még tábor virtus szerint.” Ki nem mondott párhuzam ez az eszmék és a fegyverek harca között: a vallás jelmezében folyó eszmei harc már-már beszenneyződött az inkvizíció túlkapásai miatt; a fegyveres harc szabályai viszont hordoznak még valamit a régi erényekből.

Kedvelt szóalkotásmódja Illyésnek az *igekötő* kkel való értelmi árnyalás. Vele nemegyszer hosszabb szerkezetek jelentését sűríti egyetlen szóba, kontaminációszerűen: „*leátkozzák* tévelygésüket”; „Majd még *meg is szégyenli!*”; „Tudod jól, mit jelent, ha egy had tartósan *megül* egy vidéket”. (Ezek az igekötős származékok egyúttal régi krónikák, történeti szövegek hangulatát is felidéznek, tehát az archaizálásnak is eszközei.)

A verses nyelvben is igen erős képi, hangulati expresszivitást hordoznak a *hangutánzó*, *hangulatfestő* igék. A Tiszták drámai nyelvének közegében még inkább felerősítik a dinamizmust, dúsítják a jelentést, főképpen akkor, ha többféle érzék tapasztalata rejlik mögöttük: „Népek, országok *roppannak* szét s nyeletnek el az Úr akaratából!” (a legátus fenyegetőzése); „Nem kis dolog föloldódni a büntudatból, hogy valaki azért lett egy életre boldogtalan, az eszelősségig, mert egyszer maga *pihegte*, velünk volt boldog” (itt már gúnyosan utal Pierre-Amiel a régi emlékre); „Valósággal *kitéptél* közülük” (Azalais Gérard-hoz); „Csitulna még vérszomjuk is, ha tikkadásuk *lappad*” (Des Arcis, a francia hadak vezére a várparancsnokhoz a feladott vár átvételekor); „Bocsásd be és *rekeszd* szájába a rágalmait. Már-már Párizsig *fröcsköli*” — biztatja apját bosszúra Azalais az anyját rágalmazó legátus ellen.

Feltűnőek a dráma nyelvében a szóképzéssel, szóösszetétellel alkotott főnevek mint *költői neologizmusok*, amelyek nemegyszer ugyancsak egy-egy egész mondat jelentését tömörítik egyetlen szóba: „*Kőgleccser*

derült égből; igazán bibliai közápor”; „Mert olyan nincs, aki ennek az egész különállászkodásdinak a mániáját el ne ítélné”; vagy: „*Világneveltség*, hogy azok a boldogtalan Raymondok hányadszor fognak bele és buknak bele, hogy megvédjék a szabadságokat!”.

5. Jóllehet egyetérthetünk a kritika megállapításával, hogy a Tisztákban Illyés „szabadabban kezeli a történetiséget, tudatosan él anakronizmusokkal is” (Béládi Miklós: Kortárs 1972: 12.), mindez a dráma nyelvére aligha vonatkozik. A dráma tartalmához s mindenekelőtt a vallásos témához illő ünnepélyességről az író archaizálással is gondoskodik. Szándékoltan idéz fel bibliai műveltséganyagot és nyelvi megoldásokat. Legalábbis erre a nyilvánvaló költői szándékra lehet következtetni a s z e n v e d ő i g e r a g o z á s gyakoriságából: „*töltetünk* gyönyörökkel, örömmel, mint homokkal a homokóra, de *megfordítottatunk*. S attól *számláltatik* az idő... Ahogy a tűzhelyre ág *rakatik*, úgy halmozódnak bűneink...” Corba idézi ezeket a sorokat, amikor a „megtérés” mellett dönt. „*Megmondattott*, hogy ne ítélj...” — inti a kathárok püspöke Perellát az albigensek vallásgyakorlatát bénító katonai döntés visszavonására.

A biblikus nyelv, a prédikátor-stílus hangulatát idézi fel a költő a kathárok püspökének a vár népéhez szóló búcsúszózatában: „És köszönjük nektek is a segítséget a Jó diadalához! Elsősorban neked, Perella Raymond! *Széttépetett* már-már Szent értelme a Szónak... A te érdemed, hogy ez hangzani fog, a Szó, mégis *az idők beteltéig immár*.”

A kathár püspök szózata a dráma legfontosabb szerkezeti eleme, csúcspontja. Pátosza, lírai töltése a dráma érzelmi feszültségéből ered. Tolmácsolja az albigensek belső vívódását, de tolmácsolja az eszme győzelmébe vetett költői hitet is.

6. A verses nyelvre emlékeztető költőiség megteremtésében a különféle zenei effektusok is szerepet kapnak, pl. a hasonló alakúsággal való játék: „Tudj *könnyen* nevetni, úgy lesz *könnyű a könnyed*...” vagy az alliteráció: „*Én* szóló szájakba, dobogó szívekbe plántálnám: az ország eleven testébe azokat az örök ígéket”. Perella óhaját az sz hangok együtthangzásának nyomatéka is felerősíti.

*

A legjellemzőbb nyelvi-stilisztikai eszközök vázlatos áttekintése azt mutatja, hogy az igazán „költői alkatú” író is csak úgy teremthet a drámában költészetet, hogy egyben a dramaturgiai szabályokhoz is kötődik. Egységesítő szemlélete lehetővé teszi, hogy a líraiság szerves alkotóelemévé váljék a drámának, s ezáltal az ne veszítse el alapvető műnemi sajátosságait. Illyés Gyula a Tisztákban a történeti valóságanyagot jelképes síkra vetíti, s ezzel a mai embert foglalkoztató egzisztenciális-filozófiai kétségeknek is hangot ad.

Nemes István

KODÁLY ZOLTÁN SZÜLETÉSÉNEK 100. ÉVFORDULÓJÁRA

I.

A nyelv művelő Kodály Zoltán

1. Kodály születésének századik évfordulója alkalmával megjelenő írások között ez a cikk azt a szerény célt tűzte ki maga elé, hogy kevés tudománytörténeti háttérrel megmutassa; a nagy zeneszerző, zenetudós, népzene kutató, népnevelő a magyar nyelv művelők táborában is jelentős helyet foglal el. Kodály arról is szólt, hogy „szorgos kezek összehordtak minden babszemet, amit az életútján elhullattam” (Visszatekintés 1974. Bevezető). Kodály életművében nem minősíthetők „babszemeknek” azok a megjegyzések, cikkek és beszédek, amelyek — ha sokszor csak műhelyforgácsként is — azt tanúsítják, hogy Kodály nyelv művelő, sőt nyelvészeti tevékenysége egész életművének szerves alkotórésze. Nyelv szociológiai jellegű írásaiban annak is hangot adott, hogy a nyelv művelés nemcsak nyelvi, nyelvészeti feladatvállalás, hanem fontos társadalmi kérdés is. Ő volt az első, aki a legkövetkezetesebben fogalmazta meg, hogy az élő szó, a beszéd védelme, ápolása és művelése is nyelv művelés. Az írásos közlemények védelme és jobbítása általában elsődlegesebb feladata volt a magyar nyelvészeti és nyelv művelő szakirodalomnak (Részletebben l. Bakos: A szép magyar beszéd. A magyar beszéd művelés és beszédnevelés fejlődéstörténete. Eger. 1957.).

2. Kodály egész életműve a nyelvészeknek és a nyelv művelő munka gyakorlati feladatait vállaló szakembereknek abban is példamutató, hogy írásműveltsége párosult igényes beszéd műveltséggel. A magyar zenei anyanyelvért vállalt munkájának szerves része, illetőleg folytatása a hangzó beszéd, az akusztikai igényesség, a fonetikai, a beszédtechnikai műveltség megszerzéséért vállalt harca is. Szabolcsi Bence méltán írhatta róla: „A magyar nyelv zenész-felfedezője is volt, egész népünket el akarta vezetni a magyar szó s a magyar mondat természetes szíverréséhez, a ritmushoz és melódiához, mely életet önt a szóba” (Emlékkönyv K. Z. 75. születésnapjára 19). Valóban nemcsak a „hangzó, éneklő Magyarország minde nese” volt, hanem sokszínű anyanyelvünk tiszta hangzásáért, zenei sajátosságaiért s zenei elemeinek tudatossá tételéért is küzdő művész és tudós nyelv művelő.

3. Kodály azt vallotta, hogy a „nyelv művelés kertészkedés” (Nyr. 79: 281), de a jó kertész nemcsak gyomokat írt, hanem szakszerűen ápolja, neveli az életre való veteményeket, a fákat és virágokat. Ezt a munkát tudatosan végezte akkor, amikor szaktudásának megfelelően elsősorban a beszéd zenei oldalán a vizsgálatát, ápolását helyezte előtérbe. Meg is okolta, miért: mert a beszéd zenei oldala „csakolyan jellemző tulajdonsága minden

népnek, mint zenéje. A nyelv is énekel, a zene pedig beszél” (Kodály: Magyarország a zenében, 1939.). Többször is szóvá tette: a magyar nyelv zenei sajátosságait még igen kevesen vizsgálták. A nevezetes egri kiejtési konferencián beszélgetéseink közben azt is elmondta, sajnálja, hogy nem képviseltetik magukat ezen a fontos megbeszélésen a zeneszerzők és az énekpedagógusok. Sajnos, még ma is kevés köztük az olyan szakember, aki a nyelv zenei elemeinek tudatossá tételében nagyobb feladatot vállalna. A hiba nemcsak bennük van, hanem a beszédműveléssel és beszédneveléssel kapcsolatos szemléletünkben is.

Mint az egri konferencia egyik helyi rendezőjének az is tisztem és feladatom volt, hogy Kodály Zoltánt és feleségét „istápoljam”. A szünetekben alkalmam volt a nyilvánosság előtt el nem hangzott megjegyzéseit is meghallgatni, s azokkal kapcsolatban véleményt is cserélni. Csak úgy egy félmondat erejéig megkérdezte, foglalkozik-e valaki az élőszó, a magyar beszéd történeti vizsgálatával. Nagyon fontos feladat lenne, itt is szívesen hallana erről a kérdésről. Tudtam, mire gondol. Ismertem Kodály Tótfalusi Kis Miklós Mentségéről írt ismertetését (Magyar Szemle, 1940.). Nagyon elgondolkodtatott ez a szövegrészlete: „Már csak ízes erdélyi nyelve miatt is méltó olvasásra. Egész stílusában az oly ritkán megfogható élő, beszélt nyelvet hallhatjuk.” Többször hallottam őt felolvasni, előadást tartani. Példát szolgáltatott arra a mondatok, az egységnyi szövegrészletek deklamálásában, felolvasásában, hangosításában, hogyan kell a hangzás szépségét, a szöveg zengését is érzékeltetni. De a szövegeit is úgy komponálta egésszé, hogy abból nyelvünk hangzásának legjellemzőbb sajátosságai is kihallhatók voltak. Nem szerettem az öles, a túl bonyolult mondat szerkezeteket, nem a szemnek, hanem a fülnek fogalmazott. Az áttetsző hangzású, a világos kifejezési módokat kedvelte és használta. Ma is példamutatás ez nyelvművelőink számára.

4. „Mi a magyar a zenében?” című tanulmányában (Apollo, 1939.) ezeket írja: „Mint a nyelve: a magyarnak zenéje is szűkszavú, lapidáris.” A tudatosan vállalt körmöntfonság, az öncélú bonyolultság, az emészthetetlen és hangosíthatatlan mondatok kuszasága a jó magyar hangos stílusnak is akadályozója. Kodály a régi magyar nyelvet és a nép nyelvét állítja példaképül mindazoknak, akik szóban és írásban érthetően és szépen akarnak fogalmazni: „Én a magyar nyelvnek másfajta barátokat kívánok, olyanokat, akinek a lelkén legalább egyszer átment az a harangzúgás, amely a magyar nyelvben a Halotti Beszédtől Adyig folytonos” (Vallomás; előadása Nyugat barátok körében, 1932.). Nem véletlen az sem, hogy a magyar nyelv minősítő jelzői között nemcsak a szép, az ízes nyelvi formákat használja Kodály, hanem a *zengő* melléknevet is. A muzsikussal fülével hallgat bele a tájnyelvi hangzó formák világába. A nép beszéde sajátos hangsúlyainak és változatos hanglejtésformáinak tanulmányozását ajánlja azoknak, akik a magyar beszédművelés korszerűsítésén munkálkodnak. Ki kell menni a nép közé, s hallgatni kell a hangzó formákat, mint ahogy ő tette. Nemcsak dallamformákat keresett és talált e gyűjtő utakon, hanem az élőszó, a természetes népi beszéd ízeit és kifejező fordulatait is. Jellemzően vallja: „A nyelvem is visszaszokott a csallóközi beszédbe, amit haj de megrongált az a szerencsétlen városi idióma” (Kodály levele, 1905. aug. 13.). Csak sajnálhatjuk, hogy a technika mai fejlettségi fokán nem szerveztük meg a rendszeres magnós felvételeket: a népi „beszédtár” példái segíthetnek az élő beszéd mondatfonetikai eszköztárának, szabályainak és normájának megnyugtató kimunkálásában. Kodály többször panaszkodott: az élő beszéd szabályai

nincsenek rögzítve, s „városi fonetikánk rohamos átalakulása egyre távolabb visz a nyelv eredeti hangzásától, s ezzel az eredeti szöveges dallamok valódi hangképétől, fonetikai igazságától” (Néprajz és zenetörténet 1933.).

Kodály arról is szólt, hogy a régi magyar nyelv és a népnyelv, a tájszólás éppen áttetsző hangzásában ne csak egzotikum legyen. Költőink éppen napjainkban mintha megfogadták volna Kodály kérését és intését. Egyre több olyan verset olvashatunk, amelyeknek hangzásvilága, s csak füllel felfogható zenei sajátosságai szerves építő elemek a költői szövegek megalkotásában. Egyre több a „jó fülű” költő, de egyre kevesebb azoknak a szavalóknak, előadóknak a száma, akikről mindezt elmondhatnánk. A korszerű beszédművelés szakemberei ebben még kevés segítséget adnak. Ezzel kapcsolatban érdemes megszívlelni Babits e szövegrészletét is: „Én h a n g o s a n írok, a szó nekem h a n g o s v a l a m i. A szavakon is az e l e v e n h a n g n a k van elsőbbsége” (vö. még: Nyr. 62: 60). Sokan túlzásnak minősítették Kodály e megállapítását: „A mi legnagyobb költőink nyelve és képkincse azonos a falusi nyelv szókinccsével” (Vallomás 1932.). De ugyanakkor — éppen az egri konferencia szüneteiben beszéltünk erről — egy-egy vers szövegének hangosításában előtűnik a helyes hangsúly elleni vétségek, a tempó, a ritmus, a dallam versépítő szerepében fel-felbukkanó hangzásbeli igénytelenségek. Az írásjelezés-nélküliség pl. annyira felpörgetheti a tempót és ritmusfolyamatot, hogy a hangosításban már szinte követhetetlen a költői mondanivalót erősítő egyéb versalkotó tényező. A hangzás egysége is megbomlik. E sorok írója Kodály nyomán is megkísérli a költői szövegek alkotásának és hangosításának „szakmai” összetevőit feltárni, értelmezni. Ez a munka annyiban nyelv-, illetőleg beszédművelő feladatvállalás, hogy a költői szövegek hangosításában követendő helyes formákat és módokat is próbáljuk megfogalmazni. Ebben is Kodály példája és tanácsa vezérelt. Az iskolai nyelvi nevelés folyamán, az óvodától kezdve a felsőfokú oktatásig a tanárnak is sok szövegrészletet, köztük költőieket is meg kell szóltatnia, hangosítania. Sok minden múlik a tanári beszéden, a tanári hangos megnyilatkozásokon. Ezért kívánja Kodály, hogy „minden tanár művelje ki beszédét tudatos biztonságig . . . Ezenfelől elvárható, hogy irodalmunk bármely költői vagy prózai remekművét jellegéhez illő és értékéhez méltó előadásban tudja érvényre juttatni” (A jó magyar ejtés aktái. Bp., 1941. 63).

5. A tanárok, a pedagógusok beszédműveltségének kérdése nemcsak pedagógiai probléma. Jól látta ezt Kodály is. Az egyetemes magyar beszédműveltség megteremtése céljából nagy jelentőségű előadást tartott 1937-ben „A magyar kiejtés romlásáról” címmel. Abból az elgondolásból indult ki, hogy az előszónak, a beszédnek s z é l e s e b b t á r s a d a l m i a l a p o k o n kell kultuszt teremteni. Eppen ezt az alaptételét nem értették meg sokan. Túlzásnak tartották kritikai megjegyzéseit, különösen ezt a tételt: „Nálunk semmi beszédkultúra, semmi oktatás nincs, sőt a hangzó beszéd alaptörvényei sincsenek tisztázva.” Nem kapnak védelmet „a nyelvhelyességnek írásban nem rögzíthető, csak füllel felfogható elemei”. Nem véletlen, hogy egyre bővül a „rosszul beszélők” tábora, s gyakran hallhatunk „semleges, ízetlen és színtelen” kiejtést. Eltűnik „az élőbeszéd magyar zamata, s a ritmustalanított magyar beszéd úgy hangzik, mint a gyermekcipők tipegése”. 1938-ban „Vessünk gátat kiejtésünk romlásának!” címmel Kodály rádióelőadást tartott. Még nagyobb hévvel és jól átgondolt érveléssel fogalmazza meg előadásának tételmondatát: „A kiejtés romlása csak kísérő tünete az általános

nyelvromlásnak". Félti nyelvünk sajátos hangzását, pedig szerinte: „Semmi sem jellemző annyira egy nyelvre, mint sajátos hangzása. Olyan ez, mint a virág illata, a bor zamata, a zománc, az opál tüze. Megismerni róla a nyelvet messziről, mikor a szót még nem is értjük. Minden nyelvnek megvan a maga hangszíne, tempója, ritmusa, dallama, egyszóval zenéje. A magyarét egyre többen fűjják hamisan.” T ö m e g m o z g a l m a t kíván a romlás megállítására; a köztudatba kell belevinni a beszédművelés fontosságának gondolatát, s a nyelvi öntudat gyengeségére és fogyatékosságára is figyelmeztetni kell éppen a művelt rétegek képviselőit, akiknek „a kiejtése tele van az idegen nyelvek hangfoszlányaival” (Visszatekintés 2: 253).

Hogyan reagált Kodály tétéleire és intelmeire a szakemberek kis tábora és a pedagógusok nagyobb közössége? Az „oktatás hiányának” emlegetését többen azért tartották túlzásnak, mert szerintük az iskolákban rendszeres fonetikai képzés folyt. De milyen? És milyen célú? Azt is szóvá tették, hogy a pedagógusok okulására több szacikk jelent meg a magyar kiejtés és beszédművelés ápolására vonatkozólag is. Hogy milyen ismeretanyagot kaptak ezekből a cikkekben a tanárok, tanítók, arról éppen az árulkodik, hogy a gyakorlati munkához inkább csak szépen megfogalmazott elveket adtak, nem pedig követendő hasznos példákat. Maga a szaktudomány már többet tett az egyetemes beszédműveltség szempontjából: a magyar beszédhangok fiziológiai és akusztikai kutatásával foglalkozó elméleti fonetika egyre izmosodott, és mind több gyakorlati ismeretanyagot nyújtott. Elsősorban Gombocz Zoltán tett sokat a megteremtendő beszéd tudománya érdekében. Kodály is tanítványa volt az Eötvös-Collegiumban: ezen a téren is sokat tanult tőle.

6. Kodály mindkét előadásában tömören megfogalmazta a követelményeket is. Elodázhatatlannak jelölte meg ezeket a feladatokat: „A szaktudósokra vár a kiejtés alaptényeinek feltárása és rendszerezése.” — „Hivatott szakemberek foglalkozzanak a kiejtés részletkérdéseivel.” Magyar kiejtési szótárt kell szerkeszteni és kiadni, s végre valahára a magyar kiejtés normarendszerét is ki kell dolgozni. Joggal tehetjük fel a kérdést: mi valósult meg mindezekből? Csak közelítünk a megvalósítás felé.

Egy területen megfogadták Kodály tanácsát. A kiejtési versenyekről van szó. A tudományegyetemen 1938-ban megrendezett első ilyen verseny bevezetőjeként a dékán elmondta, hogy „többmint három év telt el azóta, hogy Kodály Zoltán megkezdte agitációját a helyes, jó, szép hangzású magyar beszéd érdekében. Az első riadót nagy sajtóvisszhang, majd tudományos vita követte.” A korabeli sajtóközlemények átszemlézése bennem vegyes érzelmeket keltett. A Kodály-riadónak éppen társadalmi jelentőségét vagy nem értették, vagy vitatták. A beszédkultúra jelentőségének ténye és tudata is háttérben maradt, s a legtöbb cikk ezt a kodályi megfogalmazást tartja sérelmesnek: a kiejtést nem gondolja senki. Itt-ott olvashatunk arról, főleg a baloldali beállítottságú lapokban, hogy Kodály két előadásának tanulságai közül egyet különösen meg kell szívlelni: minden pályán nagy előny a beszélni tudás, a politikai agitációnak pedig lételeme, követelménye a szónoki beszéd mesterfogásaiban való jártasság.

A Kodály elgondolása szerint megrendezett kiejtési versenyeken a bíráló bizottságban tagként szerepelt Kodály is. Ott el-elhangzott kritikai megjegyzései és összefoglaló jellegű tanácsai a lassan erőre kapó magyar beszédművelés és beszédnevelés számára is hasznosaknak bizonyultak. Időszzerűségük még ma

is érvényes. Csak kettőt emelünk most ki. Amikor elhatároztam, hogy kutatásom a tanári beszéd vizsgálatára irányítom, erre éppen Kodály e szavai adtak ösztönzést: „Minden pályán nagy előny a beszélni tudás. Tanárnak pedig *conditio sine qua non*. Ha visszagondolok boldogult tanárimra, bizony alig 1–2 beszélt úgy, hogy a diákos kritizáló és gúnyoló kedv nem tudott volna belekötni. Kedves szórakozásunk volt a tanárok beszédének utánczása és kigúnyolása, s bizonyára így van ez ma is, a tanári tekintélynek nem nagy hasznára.” Kodály az egri kiejtési konferencián „Kiejtés és tanári beszéd a felsőoktatásban” címmel megtartott előadásomhoz és hozzá szólt. Hasonló gondolatokat fogalmazott meg e megjegyzésében: „Hadd fűzzek egyetlen megjegyzést Bakos József szavaihoz is. Ennek az előadásnak már a címe is hangsúlyozza a tanári beszéd fontosságát. Ha a ma működő tanárok visszagondolnának reá és emlékeznének rá, hogy figurázták ki ők annak idején saját tanáraikat, akkor bizony jobban összeszednék magukat” (Helyes kiejtés, szép magyar beszéd 246).

Kodály szerint tehát „elemi követelmény, hogy a tanár kifogástalanul, mintaszerűen tudjon beszélni”.

7. Éppen ma, a szövegtani kutatások szárba szökkenésének idején, érdemes arról is szólnunk, hogy a szövegek alkotásának folyamatában azokra a tényezőkre, nyelvi alkotó elemekre is tekintettel kell lennünk, amelyek a szöveg egységek hangosításának könnyítői vagy éppen akadályozói lehetnek. A szöveghangosítás bonyolult összefüggéseit és eredőit kutatók, az előadóművészek, de általában a felolvasást vállalók részére is nagyon tanulságosak Kodály e megjegyzései: „Hibák inkább csak a beszéd nagyobb egységeiben mutatkoztak. A mondat hangsúly elhelyezésében, a mondat dallamának kikerekítésében több volt a bizonytalanság. Lendületesen egy darabban ívelő mondatdallamok helyett gyakran hallottunk szaggyátott, töredékesen összerakott mondatokat. Hosszabb részek felépítése, változatos, emelkedő formába öntése már igen keveseknek sikerült. Ezek már a felolvasás művészi követelményeihez tartoznak” (A jó magyar ejtés aktái). Ezek a hangzási jelenségek még ma is jelentkezők. Nem véletlen tehát az a követelmény és gyakorlat, hogy a felolvasás retorikájának kimunkálásában nagyobb szerepet kell vállalni beszédművelőinknek is.

8. Kodály a nyelv melodikus, és ritmikai oldalának alaposabb vizsgálatát és megismerését nemcsak a zenészeknek, énekkarvezetőknek ajánlja, hanem azoknak a nyelvművelő szakembereknek is, akik az élőszó, a hangzó beszéd ápolását feladatuknak tekintik. Mi kibővítjük ezt a kört: az iskolai fogalmazás-tanítást vállaló pedagógusoknak is biztos hallású, kitűnő ritmusérzékű szakembereknek kell lenniük. Hogy ez ma még csak óhaj, bizonyítja az a tény, hogy hiányos még a mondatkultúránk, és sok írásainkban a „panyókára vetett” (Devecseri) mondat. Éppen a nyelv zenei oldalának sajátosságait nem érzékelők írásában és beszédében szaporodnak el az értelmileg és ritmikailag szét hulló mondatok.

Ilyen összefüggésben kell nagyra értékelnünk azt a kodályi törekvést és gyakorlatot, hogy a dallal, az énekkel, az élőszót is a maga tisztaságában, eredeti magyar sajátosságaival kívánta bevenni az iskolába, és ezek és ezek birtokába adni. Amikor gyermekdalaink magyarságáról értekezik (Énekszó 1943.) kifejti, hogy a daloló ifjúság nemcsak zenei élményekben gazdagodik, hanem magyar nyelvi tudata is erősödik. A zenei alapvetéssel anyanyelvi ismereteket is szerezhet pl. arról, hogy „a nyelv változik az idők folyamán,

de csak szavakban, fordulatokban, alapszerkezete ugyanaz, mióta ismerjük”. Kodály arról is vallott, hogy sokrétű munkássága nagyon is célratoró volt a legnagyobb cél szolgálatában: a zenei műveltség mellett anyanyelvi műveltséget is nyújtott az éneklő magyar ifjúságnak. Valóban elmondhatta magáról: „Én nem is foglalkoztam egymástól olyan távol eső dolgokkal” (Utam a zenéhez 45).

A kodályi népdalkultusz az élőszó kultusza is az iskolákban. Az énektanárok, a karvezetők igen értékes nyelvművelő munkát is végeznek. Erre inspirálja őket a Kodály-módszer is: a dalok szövegének prozódiai sajátosságaival is ismerkedik az énekes. A szép és ízléssel hangzó éneklés előfeltétele a tiszta hangzás mellett a tiszta szövegejtés. Ennek elérése érdekében beszédakusztikai, légzéstechnikai ismeretanyagról is kapnak az énekesek tájékoztatást. Kodály a gyermekkarokról írt közleményében azt is megemlíti, hogy: „Nálunk alig minden húszadik ember használja helyesen beszélő és lélekző szervét” (Gyermekkarok 1929.). A gyerekek magyar nyelvérzéke is izmosodik akkor, amikor a dallam és a szöveg egységében a hangzásbeli és kiejtésbeli árnyalatok érzékelése révén a beszéd akusztikumában, ritmusában jelentkező zavarokról is tapasztalatokat szereznek. A jó szünettartás, a jó ritmus, a jó intonálás nemcsak az éneklés, hanem a beszéd szempontjából is elengedhetetlen követelmény. Különben az ének nélküli beszéd is telítve van a mondatok dallamaival. A mondatok szövegegységekben való helyes hangosításához is megfelelő gyakorlatot szereznek azok a tanulók, akik énektanáruktól, karvezetőjüktől beszédtechnikai ismereteket is kapnak. Kodály az egri kiejtési konferencián egy szűkebb körű beszélgetés kapcsán nem véletlenül hiányolta, miért nem vesznek részt nagyobb számban az énektanárok és a karvezetők is a konferencia munkájában. Kodály azt is elmondta, hogy az énekkarokban, de általában az éneklésben beszédfigyelme is nevelődik az ifjúság, s a magyar nyelv természetéből folyó dal és szöveg egységében nem szokik rá a füle „a magyar szó természete elleni deklamációkra” (A zene mindenkié 27). Igen lényeges ez a megállapítása, s éppen napjainkban erősödik fel időszerűsége. Ma fülünk a bit- és rockzene hallgatása révén a legváltozatosabb akusztikus hatásoknak van kitéve, nyelvérzékünk is nehéz próbára tétetik a dalokhoz társult szövegek sokszor primitív prozódiaja révén. Érdeemes lenne tehát azt is megvizsgálni, elsősorban a zenész és nyelvművelő szakembereknek, miben és hogyan sérül meg zenei és beszédbeli érzékenységünk s a nyelv akusztikumma, melódiavilága, ritmikája, annál is inkább, mert egyre szaporodnak a fülsértő jelenségek: a felgyorsult beszédáram, a céltalan hangosság, sőt harsányság, s mintha ma már csak „a hangrontó kiabálásban” (Kodály: Énekes játékok 1937.) lelnének egyesek otthonos biztonságot. Nem tartjuk véletlennek, hogy a kortárs költő ilyen versmondatokat vet papírra: „A suttogást nem, (csak az ordítást értjük) emberi beszédnek” (Kovács István: Utazás IV).

A nyelvi, a beszédbeli közízlés kialakítása és erősítése céljából vállalt nyelv- és beszédművelő munka sokat tanulhat abból a szakszerű tevékenységből, amelyet Kodály és tanítványai végeztek népünk zenei közízlésének kialakításában, fejlesztésében. Kodály így fogalmazott: „Nem mehetünk el közömbösen az iskola mellett, mikor ének hallik ki belőle” (Gyermekkarok 1929.). Mi sem viselkedhetünk közömbösen az iskolában folyó beszédművelés és nyelv-művelés gyakorlatát illetően.

Kodály, arra volt kíváncsi, hogyan találkozik a gyerek a zenével s milyen színvonalú zenei tájékozottsága. Mi most — elsősorban Kodály tanításai nyo-

mán — arra keresünk választ, hogyan találkozik a gyerek az anyanyelvével a családban, az óvodában, s milyen színvonalú anyanyelvi ismeretanyagot, műveltséget szerez az iskolai oktatás keretében.

9. Kodály egy alkalommal arról beszélt, hogy furcsa és váratlan kérdéseket is szokott kapni. Megkérdezték például, mikor kezdődjek a gyermek zenei nevelése? A válasza: kilenc hónappal születése előtt. Ez a meghökkentő válasz érvényes az anyanyelvi nevelésre is. Az édesanya, a családi környezet nyelvi kultúrája meghatározó szerepű a gyerek beszédképességének fejlődésében. Nem mindegy, hogy beszédpartnerekre talál-e a családi nyelvi közösségben, vagy hallgatásra van kárhoztatva. Kodály találóan mondta, hogy az ilyen gyerekek valóban nincs megfelelő „gyerekszobája”, azaz beszédközössége. Az se mindegy, hogy a gyerek már csecsemő korában milyen hangélmény birtokosává válik. A korai fül-kultúra nemcsak a zenének hanem sok más „tárgynak is hasznára van” (Kodály: Közönségnevelés 1958.).

Az egészséges belső hallás kialakításában különösen az édesanyának van elhatároló szerepe. A családok nőtagjai, manapság pl. a nagymamák beszédképessége és beszédmódja a beszédhallás fejlesztésében, az anyanyelv akusztikai jellegzetességeinek átadásában, s az artikulációs biztonság megteremtésében, finomításában igen sokat tehet. A gyermek beszédkedvének felkeltése, ébren tartása és fokozása a családi anyanyelvi nevelésnek ma a legfőbb gondja és feladata. Kodály többször beszélt arról, hogy a családban a gyereket énekelni és beszélni együtt kell megtanítani. Ma sok családban nemcsak az énekszó ritka vendég, hanem a természetes élő beszéd is. Dalol, zenél, énekel és beszél helyettünk a magnó, a rádió, a televízió. A beszélés gyakorlásának alkalmai, lehetőségei egyre kevesbednek. Szinte „némán” élünk egymás mellett, s gyerekeink kényszerű hallgatásra ítéltetnek. Ilyen körülmények között sok gyerekben kialakul a beszédfélelem, s olykor a beszédgörcs is. Engedjük, hogy beszéljen a gyerek, mert a „beszéd küzdelem a némaság ellen” (Keresztury Dezső: Szilánkok). Ha a gyerek megszokja a szótlanságot; leszokik az őszinte kitárulkozásról, a közlés-vágyról. Lelki, szellemi fejlődése is kárát vallja ennek; sivárabbá válik érzelmi világa is.

Kodály „Zene az óvodában” című rádióadásában beszélt az óvodában folyó nevelő munka területeiről is. Az ének, az éneklés mellett a mozdulat és a beszéd, a beszélés művelése a legfontosabb feladat. A spontán beszédben való jártasságra egyrészt a beszédkedv élesztése, másrészt a beszédfigyelem megkivánása révén tehetnek szert a gyerekek. A helyes ejtésre „szoktatás” előfeltétele az óvónők és dadák „példás” beszédmódja, s a megfelelő hangerővel élése. Túl nagy zaj hallik ki az óvodákból is. A beszédfigyelmezetlenség- „melegágya” a túlhangos beszédkörnyezet. Kodály az óvodák és iskolák meglátogatásakor el szokta mondani: két követelménynek illik eleget tenni. Biztosítani kell a tiszta jó levegőt és az önként vállalt fegyelmezettséget. Kint a szabad levegőn azután ne korlátozzuk a gyereket, ott mutassa meg, milyen erősek a hangszálai.

10. Kodály, a tudós akadémikus is megtisztelő feladatának tartotta a nyelv- és beszédművelés ügyének szolgálatát. Mint az MTA Nyelv-művelő Bizottságának tagja 1944-ben azok között volt, akik egy „nyelvhelyességi szabálygyűjtemény” megszerkesztését és kiadását javasolták (Magyarosan

1944. 57). A felszabadulás után még nagyobb odaadással állt a nyelvművelés ügye mellé. Az MTA nyelvművelő ankétján ő elnökölt. Újrafogalmazta elgondolásait: a nyelvhelyesség ügye nem nyelvészeti szakkérdés, hanem k ö z ü g y. Fel kell erősíteni azt a kívánalmat is, hogy „a nép egészséges nyelvi ereje nyilvánuljon meg” (Oszt. Közl. 1952. 1–4. sz. 401).

A társadalmi távlatokban és célokban gondolkodó nyelvművelő Kodály ezt az elgondolását így egészíti ki a Lőrincze Lajos „Nyelv és élet” című könyvéhez írt előszavában (1953.): „Mindenkibe bele kell nevelni a nyelv sorsa iránti érdeklődést, a saját beszédeírásáért való felelősséget.”

Kodály, mint a Nyelvűvelő Bizottság elnöke éveken át újra és újra hangoztatta: csak az tud jó munkát végezni a nyelvűvelésben és az anyanyelvi ismeretterjesztésben, aki „ismeri a nyelv törvényeit, jó stílusérzéke van, s ezenkívül — minthogy a kiejtés is egyik fontos kérdése a jó magyar beszédnek — kifogástalan s lehetőleg szép a kiejtése is” (Lőrincze: Nyelv és élet: Kodály előszava 6).

Tagja volt a Magyar Nyelvőr szerkesztőségének is. Lőrincze tanúsítja, hogy „szinte minden ülésen részt vett, s adott új meg új kidolgozásra, megvitatásra érdemes témát, ötletet” (Lőrincze: Kodály Zoltán 1882–1967 Nyr. 91: 113).

A Magyar Nyelvőr hasábjain is megjelent Szóval: kultúr című tanulmánya (Nyr. 78: 281–4). Arról is szólt, miért tartott e témáról rádióelőadást (1955-ben), s miért jelenteti meg e folyóirat lapjain is. Íme, a megokolás: „Szűnniadó nyelvérzékünk felébresztéséről sohasem mondhatunk le.” A pongyolán, a fegyelmezetlenül beszélő ajkán hézagpótlóként jelentkezik a szóval „járványszó”. A Magyarosan cikkírója az „izé utódául” elterjedt pesti nyelvi töltelékszónak minősíti (1949. 1. f. 36). Kodály elsősorban a gondolat és a mondanivaló hiányát leplező szerepét teszi rostára. A fegyelmezetlen és határozatlan beszédhelyzetekben, sajnos, még ma is jelentkezik, de nemcsak szóban, hanem írásban is. Mintha nem lenne foganatja a kodályi intésnek.

Annál inkább meghallgatásra talált a latin eredetű *kultúra* megcsonkított változatának, a *kultúr* szóformának visszaszorításáért felemelt szava. Kodály a jó filológus szorgalmával sorakoztatja fel a „német kaptafára csinált” *kultúr* előtagos szavakat: *kultúrmérnök*, *kultúrharc*, *kultúrfőlény* stb. Excelsior című írásában ez utóbbi összetételről ezt írja jegyzetként: „Felemás német—magyar makaróni-szó lévén, a nyelvi kultúra fogyatékoságát árulja el.” (A zene mindenkié 50). Egyik előadásában 1951-ben arról beszélt, hogy a „*kultúr* a magyar szövegben idegen elem. Nekem igen nagy fájdalmat okoz, hogy ez a *kultúr* szó ilyen vadul divatba jött az utóbbi években. A magyarban nincs *kultúr*, csak *kultúra*. Minthogy a nyelvűvelés néhány éve alszik, remélhető, most az is megmozdul „(Ösi hagyomány, mai zeneélet 1951.). A *kultúr* kiiktatására van alkalmunk és lehetőségünk a magyar megfelelőkből válogatni: *kultúrtörténet*: *művelődéstörténet*, *kultúrember*: *művelt ember*, *kultúrfilm*; *ismeretterjesztő film*, *kultúrmérnök*: *általános mérnök*, *kultúrnövény*: *termesztett növény*, *kultúrest*: *műsorosest* stb. Kodály szerint tréfás mellékszól, az ironia, a komikum kifejezésére szerepet kaphatnak ezek a nyelvi formák: *kultúr csiklandozás* (Ady), *kultúr madzag* ('nyakkendő'), *kultúr kacaj* ('durva nevetés'), *kultúr kaja* ('sütemény'). Elítélő szándékkal használják egyesek ezt a nyelvi képletet is: *kultúr szövege* van (csak sóderol, mellébeszél, nincs sava, bors beszédének). A fiatalok a rockzenekarok szereplését elég gyakran kísérő nem kívánatos jelenségeket *kultúr botrány*nak minősítik.

Sajnos éppen legújabbán a Kodály gyűjtötte példatár egy-egy szóalakja újra nyelvi szerephez jut. Kodály cikkének hatására pl. a *kultúrház*, a *kultúrpolitika* összetételek helyett használni kezdték a *művelődési ház*, *művelődési otthon*, *művelődési központ*, a *művelődési politika* vagy a *kulturális politika* szóformákat. Ma mintha újra szerepet cserélnének. Az sem véletlen, hogy a Kodály-cikk újra az érdeklődés előterébe került. Hogy miért, arról Breuer János írt „Szóval: (ismét) kultúr?” címmel az Élet és Irodalom hasábjain (1982. jan. 15.). Jelentkeztek a kultúr előtagú szavak védelmezői is. Érvük között szerepel az az erőszakolt tétel, hogy van a szónak analóg hangzású magyar alakja is, pl. a *feltúr* szóalak. (Vö. még: Élet és Irodalom, 1982. febr. 5.).

11. A magyar beszédművelés történetében valóban mérföldkönek tekinthető az Egerben, 1965. október 22–23-án megrendezett kiejtési konferencia. Kodály Zoltán a tanácskozás két napján többször is felszólalt. Megjegyzéseit az előadásokhoz, felszólalásokhoz fűzte. Alig volt olyan előadás, felszólalás, amelyben ne történt volna hivatkozás Kodály munkásságára. Deme László vitaindító előadásában találjuk a magyarázatát annak, miért: „Tulajdonképpen Kodálynak A magyar kiejtés romlásáról c. előadásával kezdődött meg a helyes magyar kiejtés ügyének újrafelvétele, s ennek közzétételével indult meg a kiejtésünket vizsgáló szakmunkák örvendetes szaporodásának folyamata” (Helyes kiejtés, szép magyar beszéd, Bp., 1967. 24).

A helyes magyar kiejtés első szakszerű megvitatását célzó konferencia előző megnyitójában, Bárczi Géza ezt a gondolatsort így folytatja: „Újabbán meg éppen, főleg Kodály Zoltán hatásos szava nyomán egyre többet hallunk és olvasunk a helyes magyar kiejtésről, s ez annak a biztos jele, hogy e kérdés immár társadalmunk tudatában is égetővé vált” (18). Bár Kodály felhívása és az egi konferencia között majdnem harminc esztendő telt el, Kodály úttörő munkássága, nyelv- és beszédművelő tevékenysége e konferencián is éreztette eleven hatását. Gáti József Kiejtés és előadóművészet c. előadásában erre vonatkozólag is kapunk utalást: „Kodály Zoltán emlékezetes előadásának »romlás« kifejezését magam is szó szerint vettem, és még ma sem bántam meg. Jó mag volt ez a szó. Olyan állandó nyugtalanságot keltett bennem — gondolom ez volt Kodály legfőbb szándéka —, hogy azon a területen, ahol dolgoztam, kihegyezett füllel csaptam le minden ejtési hibára, amelyet csak észleltem” (102).

Kodály jó érzékkel a konferencia legvitatottabb kérdéseire fűzte megjegyzéseit. Többen taglalták pl. a zárt *ë* kiejtésének jelen állapotát és jövőjét (Bárczi, Lőrincze, G. Varga, Bakos, Molnár Imre, J. Soltész, Elekfi, Szegő stb.). Kodály nagyon elevenen és vitázó kedvvel reagál az elhangzottakra. Vitába száll azokkal, akik kételkedtek abban, hogy az zárt *ë*-t, „nyelvjárásiasságnak” ítélvén, a köznyelvi ejtésben általánossá tehetnénk. Szerinte a zárt *ë*-zés nem tekinthető „vidékiességnak”. A zárt *ë*-ért „küzdeni kell, nagyon egyszerű módon. Ha a tankönyvekben azt látja a gyerek mindig maga előtt, hogy különbség van az *e*-k között, megtanulja végtére. Még — azt hiszem — láttak ilyen tankönyveket”. Kodály szerényen elhallgatta, hogy Iskolai énekgyűjteménye is jelöli a zárt *ë*-t. A második kötethez írt utószavában (1944-ben) meg is okolja, miért. „A zárt *ë* köznyelvi kiejtésünk mellőzhetetlen hangja... Sokan úgy vélik, hogy ez csak nyelvjárási sajátság. Balvélemény.” Lőrincze Lajos ezzel kapcsolatban azt írja, hogy „Kodály Zoltán nem azért jelzi a zárt *ë*-t iskolai és egyéb kiadványaiban, hogy ezzel a nyelvjárás jelentőségét tanú-

sítsa, hanem azért, mert a sok egyforma *e* által okozott egyhangúság elkerülése végett szeretné megtanítani azokat a magyar vidékeket is a kétféle *e* megkülönböztetésére, ahol ilyen különbség nincs. Nyelvünk szép hangzását kívánja megőrizni, s ha lehet, fokozni. Az *ê*-zést a köznyelven belül maradandó és általános nyelvi jelenséggént terjeszti” (Nyelv és élet 135). A konferencia szünetében Kodálynak megmutattam Ihász Gábornak Magyar Nyelvtan az I–II. osztálybeli gymnasiumi ifjúság használatára” c. tankönyvét, amelyben a szerző az *ê*-zés védelmét igen fontos pedagógiai feladatnak tartotta, ezért a „közép” *ê*-t mint 1846-ban kiadott nyelvtanában, az 1852-es egri kiadás „elméleti anyagában és példatárában” is következetesen jelölte (vö. még Bakos: Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből 126). Kodály örült ennek a „merész és okos” kezdeményezésnek, s ezt a kérdést tette fel nekem: „Miért nem szólt erről az előadásában, nem mert ebben a kérdésben nyíltan színt vallani?” Kodály különben nagyon jól ismerte a nyelvjárási kiejtések múltbeli és jelen állapotát is. „Szív, vagy szív?” c. cikkében (Tükör, 1939.) a költői kéziratok hiteles közlésével kapcsolatos megjegyzései között ez a mondat is olvasható: „A dunántúli Vörösmarty beszéd közben bizonyára mindig rövid *i*-vel ejtette” a *szív* szót.

Nem is oly régen közvéleményünk is tanúja volt a *null*–*nulla* szópárok rádió- és televízióbeli harcának. Kodály ezen a konferencián először vetette fel ezt a kérdést: „Legjobban az bosszant engem, ha a sporttudósítók azt mondják be, hogy *null-null*. A *null* magyarul *nulla*. Ezt az *a*-t nem szabad leharapni.” Ez a kodályi intés egyideig meghallgatásra talált a televíziós sportriporterek részéről. De ma már ők sem következetesek a *nulla* használatában, egyre inkább halljuk és olvassuk a *null* változatot.

Vitába szállt Kodály azokkal is, akik azt a véleményt fogalmazták meg, hogy „az idegen nyelvek tanulása lényegtelen a nyelvrontás tekintetében”. Kodály szerint „ez tévedés, mert az idegen nyelv rendkívül elrontja a magyar beszédet, különösen az indogermán nyelvek. Kérem, hogy az én beszédem ne tekintsek mintának, mert most én is kénytelen voltam három hónapig angolul beszélni laza artikulációval, és amióta újra itthon vagyok, még nem tudtam megszabadulni az angol nyelv hatásától.” Ma ez a probléma nagyon elevenen érinti a magyar kiejtéssel és a beszédműveléssel foglalkozó szakembereket: széles körű tényanyagra van szükség annak eldöntésére, mi az igazság. Sajnos, kevesebbet foglalkoznak ezzel a kérdéssel a nyelvoktatás szakemberei is.

Természetesen az nem lehet megoldás, hogy ne tanuljunk idegen nyelveket. Kodály sem ezt mondta, bár egyesek ezt értették bele szavaiba. Ezzel kapcsolatos ez a megjegyzése: „Az egyik hozzászóló, egy pesti szakfelügyelő . . . szavaimat félreértette. Én nem azt mondtam, hogy ne tanuljunk idegen nyelveket, sőt, vallom Arany Jánossal, hogy magyarul is csak az tud teljesen, aki idegen nyelvet – nem is egyet – jól tud. Ellenben arra akartam buzdítani mindenkit, hogy annak a fáradságnak a tizedrészét, amellyel az idegen nyelveket tanulják, fordítsuk a magyarra” (Helyes kiejtés, szép magyar beszéd 245–8).

Elhhez a gondolatkörhöz társítható Kodály e megállapítása is: „Hogy idegen dalokat is énekeljünk? Feltétlenül, de nem úgy, hogy m a g y a r r á á l c á z z u k, megmondjuk: honnét való” (Zene az óvodában). Nagyon nagy áttételekkel azok számára is használható ez a felvetés, akik az idegen nyelvek artikulációs sajátosságainak a magyar kiejtésre tett hatását vizsgálják és elemzik.

12. Kodály életútjának értő krónikása Esze László nagyon izgalmas kérdést fogalmazott meg Kodály életművével kapcsolatban: „Hatott-e a nyelvész [a nyelvművelő B. J.] a komponistára, ha igen, miben? A válasz egyértelmű: hatott, az eredmény természetesen vokális művein mérhető le. Dalainak és kórusainak közmondásosan kitűnő prozódíája aligha magyarázható mással, mint az egyetemen s az Eötvös kollégiumban folytatott nyelvészeti tanulmányaival. Ezek eredményeként vált az élő beszédnek, a hangsúly törvényeinek éles szemű megfigyelőjévé, tudatos nyelvművelővé... Ezért tekintette a versekben rejlő melódia zenében való kifejezését a kísérleti fonetika egy nemének” (Eősze: Kodály Zoltán. Bp., 1971. 154–55).

13. Mit mondhatunk még el befejezésül? Elsősorban azt, hogy a nyelv- és beszédművelő Kodály Zoltán egész nemzedéket, ifjakat és felnőtteket nevelt rá a helyes, a szép szó és beszéd tiszteletére, nyelvünk csodálatos zenéjének érzékelésére és megőrzésére. Hogy ma nyelvművelő buzgalmunk és tevékenységünk minőségében is sokat javult, korszerűsödött, hogy egyre messzebbre hangzik el szavunk, s hogy kiemelkedhettünk a szakmai öncélúság szorításából. Mindezt neki is köszönhetjük.

Bakos József

II.

Kodály és költőink

1. Témánk tárgya, az ének, egyike az élet, a művészet legzivatárosabb fogalmainak. Egy művésznek énekes alkotásait szemlélve, mint most, átadhatjuk ugyan magunkat a gyönyörködésnek, akár halljuk a dalt, akár — zeneértő olvasók lévén — kottából olvassuk: neki magának, az alkotónak s minden kor megzenésítőjének azonban éppen nem volt ilyen zavartalan a dolga.

A dalszöveg megzenésítőjének módja van pontosan megjelölni, mit (ritmust, tempót) hogyan kíván az előadótól. A vers írójának erre nincs módja. Verseinket sorok tagolják, ezeken belül alig valami. Leggyakoribb a magától kínálkozó felezés, mint a 8-as és 12-es esetében: *Talpra magyar, | hí a haza! Tüzesen sült le a | nyári nap sugára*, ezt is csak a verstan jelzi, nem a költő. Hogy ezen belül minő ritmusra gondolt a vers írója, arról a megzenésítésre készülő zeneszerzőnek fogalma sem lehet.

Kivétel a görög ritmusú költemény. A ritmusnak ott sincsenek olyan külön jelei, mint a zenében (talán valaha voltak?), a szótagok hosszúsága és rövidsége azonban megadja a zeneszerzőnek a biztos alapot. Nem kevés az elemeknek ez a kétfélesége, hiszen mindegyiknek rengeteg a változata, s ezekből a hosszúnak igen sok fajtáját meg is találjuk a zeneművekben:

⏏ , ⏏ , ⏏ , ⏏⏏ , ⏏ , ⏏ , ⏏ , ⏏ stb.

Felvethetné valaki, hogy ez az idegen elvű (görög) ritmus talán távoli nekünk, magyaroknak. Ez nem áll. A göröghöz hasonló ütempárokkal (— — és — ⏏⏏) nálunk is találkozunk, már gyermekdalaink között. A Magyar Népzene Tára I. kötetének futólagos áttekintése után seregesen jönnek elő ilyen kezdetű dalok:

— — | — — || — — | — — || — — | — — ||
 Bujj, bujj zöld ág (255), Csön csön gyű - ri (428), Egy üveg al - ma (34),
 — — | — — || — — | — — || — — | — — ||
 Kis kacska für - dik (74), Most vizik, most vizik (791), Egy szege, két szege (550).

Kodály 18 éves korától 22 éves koráig a Zeneakadémia mellett magyar irodalomtörténetet tanult az egyetemen, arra készült, hogy magyar szakos középiskolai tanár legyen. S ott volt mellette az Eötvös Kollégium páratlan könyvtára, szíve szerint benne élt a magyar költészet világában, s ezeknek a költeményeknek emléke elkísérte őt haláláig. 1956-ban, hetvenéves korán túl emlékszik Vörösmartynak A nándori toronyór című költeményére, dallamot ír rá:

Haszta-la-nul kiüz - dött, nem tud-ta le - ver-ni fo - ká - ról a zász - lós törö -
 köt Nán - doron a magyar ór.

Ime, ilyen az a ritka eset, amikor a magyar dallam pontosan átveszi a görög ritmust. Átveszi, annak ellenére, hogy csak a magánhangzók időtartama egyezik (hosszú, rövid), a lüktetés nem: a magyarban az ütemek elejére, a hangsúly helyére gyakran nem kerül szókezdet (*-dött, -verni*). Kodály megoldása: a súlytalan helyre került szavak kezdő szótagját környezetéből kiemeli, magasabb fokra teszi (*küzdött, nem, leverni, fokáról*, tovább is: *törököt, magyar*). A folytatásban a dallamhang kiemeléséhez (a görög képletet megmagyárosítva) hozzáadja a hangsúlyt is (ütemvonal a szó elé):

— — | — — | — — | — — | — — ||
 vagy te ra - gadj en - gem, török a mély - ség - be ma - gad - dal

és

— — | — — | — — ||
 egy - szer - smind megö - lel - te

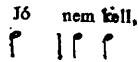
A kétfajta módosulás jellemzi a további disztichon-megoldásokat is:
 Verseghy: Az igaz bölcs.

— — | — — | — — | — — ||
 Nézd a bú - za - ka - lászt, büsz - kén e - me - lő - dik

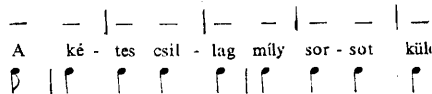
A „teljes eszű bölcs”-nél megnagyobbítja, szélessé, „teljessé” teszi a hangértékeket:

bölcs meg - a - láz - za ma - gát.

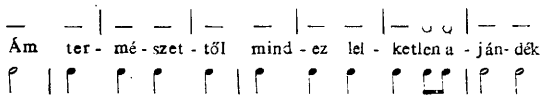
Ilyen szélesebbé tett ritmus uralkodik Kazinczy Misoxenia (Idegengyűlölet) című kétsorosában. A kezdő szavakat még külön kiemeli:

A zeneszerző továbbhalad: úgy érzi, a rövid szótaggal kezdődő hexametert kénytelen rövid zenei hanggal kezdeni (Vörösmarty: Emléksorok Fáy Andrásnak):

Ugyanez a jambikus (csak hosszú kezdőhangú) képlet fogad a Magyarország címerében (Vörösmarty):

Kölcsey Husztjának fő szépsége a szöveggel bánás terén a többszólamúságban jelentkezik. A Huszt háromszólamú férfikar. A „Szel kele most” kezdetű részt a basszus kezdi szavalni, majd a bariton lép be, ugyancsak a szavalás megszokott nyelvi ritmusában és tempójában zendíti meg a gyönyörű sorokat. A megragadó kétszólamú játék felett a tenor bontja ki dallamát, ugyancsak a „Szel” szövegére, de mintegy a szélfúvást festve, hosszan kitarított, súlyos hangok fuvalmával:

A felemelő zárósort: „Hass, alkoss, gyarapíts!” bizonyára még szavalóink is kibontják a merev — — | — — — — | — ritmusból. Kodály kórusa így énekel:

Kisfaludy Károly Mohácsa 44 sorpárjával (disztichon, tulajdonképpen ugyanennyi versszak) az énekkarra író Kodálynak egyik legnagyobb vállalkozása. Itt találkozunk először részletek kihagyásával. Ennek többféle oka lehet. Egyrészt a közömbösebb sorok közül olyanok maradnak el, amelyekben ma szokatlan kifejezések fordulnak elő: „harc tüze lángítá”, „reménylve vigyáz”, „tűzménje nyihogva kapar”, másrészt olyan epizódok, amelyek nem illenek be a kórus hangjába. A nemzetről a nemzethez szól egy nagyszabású énekkar fennkölt hangján, „nagylétünket” siratja. Megemlít egy gyászoló kedvest, de a vers további sirámain (12—16. vsz.), a bajnoknak, lovának leírását (17—24. vsz.) mellőzi. Néhol csak egy sort tart meg a sorpárból, van eset,

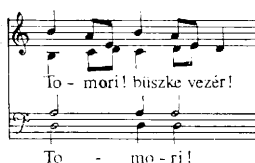
hogy csak egy felet. A 36—37. sorpárt kiemeli helyéből, későbbre helyezi, úgy érzi, jobban illik a végső összefoglaláshoz („nem az ellenség, önfia vágta sebet”).

Úgy tudjuk, hogy költőnk korában a határozott névelőt (*a*; *az*) hosszúnak vehették; Kodály általában követi a hagyományt, a zeneköltő szabadságával. Ilyen kivételt láttunk már az Emléksorokban, egy másik itt található:

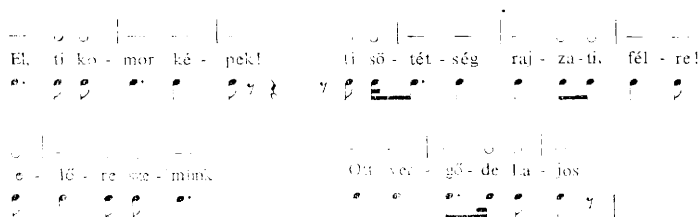
A sorvasztó lánc

„Tomori! Büszke vezér!” Bár itt is volna a hagyományos út mellett egy másik! De, úgy látszik, nincs, és Kodály is hosszúval veszi a büszke, nagy név vitathatatlanul rövid első szótagját. Sőt, a mélyebb szólamokban még meg is nyújtja kétszeresre:

Eltérések a versritmus és a dallamritmus között, Kodály üdvös módosításai:

„Forr a világ.” Ma már mindenki így ismeri azt a remekművet, amelyet zeneköltőnk Berzsenyinek 1807-ben keletkezett *A magyarokhoz* című ódájára írt. (A másik *A magyarokhoz*, a „Romlásnak indult, hajdan erős magyar” kezdetű, ugyancsak Berzsenyié.) Az eredeti versalak, az alkaioszi, ha nem ismernénk ebben a formában írt szépségeket, aligha tetszene: lehetetlen tarkának nem találunk, hiszen ereszkedő és emelkedő sorok egyaránt vannak benne. A verstanban nem járatos olvasó-hallgató hitetlenkedve hallhatja, hogy mindjárt kezdete, a hősies „Forr a világ!” az eredetiben jambus!; olyan jambus azonban, amely él azzal a lehetőséggel, hogy alkalmilag spondeus, sőt trocheus is állhat helyette.

Kodály kiemelte a hat versszak közül a három legénekelhetőbbet. Elhagyta a sok földrajzi nevet tartalmazókat. Nevezetesen, hogy amit megtartott, az megmaradt: az *Erinnys* a Forr a világ óta társalgási nyelvünk befogadott szava lett.

Megemlítjük, hogy eredeti latin alkaioszi versre is írt Kodály dallamot, ilyen Horatius „Justum et tenacem” kezdetű ódája. A kóta alatt Trencsényi József fordítása olvasható: „kit jog vezérelt s állja, mit eltökélt”. A dallam pontosan követi a latint, a magyar pedig mindkettőt.

A „Békesség-óhajítás” (Virág Benedek) könnyed, nőies (szapphói) versalakja semmi nehézséget nem támaszt a zeneköltőnek. Egyes — *o* ütemek kínálkoznak a hosszú szótag meghosszabbítására („Szállj le, Béke!”), ennek Kodályszívesen eleget tesz. Ugyanezt találjuk a két Berzsenyi-dalban: A tavasz, Magányosság („Száll alá, Illatot isznak, Lejtnek utána”). A görög ritmus által háttérbe szorított szavakat a magyar zeneköltő dallamával kiemeli (reád, békés, világ, lármás, pihegve”).

Az egyetlen aszklépiadészi óda (Berzsenyi: A közelítő tél) zenei ritmusa majdnem pontról pontra egyezik a verstannal („Hervad már ligetünk”); a befejezésben gyönyörű szélesítés: „fel nem ígézheti Lol-lim bar-na szemöl-döke.”

2. J a m b u s. Bevezetőül egy kis áttekintés. Kodály 7 jambus-verset zenésített meg. Petőfitől a következőket:

Isten csodája. Ebből 30 sor kapott dallamot, közülük 8 jambusi.

Élet vagy halál. Hat versszakából csak kettő és félre esett választás, ebből a 20 sorból 7 jambusi.

Rabhazának fia. 18 sor, 2 jambusi.

Ady Endre versei Kodály megzenésítésében:

Ádám, hol vagy? 15 sor, 5 jambus.

Sapphó szerelmes éneke. 15 sor, 2 jambus.

Sírni, sírni, sírni, 24 sor, 3 jambus.

Akik mindig elkésnek. 12 sor, 2 (-5) jambus.

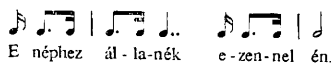
Ebben az áttekintésben „jambusi sor”-nak azokat a verssorokat nevezük, amelyek a zeneköltő számára megadják a kezdet súlytalan-súlyos (*o* —) ritmusának lehetőségét. Láttuk, milyen nagyon kevés az ilyen.

Igaz, általában az ilyen képletű versekben a sorok vége gyakrabban jambusi. A szavalt ez kielégítheti, a zeneköltőt nem. Ő mihez kezdjen — jambusi vers megzenésítése közben — ilyen sorokkal:

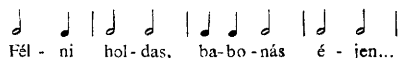
Állni gyászban, súlyos ezüstben . . .

Komor pappal, néma szolgálkkal . . .

A versritmus egyetlen „—” szótagja sem esik szókezdetre! Vagy ahol hosszú hang kellene, rövid szótag áll: „Egy közeledő koporsóra.” Hova lett a régi világ, a „görög-római” vers kora, amikor a költemény nemcsak szöveget, de ritmust is tárt a zeneköltő elé? A fent felsorolt 7 költeményben egyetlen egy eszményi ritmusú sor van, ezt Kodály ugyancsak eszményi módon meg is zenésítette:

A versek négyötöde nem viseli el ezt a ritmust. A zenésznek engednie kell:

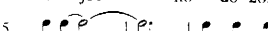
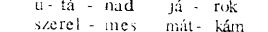
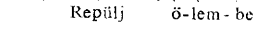
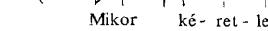
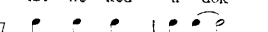
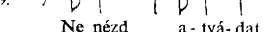
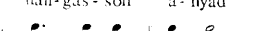
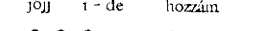
Mi maradt a jambusból? Egyetlen tény: az utolsó előtti szótag hosszú hangja.

Kivételes jambusi szöveg trocheusi refrénnel („Hála legyen.”) Sík Sándor Te Deuma. Trocheusi verseket (*— o*) versmondóink általában úgy szavalnak,

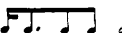
mintha nemzeti elvű költemények volnának. Ilyen Vörösmarty Liszt Ferenc-hez c. ódája is. Kodály, kórusában a szokás ellenére igyekszik megőrizni a hosszú—rövid párok értékét. A 10-es sorok közt feltűnő gyakran találunk 2+4+4 tagolásút: „Sors és |bűneink, e | százados baj, És ha | néha felforrt | vér apálya, Édes | kínja közt a | gyógyulásnak.

Trocheusinak vehető még Gyulai Pál Estvéje, Kodálynál Este.

3. A szótagszámláló és a szótagmérő versek között — láttuk — nincs éles határ. A jambus már alig méri a szótagok hosszúságát és rövidségét. Ezen túl a szövegnek nincs uralkodó ritmusképlete, a zenész teljesen szabadon alakítja a dallam ritmusát. Ebben Kodály a legnagyobb mesterek egyike. A leggazdagabb. Lássunk példát! Ilyen a Várj meg, madaram (Három ének, op. 24), egy 17. századi ismeretlen szerző versére írt dal. Az 5-ös sor tagolása költészetünkben általában háromféle = 3+2, 2+3, 4+1. Ez utóbbi dalunkban nem fordul elő, Kodály anélkül is bőségesen önti ritmusait:

1. 	12.
let - szik szí - vem - nek	hoz - zá - ja mé - gyek
2. 	mint szép me - ző - ben
Ládd - e, fű - ra - dok	13.
3. 	é - des Er - ző - kám
Várj meg madaram	é - tek ő - vő - le
4. 	ger - je - dett ér - te
Sok jót ho - do - zok	tánc - ra in - dit - son
5. 	Haj - da, hopp, haj - da
Ne bántsod szívünket	min - den azt mond - ja
6. 	14.
felelj e - zek - nek	sze - rel - mes tár - sam
7. 	u - tá - nad já - rok
Repülj ő - lem - be	szerel - mes māt - kám
8. 	Enyém Er - ző - ka
Mikor ké - ret - lek	15.
9. 	ús - töm, a - ra - nyam
Ne nézd a - tyá - dat	16.
10. 	kit né - ked a - dok
Té is, vi - o - lám	17.
11. 	hall - gas - son a - nyád
Mit vissz, had lás - sam	18.
Had szől - jon bá - tyád	jőjj i - de hozzám
csak jó - mat kí - vánd!	19.
Mert szí - vem tűz - re	halok ő - vé - le
Mint egy szép kert - be	20.
rákj fész - ket ben - ne	szeretem ő - tet
tán - col - junk ví - gan	he - ge - dű szől - jon
mint ők is haj - dan	ki - ki mint ró - ja
	21.
	adj ősz - sze min - ket!

Huszonegyféle megoldás, képlet, csupán a 2+3 és 3+2 tagolásúak csoportjából! A hiányzó 4+1 Kölcsey Bordalában tűnik fel:

Miként nyár és tél

For - dul - hat a - szél

A továbbiakban a különleges az, hogy a 2-esnek és a 4-esnek ugyanannyi az ideje:

(A változatai: és .)

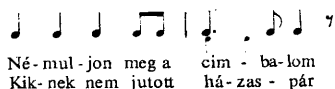
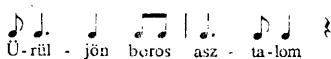
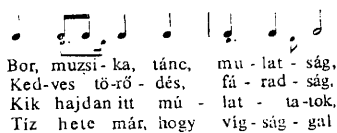
Egyéb 6-osok: Mezei dal (ismeretlen szerző), Gingalló (népi szöveg).

7 szótagos sorokból álló Kodály-dalt egyetlen egyet találunk, a Házasodó című Gazdag Erzsi-versre írt gyermekkart. Sorképlete a szokásos 4+3, a versszak maga az 5. strófától kezdve 7,6,7,6 alakúra változik.

7-es sorokkal kezdődik a Jézus és a gyermekek (Szedő Dénes): 7,7,8,5. 7 szótagú sorokkal kezdődik és fejeződik be A farsang búcsúszavai (Csokonai). Már maga a versszak szokatlan felépítésű: 7,8,8,7,7. A nyolc versszak (a kéziratban tizenegy) első és utolsója még ezen is tútesz: 7,8,8,8,7,7. Nem tudunk szabadulni a gondolattól: a költő valami (idegen) dallamra írta versét. Ezt nem ismerjük, Kodály előtt mindenesetre világos volt, hogy a 8-as sorok is 7-esen, az

képleten alapulnak, tagolásuk 4+3 helyett 5+3, s az 5-ös egyik tagja aprózással jött létre. Ezt mutatják a zene ritmusai:

Nausikaa. Ezzel a dallal megnyílik a magyar 8-as versek nagy, gazdag csoportja. De nekünk, akik kezdettől fogva figyeljük Kodály pályafutását, a megismerkedés, az első találkozás feledhetetlen emlékét jelenti ez a kis dal. „Állok künn a tenger partján” — látjuk a szőke szakállas költő merengő arcának távolba vesző tekintetét. Honnan vehette ezt a rejtélyes, soha nem hallott költeményt? S még titokzatosabb, hogy a költő nincs megnevezve. No, és a dallam, amelyet Kodály írt rá! Ilyenfélét nem írtak addig Magyarországon, de még azon túl sem. Csupa ámulni való meglepetés. És lám, még marad nekünk is, akiket most a ritmus érdekel. Eddig olvastuk, hallottuk, énekeltük, s csak most figyelünk fel a ritmus érdekességeire.

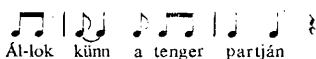
Kodály nyilván *újat akart*, amikor ez ismeretlen szerzőjű, rejtélyes szépségű szöveget választotta, amikor szokatlan hajladozású dallamát megírta, s akkor is, amikor ritmusáról döntött. A magyar 8-as sornak addig egy tagolása volt: 4+4. *Bujdosik az árva madár, Elindultam | szép hazából, Esteledik, | alkonyodik.* Kodály újat akart, elszakadni ettől a földhöz kötött ritmustól. Mennyi elmélkedésbe kerülhetett? Az eredményt látjuk a kottán:

Állok / künn a tenger / partján
Merre / mentél, hova / tűntél
Ide / látszik Itha- / kának
Hideg / szél fúj Itha- / kából

A többbit a mesteri kéznek már könnyű volt ezekhez simítani. A második lépés: elhajlani a merev 4/4-től. A versszakok első sorában úgy érte el a 3/4-et, hogy az ütemvonal előtti két hangot összehívta:

Ennek további bontakozása teremtette meg a dal kezdetét:

A 8,8,8,8 képletű dalokon végigfuthatunk, ezek általában 4+4 tagolásúak: Imhol nyitva és kebelem (XVII. század), A magyar nemzet (Petőfi), Haja, haja (Arany J.). Különös forma Petőfi Csata-dala: itt a 8-as sorok az első két versszakban (+ egy sorban) 5+3 tagolásúak, a további két versszakban (+ három sorban) 4+4-esek. Kodály pontosan megvalósítja a költő ritmusát: *Trombita harsog / dob pereg, Kész a csaldára / a sereg, valamint Aki magyar, / aki vitéz, Mindjárt vitéz / mihelyt magyar.*

A Nemzeti dal, a Talpra magyart Kodály úgy állítja elének, ahogy azon a szent napon elhangzott. A négy 8-as sor után következik két 11-es, az eskü sorai: „A magyarok istenére esküszünk, Esküszünk, hogy rabok tovább nem leszünk.” Ez csak az első alkalommal, az első versszakban hangzott el így. A hallgató tömegben egy varázsütésre megvilágosodott, hogy a második „esküszünk”-öt már nekik kell kiáltaniuk. S úgy is lett. Kodály művében nem szavaló áll szemben a sokasággal, ő egész művét férfikarra írta. Ennek ellenére az első „esküszünk” után beiktatott egy külön „esküszünk”-öt, a nép hangját, s úgy engedte tovább zengeni az áradó hangtömeget.

Két Kodály-kórus kezdődik 9-es sorral, az Isten kovácsa (Pad alatt, pad alatt pallantyú) és az Egyetem, begyetem. Átvesszik a népi szövegek kötetlen ritmusát.

A 10-esek közt a Mulató gjajd (XVII. századi ismeretlen szerző) az első kísérlet a Psalmus ritmusának kialakítására (3+2,3+2). A Rigók dala (Weöres) 2+3-mal kezdődik, a továbbiakban 3+2, 2+3, 4+1 szabadon váltakoznak.

Népi s népies zenénk egyik leggyakoribb képlete, a 11-es csupán két példával szerepel Kodály művei közt: Ha meghalok (Lévai József) a Bicinia Hungaricában (III. 102) és Petőfi: A székelyekhez (az első 6 versszak). A hangvétel teljesen népi.

12-esek.

A népi hang uralkodik Petőfi Hej, Büngözsdi Bandijában is, népi tánc, népi ritmus (6+6-ra osztódó 12-es). Ebből a hangvételtől indul ki a Levéltőredék barátánéhoz (Berzsenyi) is, de ahogy elmerülni kezd a „képzeltődések álmába”, úgy oldódik a ritmus. Ugyanez áll a másik Berzsenyi-versre (Az élet dele) írt dallam ritmusára. Batsányi (A franciaországi változásokra) már kezdetől szabadon tagolja a 12-est:

Függelékként ide csatoljuk Móríc Zsigmond Fáj a szívemjét. Ez ugyanis eredeti 8-as strófájából szinte szemünk láttára válik 12,12,8,8,8,8-assá: Kodály az 1. és 2. sor első felét megismétli:

Fáj a szívem, fáj a szívem odabelől,
Meg ne lássák, meg ne tudják kívülfelől . . .

13,13,7+7,13. János-köszöntő (népi szöveg) Horváth Jánosnak üdvözlése. A 4 hangot magában foglaló ütemek ritmusai:

15,15,15,15. Weöres: A csósz subája. Egyenletes nyolcadok (♩♩♩). Kisfaludy Sándor: Leányszépség (Himfy II. 69). Benne négyhangú csoportok:

A népi gyermekdal-szövegekre írt kórusok szabadon hullámszó képleteikkel külön csoportokba kívánkoznak:

Cú föl, lovam (6,6,5,6,8,6 stb.)
A süket sógor (5,6,7,7 stb.)
Hajnövesztő (4,4,6,8,6 stb.)

Ilyenféle Weöres Sándor Békedala is (5,5,5,3,6,4 stb.)

4. A Weöres Sándor Norvég leányok című versére írt Kodály-kórusban 4, 6, 7 és 8 szótagú sorok kavarognak, hangsúlyos kezdetűek. Költőnk Öregekje sem sorolható sem a görög-római (szótagmérő), sem a hangsúlyos (szótagszám-láló) költemények közé; sok a jambikus sor. Külön szakaszba kerül az Este (Gyulai Pál). Tekintsük át sorai szótagszámát: 8,8,9,9,7,6,8,10,5,8,7. Ez a tagolás azonban nem Gyulai műve. Ő szabályos verset írt:

Estve

Enyhe szellő suttog halkal,
Már homálylik az esthajnal.
Estcsillag félénk sugára
Mosolyog le a világra.
Majd föltetszik a telő hold,
Fényes lesz az egész mennybolt.

Elnyugodt a föld lármája.
 És a menny harmóniája
 Megzendül, a lélek hallja,
 Meg nem szűnik hallani,
 Lassan, lágyan elringatják
 Édes álom karjai.

Íme Kodály módosításai: egy szótaggal hosszabb szó (*est* helyett *esti*), betoldott *már* a 4. sorban, egy szótaggal kevesebb (*föltetszik* helyett *fölkél*), kettővel kevesebb (kihagyott *egész*), szórendhelyesbítés, kihagyott sor stb. Tekintsünk bele Kodály művébe! Így kezdődik:

Este

Gyulai Pál

Lento 4/4 Kodály Zoltán

Eny - he szel - le - sü - to - g halk - kal, Már ho -

má - lík a - est - hal - nal, Már ho - má - lík a - est - hal - nal.

Tempo
 Es - ti esz - leg hal - vány su - gá - ra, Esz - leg
 hal - vány su - gá - ra már mo - só - lyog le - a - vá - ly - ra.

Majd - föl - kél, föl - kél a te - le - föld, te -

nyes, föl - nyes lesz a menny - hat.

A továbbiakban elég a dallamot követnünk:

a tempo poco meno mosso sa-ten.
Ei - né - mul - a föld lár - má - ja, Meg - zen - dül a
Tempo 1
meny har - mó - ni - á - ja, A lé - lek hall -
più lento rallent.
las - san, tá - gyan ei - rin - gat - ják É - des á - lom kar - ja.
C A

Ami a szöveget illeti, éppen maradt a költő 12 soros verséből 4 sor! Még Kodálynál is szokatlan jelenség. Azt kell gondolnunk, hogy minél mélyebb, gazdagabb a zenei ihlet, annál átütőbb, egyeduralomra törőbb. Az Este Kodálynak talán legmélyebbbről fakadt műve, a zene édenkertjéből kilépő költőé, aki dallamait, hangzatvilágát készen, túláradva magával hozza, amikor a vers megzenésítése feldereng előtte. Szinte azt mondhatnánk, már készen van a zene, amikor a szöveghez elérkezik. Innen van a sok tördelés. Már az, hogy a kórus lassú — amire egy szakasz végét halljuk, eleje már a múltba vész —, nincs időnk, alkalmunk arra gondolni, vajon egyenlő hosszúak-e a sorok. Hogy rámennek, azt talán jól esik észrevennünk, de ha nem, senkinek sem hiányzik. A teljes mű olyan sorral végződik, amely nem rímel semmire: Kodály kihagyta az illető sort, a hatás így is varázslatos.

P r ó z a

Magyar mise, egy szólamra, orgonakísérettel. A szöveg a katolikus istentisztelet latin (Kyrie, Gloria stb.) szövegeinek magyar változata. Igénytelen mű, mind dallam, mind ritmus szempontjából. S mintha elsietett volna. (A „Báránya, irgalom, hallgasd meg” szavak ritmusa: ♩ ♩ stb.)

Elfolytódás (Kölcsény). A versalakban írt sorok szótagszámai: 7,6,9,6,9,4,4,11,6,8,8,8.

A három végső sornak van csak versritmusa: trocheus. Viszont úgy kezdődik, mintha jambus akarna lenni. Talán annak van igaza, aki valami kialakulót lát benne: a bizonytalanból (prózából, mert hiszen a naív ritmusérzéknek a jambus az), önmagát legyőzve a biztos formához érkezik el a művész. A zenei ritmus tükörképe a versének.

Jézus és a kufárok. A nagyszabású kórusmű Kodálynak egyik legemlékezetesebb, legsokatmondóbb alkotása. Úgy emlékszünk vissza előadására, mint valami felkavaró eseményre. Zenei hullámok áradása, témák torlódása, és kiáltások, igen, harsogó, robbanó kiáltozások vihara feszíti az emlékezést.

Hogyan jött létre ez a mű? Szövege kis epizód a szentírásban. Olyan bibliákban, ahol a folyamatos szöveget kiemelések tagolják, ezt az alcímet

olvassuk: A templom megtisztítása. Jézus a jeruzsálemi templom udvarán árusokat és pénzváltókat talál, kikergeti őket.

Az a leírás, amely a János-evangéliumban olvasható (i:13), viharosabb és szelídebb ennél. Jézus felháborodásában ostort fog, kiveri az árusokat, és felborítja a pénzváltók asztalait. A galambárusokhoz azonban csak néhány szót szól: „Vigyétek el ezeket innét . . .” Hogyan szólt Jézus? És hogyan írt János? A Jézus és a kufárok szövege Kodály fogalmazása-fordítása. Legfeljebb azt mondhatjuk, hogy az újabb bibliafordítások mellőzésével (néha érintésével) visszament a legrégebb magyar fordításhoz, Károli Gáspáréhoz (1590.). Károlinál így kezdődik szövegünk: „Mert közel vala a’ Sidóknak Husvétjük, Felméne azért Jézus Jérusálembe.” Kodály kezdete: „Elközelge húsvét . . .” Lényegre-törőbb, tömörebb, megragadóbb, költőibb. A pénzváltók Károlinál még „ül-nek”, Káldinál már „letelepültek”, Kodály nagyszerű szava a „terpeszked-tek”. Károli: „az asztalokat elfordítja”, Káldi: „fölforgatá”, Kodály: „fel-dönté”. A kórusban egyik nagy jelenet követi a másikat. A „kötélből ostort fonván” hatalmas erejű fuga, amelyhez mozgalmasság hátteret ad a kísértőszóla-mok forgataga: „szalad a sok ökör, fut a sok árus, kavargó a barom.” Csodála-tos az az erő, amely kezdettől fogva megtartja, sőt mintha fokozni tudná a feszültséget a zeneköltő egyre újabb s újabb gondolataival a végső kirobbaná-sig. Károli még azt írja: „ne tegyétek az én Atyámnak házát kalmárságnak házává.” Kodálynál a mély szólam ezt kezdi mondani: „ti pedig mivé tettétek? Rablók barlangjává!” A „Rablók!” szóra azonban megdördül az ég, mint mennykövek, csattannak a sokaság visszhangjai, újra s újra, szünni nem akaró harsogással. Még a gúny, az akaratlan humor határát is érintik: A mély szóla-mok már új szakaszba kezdenének: „Hallván ezt a főpapok és írástudók . . .”, a sokaság egy elhaló hangfoszlánya még belevág: „Rablók!”

Zrínyi szózata. „Zrínyi Miklós szövege” — írja Kodály a cím alá; nem mondja meg, hogy a „Ne bánts a magyart! Az Török Áfium Ellen való Orvos-ság” című prózai munkájából idézett szakaszokat zenésített meg. (A 36 oldal terjedelmű írásból kb. 2 oldalnyit.) Zrínyi szövege igen gazdag. Vezérlő gondo-lata korához szól: meg kell alapítani az állandó magyar hadsereget! Teljes rész-letelességgel tárgyalja a kérdést, lapokon át idéz egy latin hadtudományi mun-kát, fegyvernemeket, követendő mintákat (a skótokét, hollandokét), létszámot stb. említ. Mit vesz ebből át Kodály? Azt, ami a mi korunkhoz szól. Remek mindjárt a kezdet, a néma fiú felkiáltásának áttétele: Ne bánts a magyart! Kodálynál Zrínyi szövege lírai költeményként hat („Elfussunk? Nincs hová!” „Magyarok, tinéktek szólok.”), amellel elragad az énekkari mű lehetőségeiből fakadó gondolatokkal. (Amikor Pannóniát említi: „szabadságunk az ég alatt sehol sincs, csak Pannóniában”, a háttérben halkán felzendül: „A nagyvilágon e kívül nincsen számodra hely”, majd a „Hic vobis vincendum vel moriendum est” szavak után a Szózat gondolata: „Itt győznöd vagy halnod kell.”)

A szűkszavú költő a végén rálelt az igazi énekelni valóra. A bibliai Debóra éneke ez. Zrínyi latinul idézi az ének három szakaszát, Kodály magya-rul, de hozzáfűz egy, Zrínyinél hiányzó szakaszt: „Kik pedig téged szeretnek, mint a nap az ő feltámadásában tündököljenek.”

5. Végére érven témámnak (érte, a felkérésért a szerkesztőségnek mondok köszönetet), e meglehetősen részletező kifejtés után is csak azt látom, minő kicsiny téglá ez abban a nagy épületben, ami Kodály zenei működését jelenti. Zeneköltőnk-ről igazában nem írhatunk dallamai, hangzatai, teljes ritmikájának

ismerete, csodálata nélkül. De e művész- Kodály mellett kezdettől fogva ott áll a Mester — azt is írhattam volna: Államférfi —, aki a néprétegek, a falusi és városi polgárság ízlésének egyesítésére törekszik, és pedig sikerrel, az óvodától a főiskoláig, Operaházban, otthon. Kiránduláson, a kánont éneklő ifjúság körében. A „Forr a világ” egy teljes daltalan nemzedék előtt idézte fel a zene csodálatos birodalmát. Mindig tudta, mikor mit kell írni. A gyermekkarokat négyszólamú kórusokkal kezdte, s az első kérő szóra hozzáfogott a megközelíthetőbb kétszólamúak komponálásához. Ilyen — kimondatlan — kérő szó volt az Eszményi Prozódia kérése is, a dalárdák addigi stílusával szemben. Érdemes volna a kortársak szövegkezelését az övé mellé állítani. Hadd említsem meg csak Bartókot. Az a tágasság, az irodalomnak, költészetnek az a bensőséges távlata, amelyben Kodály élt, itt teljesen hiányzik. Bartók mintha nem is olvasta volna költőinket. És ha olvasta is! Ő a szöveget anyagnak tekintette, amelyen uralkodott. Dalokat alig írt, nagyobb szabású kórusműveiben szinte hangszerként kezeli az énekszólamokat. (Lásd az Elmúlt Időkből és a Cantata Profana hangsúlyvétségeit.)

Kodály számára a költészet tiszta forrás volt.

Kerényi György

A helyes magyarság kézikönyve*

Bármennyire közhelyszerű is, azt kell mondanunk: régóta várt, nagyon hiányolt, hézagpótló, és nyelvművelésünk történetében korszakos jelentőségű művel gazdagodott anyanyelvünk barátainak tábora.

Egy ilyen jellegű, vitathatatlanul tudományos rangú, szakembert és alkalmi érdeklődőt egyformán jól eligazító kézikönyv igénye már az ötvenes évek első felében megfogalmazódott. Az egész társadalmat megmozgató kulturális forradalom keretében újjászerveződő, a nyelvtudomány szerves részeként kibontakozó nyelvművelő mozgalom első nagy kérdése az volt: mit kell folytatni, mit kell elvetni a háború előtti nyelvvédő munka elvei és gyakorlata terén. Az akadémiai nagyhéten 1951 decemberében tartott nyelvművelő ankéton Lőrincze Lajos a nyelvművelés elvi kérdéseiről szólva ezt így fogalmazta meg: „Először is át kell vizsgálnunk a nyelvhelyességről szóló tanításokat, megfelelnek-e azok az életnek, a valóság kívánta követelményeknek. Új anyagra kell építenünk a nyelvhelyesség gyakorlati útmutatóját”, illetőleg: „Az eddigi népszerű nyelvművelő könyveket minél előbb pótolni kell a mai anyagra épülő, az új szempontoknak megfelelő művel” (NyÉl. 165, 170).

Az igényt persze mindig könnyebb megfogalmazni, mint egy ilyen nagy jelentőségű művet. És bár a következő évek során a szakfolyóiratokban, iskolai és népművelő fórumokon, sajtóban, rádióban egyre több elvi kérdés is megfogalmazódott a mindennapi gyakorlati eligazítások kapcsán, az összefoglaló nyelvhelyességi kódexet még sokszor kellett szorgalmazni. Nagy J. Béla is egyetértett a sürgetőkkel, mikor — 1955-ben — ezt írta: „... nagyon jogos és időszerű az a kívánság, hogy össze kell foglalni egy jól áttekinthető műbe eddigi nyelvhelyességi irodalmunknak helytálló megállapításait. [Bek.] Az új nyelvhelyességi kódex csakugyan olyan szükséges, mint a falat kenyér” (Nyr. 1955: 1; vö. még: Sebestyén: MNy. 1961: 108—11, 250—4). És bár a Nyelvművelő kézikönyv munkálatai végre 1961-ben terv szerint is megindultak, még ehhez képest is sokat kellett várunk a mostani eredményre. Bárczi Géza nemcsak folyóirat-vitákban, hanem „nyelvművelő végrendelet”-ként is felfogható kitűnő könyveskéjében így szorgalmazta a munka megjelenését: „Ami az egyéb műhelymunkát illeti, legfontosabb (bár minden a legfontosabb) feladat a nyelvművelő kézikönyv két kötetét, a helyes kiejtésnek szenteltet meg a nyelvművelő kódexet mielőbb piacra dobni, hogy mindenkinek legyen egy többé-kevésbé biztos támasza, mely eligazítja kétségeiben” (Nyelvművelésünk. Budapest, 1974. Gondolat. 127—8).

* Nyelvművelő kézikönyv. Első kötet A — K. Főszerkesztő Grétsy László és Kovács Miklós. Budapest, 1980. Akadémiai Kiadó, 1295 oldal.

A tervek ugyan még ehhez képest is módosultak: kiejtési kézikönyvünk még várat magára, viszont a nyelvművelő kézikönyv fele — első kötete — megjelent, mindnyájunk örömére. Mindezt — és még sok egyéb, a kötet jellegével, létrejöttének körülményeivel, tudományos alapelveivel, a szócikkek szerkesztésével kapcsolatos tudnivalót — megtaláljuk a tervezettnél kétszeresére nőtt kötet bevezetőjében.

A Nyelvművelő kézikönyv nyelvhelyességi nyelvtan, szótár és lexikon egyszerre. Az egyes szavak használatával, helyes vagy helytelen voltával igazítja el a rövid tanácsadást kereső olvasót, mint egy magyarázó vagy szinonimaszótár. Emellett felöleli a magyar nyelvtan szabályrendszerének legfontosabb fejezeteit, szakaszait, pontjait, és a kulcsszók betűrendjéhez sorolva kifejti a hozzájuk kapcsolódó nyelvhelyességi tudnivalókat. Nem korlátozódik a szorosan vett grammatikai fogalmakra, elemez számos általánosabb kérdést a nyelv és a társadalom kapcsolatáról, a nyelvművelés elvi kérdéseiről, a nyelvhasználat napjainkban megfigyelhető hibás jelenségeiről, jelenségtípusairól.

„A Nyelvművelő kézikönyv előképei” címmel érdekes áttekintést ad a bevezetés a hasonló célú régebbi magyar nyelvművelő könyvekről Simonyi Zsigmond híres *Antibarbarusától* (1879.) a Grétsy László szerkesztette „Hivatalos nyelvünk kézikönyvé”-ig (1976.). A tömören bemutatott 16 nyelvművelő kötet egy évszázad legjobb eredményeit testesíti meg, s az utánuk felsorolt külföldi kézikönyvek a környező államok nyelvművelésének párhuzamos termékeit is felvillantják.

Rendkívül lényegesnek tartjuk, hogy a kötetet a szerzők nem egyszerűen „a művelt nagyközönségnek” szánták. Figyelmébe ajánlják a nyelvész szakembereknek is, hiszen a nyelvművelés olyan nagy területe az alkalmazott nyelvtudománynak, hogy eligazítás, fogódzók nélkül ők sem vághatnak bele a tévedés veszélye nélkül. A felületes állásfoglalás nemcsak a laikusok hibája szokott lenni, és az ilyenekre ma is érvényesek Pais Dezső híressé vált szavai: „A nyelvet a nyelvvédők ellen is védeni kell” (Nyr. 1951: 135). Elsősorban a szakemberek lehetnek hálásak az egyes szócikkek végén felsorolt gazdag szakirodalom összeállításáért is: ezek szálaít felgombolyítva a kutató akár új összefüggések feltárásához is eljuthat. Kitűnő lehetőség ez arra is, hogy az egyetemi, főiskolai pedagógusképző intézetek hallgatói nyelvhelyességi dolgozatok megírásához kedvet kapjanak.

Persze, tudjuk, hogy a társadalom nyelvhasználatának színvonala nem a magyar szakos pedagógusokon áll vagy bukik, sokkal inkább a „közfogyasztásra” fogalmazó, hibás beszédükkel, írásukkal folyamatosan fertőző „félhivatalos” partnereinken. Kik ezek? „pedagógusok, a sajtó, rádió és televízió dolgozói, szerkesztők, lektorok, fordítók, szakírók, hivatalos szövegek fogalmazói, közéleti emberek, előadók stb.” — ahogyan a bevezető megfogalmazza a kötet célba vett közönségét. Eljut-e hozzájuk a kézikönyv, szükségét érzik-e, hogy forgassák? Saját tapasztalataim nem kecsegtetnek sok jóval. Iskoláink zömében a magyartanár magára hagyatva vívja szélmalomharcát az ifjúsági nyelv egyre közönségesebb megnyilvánulásai ellen: sem tanártársai, sem az iskolák vezetősége nem támogatja a kíváncsi mértékben. Kevés vigasztaló jelenséget láthatunk a többi fertőző góc környékén is. Még nem jártam olyan hivatalban, ahol a polcon ott láttam volna a kézikönyvet, ahol a vezetők megkövetelték volna használatát. Még a legmagasabb rangú országos „nyilatkozóink” közt is fehér holló számba megy az olyan, aki nyelvileg is igényes formában fejezi ki magát: legkisebb gazdasági, hivatali gondja is nagyobb annál, hogy megformá-

lásának szóbeli oldalával törődjék. Úgy érezzük, kevés volt az a hírverés és tájékoztatás, amely a kötet megjelenését kísérte, és túlságosan hamar abbamaradt. Nem tudatosul eléggé, hogy itt nem a szokásos kis cikkekkel, tollhegyre tűzött alkalmi hibák megmagyarázásával találkozik az olvasó, hanem átfogó, bármilyen nyelvhelyességi kérdésre választ adó kötetet kap kezébe mindenki, aki érdeklődik vagy akitől környezete, felettesei, munkája megkívánja az igényes érintkezés nyelvét.

Gyakran elmondjuk, leírjuk: soha sem volt még olyan széles körű érdeklődés a nyelv kérdései, a nyelvművelés iránt, mint éppen napjainkban: népszerűek a rádió, televízió anyanyelvi műsorai, elkapkodják a nyelvművelő könyveket, újabb és újabb rekordokat ér el a nyelvművelő előadások száma. De hogy áll e munka hatékonysága? Érdemes lenne egyszer ezt is közelebbről megvizsgálni. A magyar nyelv heti előadások egyre nagyobb része az iskolákban megszerveződik, ahol az akadémikus vendéget beküldik egy osztályba rendhagyó nyelvtanórára: még jó, ha a magyartanár bekíséri — legyen aki a a zajongást lecsillapítja —, az igazgató természetesen nem ér rá, a többi tanárnak órája van, ha akarnának sem mehetnének be az előadásra. Üzemekben ismeretterjesztő előadás csak munkaidő után szervezhető; közönsége inkább csak az olyanoknak van, amelyek a másodlagos gazdaságban többletjövedelem elérésével kecsegtetnek: hobbikertészet, kisállattenyésztés stb. A hivatalokban a törzsközség a gépírónők és az adminisztrátorok alsó rétege; akinek a munkaköre bármilyen formában tartalmazza a „vezető” szót, természetesen nem ér rá. De hol van az a gépírónő, aki meg merné mondani „diktáló” főnökének: éppen tegnap hallotta, hogy a leírandó szöveg nyakatekert nyelvezete helytelen? Maradnak az ifjúsági klubok (előadás után „diszko” lesz), meg a nyugdíjas körök (olyan jól el lehet beszélgetni az előadóval, s addig sincs egyedül az ember). No és a nyelvművelő kiadványok kereslete? — Ne áltassuk magunkat! Azt a néhány ezer példányt akkor is el lehet adni, ha a nyugdíjas pedagógusok egytizede megveszi — ők ráérnek olvasni, és érdeklődnek is —, az aktívokra már nincs is szüksége a kereskedelemnek.

Talán túlságosan sötét a kép, amelyet a fenti sorok festenek. Meggyőződésünk azonban, hogy a „minden nagyon szép, minden nagyon jó” felfogás önámítás lenne, és elfedné, tehát növelné a bajt. És azt is valljuk: „mégis, mégis fáradozni kell.” Hogyan is írta Bárczi Géza? — „A nyelvművelő lelki alkata legfontosabb tulajdonságának a csüggedetlen lendületet, a makacs kitartást vélem. Ennek át kell segítenie minden nehézségen, közönyön, akadémikoskodáson, felülemelkedve rosszindulaton, ellenségeskedésen. Aki fáradt lemondással, mindenbe beletörődéssel áll be a nyelvművelők hadrendjébe, az magával hozza a kudarcot. Rendületlen bizalommal a lehetetlent is meg kell kísérelni, nemcsak minden részsikerből, hanem minden kisebb-nagyobb kudarcból is új erőt meríteni a további harcra” (Nym. 125). Úgy gondolom, a „makacs kitartás” nemcsak a magok szórásában szükséges: a talaj előkészítésében, a nyelvművelés külső feltételeinek megteremtésében, az illetékes vezetők szívének és eszének szüntelen ostromlásában is éppen olyan mértékben elengedhetetlen. A Nyelvművelő kézikönyv a nyelvművelő mozgalom eddigi legnagyobb, legértékesebb teljesítménye: érdemes agitálni mellette, hogy eljusson céljához, és ne olvasatlanul heverjen.

A kötet szerzőiről bátran állíthatjuk, hogy a mai magyar nyelvművelés élgárdájához tartoznak, többségük évtizedek óta munkása e szakterületnek, számos könyvméretű publikációval a háta mögött. A Nyelvtudományi Intézet

korábbi és mai munkatársai, akik 1961-től, a munkálatok megindulásától munkaenergiájuk, szorgalmuk, tudásuk jelentős részét áldozták e nagy mű megalkotására. A fő felelősséget Elekfi László, Grétsy László, Kovalovszky Miklós, Lőrincze Lajos és Szőke István hordozta, de nem becsülhető le a többi munkatárs teljesítménye sem: Balogh Márta, Bíró Ágnes, Éder Zoltán, Ferenczy Géza, Huszár Ágnes, Kemény Gábor, Ladó János, Rácz Endre, Ruzsiczky Éva, Szendre Aladár, Szépe György, Szűts László, Tompa József, T. Urbán Ilona, illetőleg a közreműködő Herczeg Ferencné, Tolcsvai Nagy Gábor és Zimándi István eredményes fáradozása.

Többségük névjelével a hosszabb szócikkek végén találkozhatunk. Ez ugyan meglehetősen szokatlan a magyar nyelvtudomány nagy kollektív tervmunkái esetében: az értelmező szótár, az etimológiai szótár nem kötötte személyhez a szócikkeket. Az akadémiai leíró nyelvtan fejezetei viszont egyéni szerzői név jelzésével jelentek meg, noha a munkaközösség ott is megvitatta és módosította az előzetes fogalmazványokat. A névjelzet talán a néprajzi lexikonból vagy a világirodalmi lexikonból vett ötlet. Ott azonban azonos témáról más-más szakember is ír, egyazon címszót több megközelítésben elemeznek. Egy haszna a nyelvművelő kézikönyvben is lehet a névjelzetnek: a szócikkek végén levő irodalmi hivatkozásokból az olvasó beleláthat a munkatársak szakirodalom-értékelésébe. Például kiderül, hogy egy névutó-monográfiát, amely minden esetben utal a nyelvhelyességi vonatkozásokra, a névutózással kapcsolatos szócikkek szerzői közül kik tartanak említésre méltónak, kik nem.

Ezzel már át is tértünk a kötetben felhasznált szakirodalom mennyiségére és minőségére. Lenyűgöző a kötetben felhasznált szakirodalom jegyzéke: 39 oldalnyi (35—73). Hálás lehet érte minden jelenlegi és jövőbeli nyelvművelő kutató, hiszen ha egy jelenség vizsgálatához a folyóiratokon kívüli irodalmat keresi, ennél jobb forrásjelzést nemigen találhat. Jól tették a szerkesztők, hogy itt nemcsak a szorosabb értelemben vett nyelvművelő munkákra utaltak, hanem felvették a jegyzékbe a tudományos ismeretterjesztés, a nyelvi közművelődés érdekében írt műveket, dolgozatokat is: ezeknek a közoktatásban, a pedagógusok segítésében lesz nagy haszna.

A szakirodalom gazdag jegyzéke természetesen nem azt jelenti, hogy mindent helyeslünk, ami az említett művekben található. Hiszen — mint láttuk — az új nyelvművelő kódex éppen abból a gondolatból sarjadt ki, hogy meg kell rostálni a régi elveket és gyakorlatot, a társadalom mai nyelvhasználatát nem szabad évszázados — esetleg akkor sem helytálló — követelmények szerint megítélni. Minden mai nyelvművelő számára tanulságos a bevezetőnek az a fejezete, amely a nyelvi minősítés szempontjait fejt ki. Érdemesnek tartjuk legalább a címszókat felsorolni: helyesség; szükségesség; elterjedtség; világosság; gazdaságosság, rövidség, tömörség; stílusosság, az alkalomnak való megfelelés; jóhangzás, esztétikum. Szinte minden együtt van ezekben az elvekben, ami a nyelv rendszerének, közlő és kifejező funkciójának őrzését és fejlesztését jelenti, állandó tekintettel arra, hogy a nyelvi jelenségek mögött mindig társadalmi mozgások feszülnek, amelyeket nem szabad figyelmen kívül hagyni.

Fontos nyelvi nevelő szerepe van annak, ahogyan a kötet szerzői a nyelvi helyesség kérdését felfogják. Tudjuk, a rohanó, felületes érdeklődő gyakran a végletes „jó — rossz”, „igen — nem” eligazítást várja problémájában. A kézikönyv viszont, igen helyesen, arra törekszik, hogy az egyes kifejezések, változatok beszédhelyezethez, nyelvréteghez kötődését is érzékeltesse, annak megfelelően minősítsen jónak vagy elfogadhatónak, stílusosnak vagy kifogásol-

hatónak egy-egy nyelvi jelenséget, fordulatot. Ezt a körültekintő, rugalmas megítélést semmiképpen sem szabad bizonytalankodásnak vagy éppenséggel elvtelenségnek minősíteni: „Merev szabály helyett tehát a körültekintő megfontolás, a több szempontú mérlegelés eredményeként leszűrte a járó javaslatot, irányító tanácsot tartjuk hasznosnak, célszerűnek. E látszólagos óvatosság azonban nem kényelmes vagy elvtelen liberalizmust takar, hanem a nyelv alakulását, rétegződését, fejlődésének lehetőségeit veszi számba, s a jövő felé nyit távlatot” (20—1).

Igen tanulságos része a bevezetésnek az, amit az adatgyűjtésről és feldolgozásról megtudunk. A százezernél több cédulát 38 tárgykörbe sorolva rendezték, majd kijelölték a leendő címszókat, hogy egy-egy jelenség kulcsszavaiként minél több azonos esetet, hasonló példát fogjanak egybe. A címszóknak két fő típusa az önálló címszó és az utaló címszó. Mindkettőnek két altípusa van. Az önálló címszó lehet tárgyi: valamely elvi, elméleti vagy nyelvtani kérdés(kör) összefoglalására (pl. *irodalmi nyelv és nyelvi norma*) — ezeket ritkított betűtípussal szedeti a kötet. A másik önálló címszótípus az *adatszerű címszó*: egy-egy szónak, szóalaknak, kifejezésnek, nyelvtani formának stb. kiemelő külön tárgyalása. Ezekben a kiemelt szó kövér szedésű, a tárgykör, amelyhez kapcsolódik, ritkított (pl. *a, az névelő*).

Az utaló címszók fontosságát könnyű belátni, ha meggondoljuk, hogy egy-egy nyelvtani jelenséget keresni lehet grammatikai megnevezésének alapján is, meg a hatáskörébe tartozó szók, kifejezések bármelyike alatt — kifejtteni azonban csak egyszer érdemes, ott viszont minél részletesebben, sokoldalúan. Ennek megfelelően az utaló címszó lehet *egyedi*: konkrét elemből az összegező tárgyi címszóhoz vezető (pl. *-áció, -ció főnévképző* L. idegen képzők nyelvünkben II. A) 3.), illetőleg *összefoglaló* vagy *szétutaló* címszó, amely egy nagyobb kérdéskör anyagát a jobb áttekintés érdekében részletekre tagolva sorolja fel. Igen célszerű nyomdai megoldás, hogy az utaló szócikkekben az L. után az adatszerű címszókra dőlt betűs írással, a tárgyszerű címszókra ritkítás nélküli álló betűs írással utalnak.

A kérdéskörök felépülésére hadd mutassuk be a határozott névelővel kapcsolatos címszók listáját:

- a, az névelő*
- a, az névelő birtokos névmás előtt*
- a, az névelő birtokos személyragos szó előtt*
- a, az névelő birtokos szerkezet előtt*
- a, az névelő -é birtokjeles szó előtt* L. *a, az névelő birtokos szerkezet előtt* (utaló címszó!)
- a, az névelő egy helyett*
- a, az névelő és egy felcserélése* L. *a, az névelő egy helyett* (*egy* III. 2.) névelőhasználat *mint* után (utaló címszó!)
- a, az névelő felsőfok előtt*
- a, az névelő halmozott egynemű mondatrészek előtt*
- a, az névelő hangsúly* L. érzelmi hangsúly (hangsúly 2. b), 4. (utaló címszó!)
- a, az névelő hasonlító szerkezetekben* L. névelőhasználat *mint* után (utaló címszó!)
- a, az névelő helyett egy névelő* L. *egy* III. 2.) névelőhasználat *mint* után (utaló címszó!)
- a, az névelő hiánya hivatalos ízü kifejezések előtt*
- a, az névelő időhatározó előtt*
- a, az névelő -ik jeles névszó előtt*
- a, az névelő kitévése félreértés elkerülésére* L. *a, az névelő birtokos személyragos szó előtt* (utaló címszó!)

- a, az névelő megszólítás előtt*
a, az névelő mint után L. névelőhasználat *mint* után (utaló címszó!)
a, az névelő mozaikszók előtt L. mozaikszók III. 4. b) (utaló címszó!)
a, az névelő -nak, -nek rag után
a, az névelő népies, régies elhagyása
a, az névelő névszói állítmány után L. *a, az névelő* birtokos személyragos szó előtt 2. (utaló címszó!)
a, az névelő páros szókapcsolat előtt L. *a, az névelő* halmazott egy-nemű mondatrészek előtt (utaló címszó!)
a, az névelő sorszámnev előtt L. *a, az névelő -ik* jeles névszó előtt (utaló címszó!)
a, az névelő szerkezetes jelző előtt
a, az névelő tulajdonnév előtt

Úgy gondolom, a tárgykör 15 kifejtett címszóra bontása minden részletkérdés iránt érdeklődő számára kielégítő tájékoztatást ad: tekintélyes a szöveges kifejtés terjedelme is, 31 nagy oldal (76–107). Az utolsó címszó önmagában 10 oldalon hét alfejezetre tagolva közli a névelő és a tulajdonnév kapcsolatának kérdéseit. A 11 utaló címszó egyrészt a szomszédos szócikkekre utal, másrészt a megjelenendő második kötetbeli részekre. A kifejtő szócikkek végén további utalások és szakirodalmi hivatkozások gazdag sora található. Mindezek alapján szinte teljes képet kaphatunk a határozott névelővel kapcsolatos nyelvhelyességi sőt nyelvi kérdésekről. Természetesen további utalásokat találunk ebben a kötetben is az az címszótól az *a, az névelőre*; önálló címszó az *az névelő a helyett*; utaló címszó ez is: *határozott névelő* L. *a, az névelő*; *egy névelő a, az helyett*; *a névelő az helyett* önálló címszók; *a viszonthallásra*; *a viszontlátásra* utaló címszók stb.

Mindezek után azt gondolhatnánk, nincs olyan ide tartozó kérdés, amire ne kapnánk választ. Egyre mégis akadtunk — vagy csak nagyon elbújt a probléma a tárgyalásban: az *az névelő* z-jének átvonódása a következő szóeleji magánhangzóhoz: „*a zember*” típus értékelése. Kerestük az érzelmi hangsúlynál, hiába. Talán a második kötetben a névelők kiejtése vagy más címszó hozza el a tárgyalást.

Jóval nehezebb dolguk lehetett a szerkesztőknek olyankor, ha egy grammatikai jelenséget kell részletezni a nyelvhasználatban mutatkozó helyes és helytelen vonások szétválogatásával. A „*h a t á r o z ó i g e n é v*” címszó például 13 oldalas szócikket kapott; a felsorolt szakirodalom féllapnyi. Talán nem ártott volna itt is megbontani a tömör tárgyalás menetét, altípusokat emelni ki címszókba, nehogy az olvasó elveszítse kedvét, hogy egy részletkérdés kedvéért az egész tanulmányt átolvassa. Helyes, hogy az „*igenevek*” címszónál utal az igenévfajtákra — bár talán a beálló, befejezett és folyamatos melléknévi igenevek másik megnevezésénél sem ártott volna egy utalószó: jelen idejű stb., mivel sokan még azt tanulták a felosztáskor.

Utalunk már a kötet kitűnő nyomdatechnikai megoldásaira, a címszók jó elkülönülésére. Tapasztalataink szerint még a szótár- és lexikonforgatásban járatlan emberek is hamar eligazodnak a kereséskor. Némi nehézséget az okoz, hogy a címszók szoros betűrendje — természetes módon — nincs tekintettel a besoroláskor az adatszerű és tárgyi címszóleírás kombinációjára, ami nem mindig olyan egyszerű, mint a határozott névelőnél fentebb látható. Mindenesetre helyes, hogy a kötet bevezetője megmondja: olyan fokú tájékozottságot tesz fel olvasóiról, amelyet a középiskolai érettségien elvárható anyanyelvi nyelvtani tudás jelent. Ez azonban főleg a grammatikai fogalmak visszakeresésére igaz, az egyszerűbb szómagyarázó címszók tekintetében bátran kezébe adhatjuk

a kötetet már az általános iskola felső tagozatos tanulóinak is. Annál is inkább, mert a megfogalmazás egyszerűsége és világossága minden szerzőnek érdeme.

A magasabb igényvel közeledők nyereségnek fogják tekinteni, hogy a legközvetlenebb nyelvhelyességi vonatkozásokon túl a nyelvtani rendszer összefüggéseiről is tájékoztatásokat kapnak, sőt, a nyelv rendszerének és szókincsének történeti fejlődése sem marad kívül a tárgyaláson. Mindez a tudományos ismeretterjesztés legjobb hagyományainak követése, elismerésre méltó felfogása a szerzőgárdának.

Csak egyet sajnálhatunk: hogy csak felét tarthatjuk kezünkben ennek a kitűnő munkának. A kettészakadás elkerülhetetlenül okozni fog bizonyos egyenetlenséget, ha a közben megjelenő új nyelvművelő irodalmat is figyelembe kívánják majd venni. Ez azonban sokkal kisebb baj lesz, mintha a kész első kötettel akarták volna megvárni a második rész elkészültét. Őszintén reméljük, hogy a Nyelvtudományi Intézet e nagyszerű vállalkozása, amely a mai társadalom nyelvhasználata szempontjából talán legégetőbben szükséges tervmunka, hamarosan teljessé válva töltheti be fontos szerepét.

Sebestyén Árpád

Hunfalvy Pál és a Kalevala

1. Finn rokonaink népi eposzának első változata — az ún. Régi-Kalevala — 1835-ben, bővített és javított második kiadása — az Új-Kalevala — 1849-ben jelent meg. Az Elias Lönnrot által egybeszerkesztett kollektív remekmű valósággal nemzetszülő szerepet játszott Suomi történetében. Az évszázadok óta idegen rabságban sínylődő, a pusztulás veszélyével szembenéző finneknek ez a hősköltemény adott megtartó erőt, ez tudatosította, hogy nekik is van helyük és küldetésük az egyenrangú nemzetek sorában.

A kor felfogása szerint őseposz csupán a nagy és „művelt” nemzetek kiváltsága. A Kalevala fölfedezése meglepte a világot. Általa egy szinte elfelejtett, eltemetett, jelentéktelennek hitt nép bukkant föl az ismeretlenség homályából. Egymás után jelentek meg az idegen nyelvű fordítások: 1841-ben a svéd, 1845-ben a francia. Még ugyanebben az évben Jakob Grimm tanulmánya a német tudományos körökkel ismertette meg a Kalevalát. Az 1849-es változat német átültetése 1852-ben látott napvilágot. A hősköltemény híre nemsokára eljutott az óceánon túlra is: Longfellow, az amerikai költészet klasszikusa 1855-ben a Kalevala mintájára alkotta meg indián eposzát, a Hiawathát.

A Kalevala hamar élénk visszhangra talált Magyarországon is, ahol a romantikus történelemszemlélet, a nemzeti-népi gondolat megerősödése és az összehasonlító nyelvészeti tevékenység kibontakozása egyaránt előnyös légkört teremtett az eposz lelkes fogadtatásához.

A hősköltemény első hazai népszerűsítői, fordítói a finn—magyar nyelvrokonságot bizonyító tudásaink voltak, akik törekvéseikhez fölhasználták a Kalevala művészi erejében, világsikerében rejlő erkölcsi tőkét is: nem lehet szégyellni való annak a népnek a rokonsága, amelyik ilyen szellemi teljesítményre képes.

Reguly Antal a világon is az elsőik között ismerte föl a finn népköltészet jelentőségét. 1840-ben finn földről szüleihez intézett levelében homéroszi magaslatra emelte az eposz értékeit, és bejelentette magyarra fordításának tervét (A.

Molnár Ferenc: Reguly Antal egy finnországi levele. Könyv és könyvtár X. Debrecen, 1976. 158—9). 1841-ben jelent meg egy barátjához írt levele a Gellért-legendát idéző finn népdal, az Örlő dal fordításával, mely először avatta be a magyar olvasót a kalevalai költészet szépségeibe (Reguly Antal magyar utazó éjszakon. Athenaeum: V/1, 577—83, 593—8). Ígéretéhez híven hozzákezdett az eposz átültetéséhez is, fordítástöredéke azonban 1908-ig lappangott (A. Molnár: Reguly Antal Kalevala-fordítástöredéke. Könyv és könyvtár IX. Debrecen, 1973. 261—79). Finnországban bontakozott ki Reguly népköltészeti érdeklődése, amely őt az „obi-ugor gyűjtés Lönnrotját”-vá tette.

Hunfalvy Pált, aki korábban jogtudománnyal és görög filológiával foglalkozott, a szabadságharc leverése után elsősorban Reguly személyes példamutatása indította el nyelvtudói pályáján. Az 1850-es években finnugor összehasonlító nyelvészeti tevékenysége őt állította a finn eposzt népszerűsítő törekvések centrumába. A Kalevala egyszerre volt számára nagyszerű művészi alkotás, a finn nép „nemességelevele” és a finnugor szellemi kiválóság fényes bizonyítéka. A hőskölteményt fegyvernek tekintette azokkal szemben, akik szerint egyedül az árja nyelvek és népek érdemelnek tiszteletet. (Vö. Krompecher [Korompay] Bertalan: Reguly, Hunfalvy, Budenz és nyelvészeti irodalmunk megindulása: MNy. 33: 8.)

Ezt példázza nyelvészeti kutatásainak első jelentős eredménye, a Nyelvészeti nagy tennivalóink s a finn népek régisége című akadémiai felolvasás (Új Magyar Múzeum I/2: CDXXIX—CDXLVII), amely hazánkban elsőként ad közvetlen betekintést a Kalevala világába.

A finn népköltészetről a legfontosabb információkat Regulytól kapta Hunfalvy. Értekezésének abban a részében, ahol „a finnek hajdani költözéséről, hitéről és költészetéről” esik szó, ezt olvashatjuk: „Reguly barátom . . . szívessege és útmutatása nélkül nem volnék képes az említett tárgyakba kezdeni . . .” (Uo. CDXXXVI.) Forrásként használta föl továbbá Jakob Grimm híres Kalevala-tanulmányát, valamint Kainonen finn történetét, amelyet a szerző Lönnrot ösztönzésére és közreműködésével írt. Grimm munkája kapcsán megjegyzi: „Megvallom, az említett füzetet [ti. Grimm értekezését] olvasván, s finn nyelvtant kissé forgatván, kedvetlenség borult belsőmre. Sajnovics és Révai óta meglehetősen sokat beszéltek a mieink a magyar, finn és lapp nyelvek rokonságairól: de annyi sok nyilatkozó s ítélni bátorzkodó közt nem volt egy sem, ki tanulás által győződött volna meg arról, mi nyilatkozásának vagy épen ítéletének tárgya vala.” (Uo. CDXXXIV.) A vallomás azt bizonyítja, hogy a Kalevalának ott a helye a Hunfalvyt a nyelvészeti pályára vonzó érzelmi indítékok között. (Vö. Krompecher [Korompay] i. m. 9.)

A tanulmány körvonalazza a magyar összehasonlító nyelvészet feladatait: Hunfalvy koncepcióját a Kalevala világhíre is alakítja. Az európai tudósok eredményeire hivatkozva, az „öntudatos emberi szellem” nevében buzdít a nyelvtudomány művelésére. Rámutat, hogy „e század elmúlt felében tűnt az ural-altaji nyelvcsalád azon igénnyel a tudomány elé, hogy most őt illessék a nyelvészet újabban teendő foglalásai”. (Uo. CDXXXI.) A tény földrajzi elhelyezkedésünk és a rokoni kapcsolatok révén tudományos felelősséget ruház ránk: az „ural-altaji nyelvészeti kör” kutatásában „a vezérést nekünk kell megragadnunk”. (Uo. CDXXXII.) Ezek között a nyelvek között kivételes rang illeti meg a finnekét, hiszen a Kalevala fölfedezése nyomán „a finn nyelv iránt ébredt az idegenek figyelme”. (Uo. CDXXXIV.) Érvelését megerősíti azzal, hogy számunkra az összehasonlító nyelvtudomány művelése önmagán

túlmutató érdekeket szolgál: őstörténetünkre is csak „a rokon nyelvek és . . . azok irodalmi segítségével” deríthetünk fényt (uo. CDXXXVI). Záró gondolatait megelőzően a Régi-Kalevala jelentőségét taglalja: „E gyűjtemény nagy részvétet keltett azon nép és nyelv iránt, mely ilyen dalokat teremtett.” (Uo. CDXXXIV.)

Fejtegetése közben igyekszik vonzó képet rajzolni a finnekről. Így jellemzi őket: a finnek „mint önálló hadakozók nem ismeretesek. Annál erősebb nálok a képzelem, s nekik igazán van népköltészetük.” (Uo. CDXXXIII.) Olyan gondolatot fogalmaz meg ezzel, amely máig él: a finnek elsősorban nem hadi tetteikkel, hanem költészetükkel vívták ki a világ megbecsülését, költőnemet a finn, „költő” a főhőse a Kalevalának is.

Hunfalvy megismertet a Kalevala hőseivel, teremtsémitoszával, panteista természetszemléletével. Lírai sorokat ír Vejnemöjnenről: „Ő találta fel a lantot (kantelet), melyen úgy zenélt, hogy minden, ami erdőn, légben vagy vízben élt, őt hallgatni ment: a levegőnek leányai, az erdőnek és víznek anyjai örvendve hallgatták az új lant kedvességét. Väinämöinen is a zenén annyira megindult, hogy zenélés közben bogyónál öregebb könnycseppek gördültek szemeiből.” (Uo. CDXLII—III.) A stílus elárulja, hogy megalkotója gyönyörködik a történetben.

Az írás először közöl magyar fordításban — Kainonen műve nyomán — három rövid részletet a Kalevalából, egyet pedig Gottlund „finn példabeszédei”-ből. Közülük a legszebb az első, amely az eposz 43. runójából való:

Istennél a szerencse fékei,
teremtőnél a sors kulcsai,
nem az irigynek hóna alatt,
nem rossz szívűnek ujja hegyén.

(Uo. CDXXXVII.)

A kis fordítás igen jól sikerült. Érdekes ritmusa van, művésziek a gondolatpárhuzamok, szemléletesek a képei. Különösen tömör, találó a harmadik és a negyedik sor ellentétes képszerkezete: az „irigy” alattomosan elrejtí, „a sors kulcsai”-t, a „rossz szívű” csábítóan kérkedik vele. A népköltészet egyszerű bájával kifejezett gondolat Hunfalvy hitének, önbizalmának is hangot ad: hiába tombol ellenünk a jogtalan erőszak, bízhatunk az igazság erejében. A négy sor kedvenc jelisége maradt, többször idézte, a fordításon kisebb módosításokat eszközölve (pl. Utazás a Balt-tenger vidékein I—II. Pest, 1871. II. 213, A Magyar Tudományos Akadémia és a Szómi Irodalmi Társaság. Bp., 1882. 36).

A mű Hunfalvy első szintézisre törő nyelvtudományi értekezése, amely egy önálló Kalevala-tanulmány elemeit is magában rejtí: a kettő összekapcsolása eleve jelzi szándékait. Itt még csak a Régi-Kalevaláról tett említést. Két évvel később már az Új-Kalevaláról készített alapos áttekintést (Kalevala: Szépirodalmi Lapok 1853. 147—52, 163—8, 179—88, 771—81, 787—93, 803—8).

Cikksorozata először mutatja be az eposz teljes keresztmetszetét. Szinte minden részletében ismerteti az első 15 runót, és tömören összefoglalja az utána következők tartalmát is. Az érdeklődő így a hősköltemény egészével találkozhatott, képet alkothatott cselekményéről, szerkezetéről, mitologikus világ-szemléletének átfogó rendszeréről.

Vállalkozását lelkiismereti adósságnak tekinti finn rokonaink iránt. Nyugtalanságát fejezi ki amiatt, hogy a külföld megelőzött minket a fordításban, „pedig csakugyan legközelebb érdekelt felek mi volnánk”. (Uo. 771.) A Kalevala nevében fölveszi a harcot a „déliabós” szemlélettel, a finneket lekicsinylő nemzeti elfogultsággal és hiúsággal. Szavait a finnugor nyelvrokonságot tagadó, de a témában járatlan ellenfeleihez intézi, gúnyos önbizalommal emlegetve a tanulás, a tudás hatalmát: „... reményljük, hogy az előítéletek a tudás terjedésével hullani fognak, s nyelvtudományunk és őstörténetünk majd fölébred azon álmoból, melybe nagy nevek ringatták, s melyben álomlátásokkal mulatjuk magunkat.” (Uo. 149.)

Magyar párhuzamokkal él, hogy ezzel is rokonszenvessé tegye tárgyát olvasói előtt. A finn nyelv iránt érdeklődők számára a két nyelv és költészet összefüggéseit villantja föl. Egy helyen a következőket írja: „... varázsolás, bűvölés, bájolás, igézés azon fegyver, melyet Kalevala és Pohjola népei egymás ellen használtak. — (A magyar nyelvnek ebbeli szóbősége azt tanúsítja, hogy a régi magyaroknál is nagy becsben állott e tudomány.)” (Uo. 179—80.) Feltételezi tehát a két nép ősi szokásai között is a hasonlóságot.

Az elemzésben visszhangzanak Herder tanai. Hunfalvy magáévá tette a nemzetenkénti eredetiség eszméjét, értéktudatát. A népköltészet igazi mivoltáról, a nemzeti jellegről szerinte is a hajdanvolt idők szellemi üzenetét tolmácsoló „ősmondák és regék” tanúskodnak leghívebben. A Kalevala a „jelen népköltészet múltját”-ra vet fényt, „az ifjú nemzetnek szép álmait, átszellemített tapasztalásait, s megaranyozott emlékezeit” őrzi (uo. 147). Az eposz mint „a nemzet szószólója” lép föl előtte. Író kortársaihoz — pl. Erdélyihez, Aranyhoz — hasonlóan ő is visszaálmódott társadalmi és műveltségi egységet tételez föl a régmúltban: az ősköltészet „az egész nemzet birtoka és kincse, nem pedig valamelyik osztályáé”. (Uo.) Irodalomtudósainknak Világos után ez volt az egyik fő érve az eposz műfajának „össz nemzeti” jellege, a nemzeti egység jelszavát szolgáló időszerűsége mellett.

Hunfalvy is elfogadja kora romantikus előítéletét, hogy őseposz csak kivételes képességű nemzetek osztályrésze: „Amely nemzet dús népköltészetet fejtett ki, s hajdani szürkületében gazdag regék és mondák keletkeztek, azt nemesebbnek tartják olyan nemzetnél, mely nem mutathat fel hasonló népköltészetet s mondákat.” (Uo.) Ezért illeti elsőség a rómaiakkal szemben az Iliászt és Odüsszeiát termő görögöket, ez bizonyítja a Kalevalával büszkélkedő finn nép szellemi erejét és nagyságát is.

Röviden elemzi a Kalevala versformáját, és sokat sejtetően megállapítja, hogy „érdemes lesz összehasonlítani a magyar népdallal”. Kiemeli a gondolatpárhuzam jelentőségét. Véleménye szerint a paralelizmussal összefüggő „finn szóbőség” „az áttételt nehezíti”. Észreveszi az eposz kezdetleges rímelését: „A rím nem tiszta, hanem hasonvégzetű; mert a runók egy költői népnek természetű alkotása.” (Uo. 180.)

Az elméletet a gyakorlatban is kipróbálta: fordításrészleteket épített a szövegbe.

Semmi jel nem mutat arra, hogy ismerte Reguly fordítástöredékét. Valószínű, hogy nem is tudott barátja fordítási kísérletéről, hiszen írásaiban sohasem tett róla említést. Hite szerint tehát elsőként vállalkozott az eposz átültetésére, s csupán Reguly őrlődala és saját 1851-es kis fordításai a próbálkozás előzményei.

A Kalevala nevezetes proológusát így kezdi:

Engem elmém ösztönöz,
gondolatim hajtanak
kezdenem az énekléshez,
hozzáfognom szóváltáshoz;
hogy törzséneket kifejtsek,
hosszú dalokat danoljak.
Számban a szók olvadnak

és beszédim omlanak,
szökve szöknek nyelvemre,
szóródnak fogaimra.
Arany felem, kedvesem,
szép korácsom, cimborám!
kezdj már velem énekelni,
velem szókat váltogatni.

(Uo. 180—1.)

A fordításnak vannak ugyan költői szépségű részletei, többnyire mégis azt érezzük, hogy Hunfalvynak csak ismertetés, nem pedig igazi műfordítás a célja. A ritmus botladozik, a szóhasználat mesterkelt, a mondatpárhuzamok nehézkesek. A betűrímmel alig törődik. A képeket leegyszerűsíti, a költőiséget visszafogja: a szó szerinti szöveghűség kényszere vezeti a tollát.

A „runók művi alkotásáról” rögzített megfigyelései és fordítása így is hozzájárult az átültetés néhány lényeges kérdésének tisztázásához. Helyesen ragadta meg a gondolatpárhuzamok formaalkotó szerepét, visszaadásukat tekintette a fordítás legnagyobb próbájának. Tudatosította, hogy a finn szövegben csupán véletlenül megszólaló ragrímek találhatók. Fordításában is hű maradt az eredetihez abban, hogy végrímeket nem használt: ezen a téren csak Fábián István és a legújabb átültetések követik példáját. Hagyományt teremt azzal, hogy a magyar ősi nyolcas ritmusát próbálja alkalmazni, igazodva a finn költemény általában szintén nyolc szótagú, de a mi versalakunknál szabadabb ütembeosztású soraihoz.

A cikksorozat egészében véve igen jelentős állomása a Kalevala magyarországi történetének. Hunfalvy szerénységéről és óhajáról tanúskodik az a megjegyzés, hogy ismertetése nem teszi „szükségtelemmé . . . az egésznek lefordítását”. (Uo. 771.) Egy év múlva pedig szenvedélyes hangon sürgeti „egy sikerült Kalevala-fordítás” megalkotását (Az altaji nyelvészetben nyilatkozó mozgalmak . . .: Új Magyar Múzeum IV/1: 333).

Szavai csakhamar kedvező visszhangra találtak. Az eposz átültetésére irányuló korabeli kísérletek mindegyikénél kimutatható az ő ösztönző hatása. Fábián István — aki a hősköltemény nagy részét lefordította — nyelvtudósunk közvetlen munkatársi és baráti köréhez tartozott. Barna Ferdinánd Kalevala-fordításának előszavában (Pest, 1871. XV) első helyen Hunfalvynak mondott köszönetet, ki munkájának „mindenkor kész kalauza volt”. Megemlítjük még, hogy amikor akadémiai tagságának ötvenedik évfordulója alkalmából emlékülést rendeztek Hunfalvy tiszteletére, Vikár Béla készülő Kalevala-fordításából olvasott föl részletet (Munkácsi Bernát: Hunfalvy Pál emlékezete. Bp., 1911. 117).

Az új fordítói gárda elindításában fontos szerepet töltött be Hunfalvy 1856-tól megjelenő folyóirata, a Magyar Nyelvészet. Az Új Magyar Múzeum örökébe lépő sajtóorgánium az első kizárólagosan nyelvészeti szaklapunk: az összehasonlító nyelvtudományt, a finnugor nyelvrokonságot ez keltette életre hazánkban. Nyelvtudósok sorát nevelte föl. A szerkesztőn kívül 31 szerzője volt, köztük olyan Kalevala-szakértők, mint Fábián István, Szilády Áron és Budenz József (vö. Loványi Gyula: A Magyar Nyelvészet. NyK. 59: 3—34).

Itt jelentek meg Fábíán első Kalevala-fordításrészletei (6: 182—97). 1862-től a Magyar Nyelvészet hagyományát folytatta a Nyelvtudományi Közlemények, amelynek 1878-ig Hunfalvy volt a szerkesztője. Ebben a folyóiratban kezdte el munkásságát Barna Ferdinánd.

Nyelvtudásunk egyre hatékonyabban vonta be tanítványait a Kalevala népszerűsítésébe, önzetlenül segítette törekvéseiket, rendelkezésükre bocsátotta tudományos tapasztalatait és eredményeit. A kezdeményezést az 1860-as évektől az új nemzedéknek engedte át, az eposz azonban nélkülözhetetlen segédeszköz, példatár maradt az ő számára is. Megismertetéséhez azzal is hozzájárult, hogy nyelvészeti fejtegetéseinek illusztrálására gyakran idézett belőle. „Maga és de” című glosszájában (MNyszet. 4: 157—8) például 12 sort citált a hőskölteményből finnül és saját fordításában. Ezek a sorok nem szerepelnek az 1853-as ismertetés szövegében: tehát alkalmoszerűen az átültetésen is tovább dolgozott. Mint érdekességet említjük meg, hogy itt a Kalevala főhősét „derék öreg Väinämöinen”-nek keresztelte el, — ehhez a megoldáshoz tért vissza Nagy Kálmán is.

1861-ben adta ki Finn olvasmányok a finn nyelvet tanulók számára című szöveggyűjteményét, amely több mint 250 oldalon (374—632) Kalevala-szemelvényeket tartalmazott. A könyv folytatása a magyar fordításokat közölte volna, III. kötetét pedig finn—magyar szótárnak tervezte: ezek az érdeklődés hiánya miatt nem jelentek meg (Munkácsi i. m. 48). Pedig a fordításhoz már hozzákezdett Hunfalvy: a finn olvasókönyvben megjelent szövegek — a Kan-teletár — átültetéséből Arany Szépirodalmi Figyelője is közreadott részletet (A finn népköltészet. I. h. II/2: 86—9, 102—4, 118—20).

A sznobizmusra hajlamos magyar közvélemény előtt újra és újra a finnek, a Kalevala nemzetközi hírnevére hivatkozott Hunfalvy. Különösen sokszor idézte Müller Miksát, az Európa-szerte ismert oxfordi nyelvészt, aki szerint a finn eposz „nem kevésbé szép Homérosz énekeinél”, az „a világ ötödik nemzeti eposza, az ion énekek, a Mahabharata, a Sah-name és a Nibelungen mellé tehető”. (A nyelvtudományról. NyK. 2: 90. L. még: A finn nemzet történetírásáról. NyK. 4: 7. Utazás a Balt-tenger vidékein . . . 2: 210, A Magyar Tudományos Akadémia és a Szómi Irodalmi Társaság . . . 25). Lönnrotról mindig a legnagyobb elismerés hangján nyilatkozott. Ennek illusztrálására kiragadunk egy jellemző esetet. A Magyar Nyelvészetben Riedl Szende ismertette Lönnrot elméletét „a finn nyelvekben divatozó többes képzők” eredetéről. A „finn Homérosz” nevéhez a szerkesztő ezt a lapalji jegyzetet iktatta (i. h. 1: 143): „Egyike azon finn tudósoknak, kiket egész Európában tisztelnek, míg nálunk némely fennhéjázó törpe csak piszkos, halzsiros finneket ismer. Lönnrot többek közt a Kalevala szerkesztése által lett híressé.”

A finn folklór iránti érdeklődést azzal is fokozni próbálta, hogy hangsúlyosan mutatott rá archaikus vonásaira. Munkáiban vissza-visszatért az a nosztalgikus megállapítás, hogy a finn népköltészet értékesebb a magyarnál, mert érintetlenebbül őrizte meg az ősi tartalmi és formai elemeket. Fájó csónakasága irodalmunknak, hogy nem rendelkezik a Kalevalához hasonló ősepossszal. A romantikus eposzvágy fogalmaztat meg vele ilyen gondolatokat: „mi véghetetlenül árvák vagyunk a finn nyelvhez képest, mely szinte hasonlíthatatlanul szép népköltéssel bír, olyan korból, melyben az eredeti felfogás háborítatlanul működik vala, s olyan vidékekről, melyekhez a keresztyén Európa műveltsége legutoljára és leggyengébben fért.” (Fábíán Finn Nyelvtana. MNyszet. 6: 85.)

Írásaiban nemegyszer találkozhatunk a finnországi állapotok eszményített bemutatásával: mi csak tanulhatunk északi rokonainktól. Olykor meglepően korszerű nézetekről tanúskodnak fejtegetései. Egyik tanulmányában például — Lönnrot hozzá írt levele alapján — felsorolta a Finnországban megjelenő hét hírlapot és folyóiratot, és a következő megjegyzést fűzte hozzá: „Azon finnság, melyhez az említett lapok és folyóiratok szóltak tavál, mind számra mind vagyona messze áll megettünk: szellemi élvezet és tanulmány utáni vágyban aligha felül nem múl bennünket. Azt hiszem, nincs okunk a finn rokonságot szégyellenünk: van több okunk minmagunkat szégyellenünk, hogy az elmúlt időkben több böcsületre nem juttattuk közöttünk a szellemi foglalatosságot, mellyel kezét fogva jár az anyagi munkának böcsülete.” (Az altaji nyelvészetben nyilatkozó mozgalmak . . . I. h. 338.)

Ez az idézet is bizonyítja, hogy Hunfalvyt mennyire magával ragadta a Kalevala megjelenése nyomán feltámadt gazdag és termékeny finn szellemi élet, amelyet követendő példaként állított nemzete elé. Az eposz a „finn minőség” kijelentőjévé, a kis népek apológiájává magasztosult a szemében. A „finn példa” azt a felismerést sugallta számára, hogy nincs minőségi különbség a kis és a nagy nemzetek között, a kis népek kultúrájuk révén egyenrangúvá válhatnak a nagyokkal, fennmaradásuknak ez az egyetlen alternatívája. A magyarság saját tennivalóit tudatosíthatja, ha távoli rokonainak sorsát, erőfeszítéseit tanulmányozza. A két nép társadalmi helyzetét és történelmi távlatait párhuzamosnak látta: elnyomatásukban és szegénységükben különös gonddal kell óvniuk szellemi életük függetlenségét, tisztaságát.

Lönnrot egyik követőjétől, Castréntól származik az a szép jóváindulás, hogy a finnek csak szellemi munkával tehetnek szert egyetemes jelentőségre, és szorongató helyzetükben a rokoni kapcsolatok ápolása jelenti a legnagyobb vigaszt, ígéri a legtöbb eredményt számukra (vö. Szabó T. Attila: *Nyelv és múlt*. Bukarest, 1972. 471). Hunfalvynál nyomon követhetjük a castréni gondolat folyamatos jelentkezését. 1858-ban azt írta (MNyszet. 3: 223): „A szómiaiak [finnek, észtek] szellemi öröksége nagyon megérdemli a tudakozás gondját. A rokonságnak edző hatása van, mely leginkább képesít a szellemi önállóságra.” 1866-ban Oskar Blomstedt finn nyelvésznek küldött levelében így fogalmazott (NyK. 23: 122—3): „. . . azt mutatja a történet, hogy kisebb népeknek is van annyi szellemi erejük, hogy kivívhatják helyüket az emberiség történetében és megtarthatják, ha egyszer kivívták. Akár van már ilyen helyük a finneknek s a magyaroknak, akár még csak most kell megszerezniök: a szellemi kölcsönhatás minden esetre csak gyarapíthatja szellemi erejüket.” 1871-ben közzétett útirajzának előszavában (i. m. 1: V) a következőket olvashatjuk: „. . . nem jó, hogy a magyar csak a nagy és hatalmasan kifejlett nemzetekre függeszti sóvárgó tekintetét; mert könnyebb ám az uraskodási színt utánozni, mintsem azt eltanulni, ami azokat hatalmassá tette; hasznos néha a kisebb és szegényebb nemzetek példája is, amelyeknél a lelkiösméretes munkálkodást és az okos alkalmazkodást a döntő viszonyokhoz szemlélhetjük. S végre látván, hogy az éjszaki világot megrázó változások között mint maradtak fenn a finnek, s mint működnek azon, hogy helyesen kitöltsék a nekik szánt helyet az emberiség történelmében, szinte neki bátorodhatunk, mikor aggódó pillantást vetünk a titkos jóváindásra . . .”

A Suomi iránt érzett szeretet motívumai a hazaszeretet motívumaival, a magyarság megmaradásáért vállalt történelmi felelősség gondolatával fonódtak össze Hunfalvyban. Ez is megérteti szenvedélyes vitáit, ha a finneket, a

Kalevalát elmarasztaló véleményekkel találkozott. 1863-ban Szilády Áronnal szállt szembe. Szilády Nyelvészkedésünk céljai és eszközei című akadémiai székfoglalójában azt hangoztatta, hogy az összehasonlító nyelvészeti kutatásban nekünk kell kezdeményező szerepet játszanunk, „miután finn rokonink, érzéktompulás vagy más erős behatások miatt, úgy látszik, kevésbé vannak hivatva e nagy munkában való sikeres részvételre”. Hunfalvy így válaszolt a kijelentésre: „Oly nép, mely a világ végére jutott, hol autochton gyanánt él, s mely a Kalevalát teremtette, egy igazán eredeti mondai hitregés költeményt, melynek nálunk még árnyéka sincsen; oly nép talán dicsekedhetnék abbeli nyelvérzéssel, s megtagadhatná azt p. o. a magyartól, kit, mióta e földön letelepedett, köröskörül fognak idegen elemek, s kin keresztül-kasul jártak és járnak világesemények: de hogy magyar dicsekedjék avval a finnek irányában, arra sok, igen sok képzelődés kell . . .” (NyK. 2: 140. Sziládyt Hunfalvy idézi: uo. 139.)

Még élesebb hangon polemizál egy év múlva Szász Károllyal, aki Két éposz című tanulmányában (BpSz. 20: 342) ezt az ítéletet formálta: „... a Kalevala egy jelentőség nélkülivé törpül, egységre s önálló létre emelkedni nem bíró népé, mely azt ma már alig tudja becsülni kellőleg . . .” Több sem kellett Hunfalvynak: „... hogy a finn nép már alig bírja becsülni kellőleg a Kalevalát, ezt nem lehet állítani azokról, kik majdnem egy századig fáradoztak a Kalevala énekeinek összegyűjtésében, s akik most azoknak az iskolák számára egy külön, erre alkalmazott kiadását készítették; ezt nem szabad állítani Lönnrotról, a Kalevala szerkesztőjéről, ki előtt egész tudós Európa kalapot emel . . .” (A finn nemzet történetírásáról. I. h. 4.)

Ezekben a vitákban Hunfalvy azért is felkészültebb volt ellenfeleinél, mert információi nagy részét finn tudósoktól szerezte: néhányukkal levelező viszonyban állt. Számunkra a legfontosabb levelezése és barátsága Lönnrottal. Kapcsolatukról Képes Géza tárt föl adatokat (Elias Lönnrot kiadatlan levele. Világirodalmi Figyelő 4: 34–48). Ebből kiderül, hogy Hunfalvy jobbra Lönnrot leveleiből szerzett tudomást a finn szellemi élet legfrissebb eseményeiről. Kicsérélték nézeteiket tudományos és irodalmi kérdésekről. A Kalevala költője Hunfalvy kezdeményezésére lett a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja (Lakó György: A Kalevala mint a finn–magyar tudományos kapcsolatok forrása. I. OK. 26: 103). 1869-ben — nyelvtudósunk finnországi utazása alkalmából — személyesen is megismerkedtek: útirajzában Lönnrot és a Kalevala címmel külön fejezetet szentelt találkozásuknak (i. m. 2: 178–233).

2. A téma jelentősége miatt is különálló egységben foglalkozunk Hunfalvynak a finnugor népköltészetek közös — és minden bizonnyal ősi eredetű — formai sajátosságait, a paralelizmus és az alliteráció keletkezését érintő kutatásaival. Kísérletet teszünk a folyamat egészének és távolabbi összefüggéseinek áttekintésére.

Az első lépcsőfokot a finn népköltészet megismerése jelentette számára. A finn és a magyar folklór összehasonlításának lehetőségére Arany János poétikai kutatásai irányították figyelmét.

1857-ben recenziót tett közzé (MNyszet. 2: 68–77) Arany egy évvel korábban megjelent A magyar nemzeti versidomról című tanulmányáról. Arany itt a paralelizmus és az alliteráció kérdéseit is megvizsgálta. Gondolatritmusra az „ősrégi héber költészet”-et idézte, a „bötűrím”-mel kapcsolatban a „skandináv” költészetet — az Eddát — említette. Mindkét formaelemre —

elsősorban alliterációra — példákat sorakoztatott föl a régi magyar költészetből és népköltészetünkéből is. Hunfalvy — Arany információit kiegészítve — rámutatott, hogy „a gondolatok bokros kifejezése és a bötürím a finn népköltészetnek sajátása”. (Uo. 73.) Bizonyítékul 22 sort idézett a Kalevalából finnül és magyarul, majd megjegyezte: „a magyar nép a rokon finn néptől legalább 13 század óta teljesen el van választva: mégis nálunk is megvan nemcsak a gondolatok paralellismusa, hanem a bötürím is.” (Uo.) Már itt feltételezi tehát, hogy ősi megfelelésről van szó, bár Arany nyomán megállapítja, hogy a magyar folklórban a betürím „szabályos kifejlését” nem találhatjuk meg (uo. 72).

A finn népköltészet ismerőiben, kutatóiban Arany tanulmánya tudatosította, hogy a mi népköltészetünk is rendelkezik a Kalevalára jellemző formai sajátságokkal. Így hosszabb távon — természetesen szándékán kívül — ő is hozzájárult ahhoz a felismeréshez, hogy az eposz átültetésében építeni lehet saját hagyományainkra is. Vikár Kalevala-fordítása jórészt annak köszönheti értékeit, hogy a térben és időben távoli művet úgy próbálta otthonossá tenni nyelvünkben és költészetünkben, hogy a magyar folklórt használta föl közvetítőnek. Hunfalvy (A vogul föld és nép. Pest, 1864. 192; Utazás a Balt-tenger vidékein . . . 2: 230), Barna (A finn költészetéről, tekintettel a magyar ősköltészetre. Pest, 1872. 42—3) és Vikár (A Kalevala. BpSz. 62: 176) egyaránt hangsúlyozták Arany ráébresztő szerepét ezen a téren, a finnugor népköltészetek közös vonásainak magyar párhuzamára részben az ő példáit „örökölték”. Hunfalvynak ez a tanulmány adta az első fontos ösztönzést, hogy fölfedezze és a nyelvtudományban kipróbált összehasonlító módszerrel kimutassa az említett formaelemek közös finnugor eredetét.

A következő ösztönzést Reguly vogul gyűjtéséből merítette, amellyel 1857 őszén ismerkedett meg (Munkácsi i. m. 44). A hagyaték feldolgozása közben tapasztalta, hogy a paralelizmus és az alliteráció a manysi népköltészetet is jellemzi. A vogul föld és nép című kiadványban finn, magyar és vogul analógiák alapján arra a következtetésre jut, hogy a gondolatpárhuzam és a betürím „mint művészeti alak a finn-ugor népeknek saját eredeti alakjuk”. (I. m. 193.) A finn példát itt is a Kalevalából veszi (uo. 188—9).

Cáfolja azt az elméletet, hogy a finn folklór a betürímet az óskandináv költészetből kölcsönözte. A következő érveket sorakoztatja föl: ☞

1. A Kalevala a keleti finneknek maradt meg, „kik legkevésbé tanulhattak valamit a skandináviaktól . . .” (Uo. 191.)

2. Mind a finneknek, mind a voguloknak saját mitológiájuk van, ha azt önállóan fejlesztették ki, akkor költészetük is eredeti lehet, hiszen „hitbeli rege, ének, és éneki alak, mint ok és okozat, úgy kapcsolódnak össze”. Hunfalvy — jó érzékkel — elsődlegesnek tartja az „éneki előadás” gyakorlatát, az pedig a „mondai előadás”-t is „meghatározott alakba . . . öntötte”. (Uo.)

A finn és a vogul mitológia rokonságának bizonyítására is példát nyújt a könyvben. A „medvetisztelet” ősi szokására a Kalevala 46. runóját idézi Fábián fordításában, és vogul medvénekekkel veti össze (uo. 194—235).

3. A paralelizmus nem jellemzi a régi skandináv költészetet. Hunfalvy úgy látja, hogy mind a finneknek, mind a voguloknak elválaszthatatlanul összefonódik a két formaelem (uo. 191—2).

☞ 4. A gondolatpárhuzam és a betürím a voguloknak és a magyaroknak is megtalálható, akik nem érintkeztek a skandinávokkal és az elszakadás óta a finnekkel sem (uo. 191, 193).

A finnugor összehasonlító népköltészeti kutatás menetére figyelemre méltó hatással volt Kriza székely népköltési gyűjteményének, a Vadrózsáknak a megjelenése (1863). Iránta a várakozást már Reguly fölkeltette, aki — levelei tanúsítják — a finn népköltészet tanulmányozása közben megsejtette, hogy hazánkban a Székelyföld és a moldvai csángók vidéke rejlhet olyan archaikus népi kultúrát, amilyen a finneké. Dédelgetett tervei közé tartozott, hogy hazatérése után a székelyek és csángók körében fog „nagy fontosságú” nyelvi és népköltészeti gyűjtést végezni (A. Molnár: Reguly Antal egy finnországi levele. I. h. 159). Finnugor nyelvészeink úgy érezték, hogy Reguly álma válik valóra Kriza antológiájában. Hunfalvy recenziót írt róla, és úgy vélekedett (NyK. 2: 151), hogy a gyűjtemény „a legősibb magyar népnek költését és költői tehetségét rakja szemünk elé...” A székely és a finn folklór között nyilvánvaló rokonságot tételeztek föl finnugristáink: a hagyományőrzésben Székelyföld volt számukra a magyar Karjala. Mindenekelőtt a paralelizmus ősiségének hitét erősítették meg a székely népballadák: erre Aranyánál még alig találtak példát a magyar népköltészetből. Hunfalvy már *A vogul föld és nép* című művében idézi az antológiát: a Kőműves Kelemennét hozza föl a „bokorkifejezés” „eredeti sajátág”-ának bizonyítására (i. m. 193).

Ütleírásában ismét visszatér a finnugor népköltészeti formák problémájára. Erre az adott alkalmat, hogy fölkereste otthonában Ahlqvist finn tudóst és költőt, vele és Yrjö—Koskinennel együtt látogatták meg Lönnrotot. Ahlqvist is csak a paralelizmust tekintette a finnben hagyományosnak, az alliterációt óskandináv hatásra vezette vissza. Vele vitázva Hunfalvy részben megismételte korábbi érveit a betűrím ősi eredetéről (i. m. 2: 225—32). Ismét hangsúlyozta „az utóbb ismeretessé vált székely balladák” jelentőségét a „gondolat-rím” „előtűntetésé”-ben (uo. 230—1).

Nem sokkal ezután — 1872 és 1874 között — nyilvános vitát rendezett a két tudós erről a kérdésről. Más szakértők — pl. D. Comparetti és K. Krohn — a magyar kutató érveit tartották meggyőzőbbnek. (Vö. Korompay: A finn folklór fejlődéséről. NyK. 61: 307—8.) Álláspontját Hunfalvy tömören összefoglalta *Magyarország ethnographiája* (Bp., 1876. 255—7) című könyvében, korábbi példáit osztjakkal is gazdagítva.

Hunfalvy elméletét a hazai kutatók is magukévá tették. Barna (i. m. 45) kijelenti, hogy az „előrímes, és egyszersmind bokorkifejezéses” versforma az altáji népek „közkincese”. Szerinte a magyar költészet „pogány korbeli ősi versneme” tárul föl a Vadrózsákban. Nem kis túlzással azt állapítja meg (uo. 43), hogy a székely balladák „szerkezete egészen egy és ugyanaz a finn költemények szerkezetével...” Ez a gondolat fordítói alapelvként Kalevala-átültetésének előszavában is fölbukkan (i. m. XIV).

Tovább él Hunfalvy és Barna felfogása Vikárnál is, aki ennek a történelmietlen tételnek az igazolására Munkácsi Bernát nyomán votják példákat is idéz: „Valószínűnek tartom, hogy az ősi magyar — s általában a finn-ugor — elbeszélő versalak teljesen azonos volt a Kalevaláéval...” (I. m. 171.) Ő szintén a székely folklórt érezte a finnhez legközelebb állónak, bizonyítását önálló tanulmányban kísérelte meg (*A Kalevala és a székely népköltés*: ErdMúz. 16: 72—90, 148—62). Az eposz átültetése közben Székelyföldön is végzett népköltészeti gyűjtést. Próbaképpen egyszer részletet olvasott föl „székely regös”-öknek készülő fordításából, és büszke volt rá, hogy hallgatói székely dalnak hitték a Kalevala runóit (Balassa Imre: *Az újjászületett százéves Kalevala*; Vikár Béla: *Magyarázatok a Kalevalához*. Bp., 1935. 115). Művében ki-

mutatható a székely népköltészet hatása: az elődök törekvéseitől elválaszthatatlan az ő fordítói gyakorlata.

3. Hunfalvy pályája sok szállal kapcsolódik tehát a Kalevala magyarországi történetéhez. Méltán tartotta ő az emlékbeszédet a Lönnrot halála után rendezett akadémiai ülésen. Ebben találkozásuk élményét is fölidézte: „Sokfélről folya köztünk beszélgetés, legtöbbnyire mégis a Kalevala runóiról... Elővevé a finnek régi hangszerét is, ... és kalevalai runót énekele azon a nótán, amelyen a karéiai finnek éneklük. Úgy tetszék nekem, hogy Ossiánt látom és hallom, amint ifjú koromban képzeltem volt.” (Emlékbeszéd Lönnrot Illés, a M. T. Akadémia kültagja felett. Bp., 1885. 27.)

Ezt a tiszteletet érezte Hunfalvy mindvégig a finnek, a Kalevala és annak költője iránt. Teljesítette a kérést, amelyet Lönnrot hozzá írt versében megfogalmazott (Képes Géza: Finn versek és dalok. Bp., 1959. 32):

És te ne mondd otthon, hogy vad barbárok a finnek;
Emberek élnek fenn távoli Északon is.

Lisztóczy László

A mellérendelő szószerkezetek gyakorisága a mai magyar nyelvben

1. Az alárendelő szószerkezetek mellett a szintagmák másik nagy csoportját a mellérendelő szerkezetek alkotják. Ezekben a szerkezet tagjainak kapcsolódása esetlegesebb, nem olyan szoros, mint az alárendelésnél, ahol az egyik szó mindig valamilyen mondatrésze a másiknak. Talán a tagoknak e laza kapcsolata az oka, hogy néhány kutató nem is ismeri el a mellérendelő szószerkezetek szintagma jellegét. A külföldi nyelvtanok közül az orosz akadémiai nyelvtant kell megemlítenünk, amelyben V. V. Vinogradov határozottan vitatja e típus szószerkezet voltát, s nem is veszi fel a szintagmák közé. (Grammatyika russzkava jizika II/1. Moszkva 1954. Izdatyelsztvo Akagyemiji Nauk SZSZSZR. 42–3). Ezt a felfogást követi K. E. Majtinszkaja is háromkötetes magyar nyelvtanában (K. E. Majtinszkaja: Vingerszkij jizik. Moszkva 1960. Izdatyelsztvo Akagyemiji Nauk SZSZSZR. 3: 15–6). A magyar szerzők közül Deme László képvisel hasonló véleményt (vö. Deme: Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata. Akadémiai Kiadó, 1971. 33).

Mások viszont szószerkezetnek tartják. Így például Károly Sándor is, aki Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban című munkájában a szószerkezeteket két nagy csoportra osztja. Az első csoportba sorolja azokat, amelyeknek tagjai között közvetlen viszony van, tehát az alárendelő szerkezeteket, a második csoportba pedig a közvetett viszonyban állókat, vagyis a mellérendelő szintagmákat. A „mellérendelő szószerkezet” meghatározást tágabb értelemben használja, mint általában szokás, mivel „az *utcán* és a *téren* lövöldöznek” típus mellett ide sorolja „az *utcán most* lövöldöznek” szerkezetet is; az előbbit homogén mellérendelésnek, az utóbbit heterogén mellérendelésnek nevezi. (Károly: NytudÉrt. 16. sz. 5–7.)

A mai magyar nyelv és A mai magyar nyelv rendszere is megemlíti a mellérendelő szószerkezeteket az alárendelők mellett, és szól különböző típus-

sairól is. Szerintem sem zárhatjuk ki a szintagmák közül a mellérendelőket, mivel ezek is szavak alkalmi kapcsolatából állnak, magasabb rendű egységek a szónál, mivel kapcsolódásukkal fejeznek ki valamilyen jelentéstöbbletet, a mondatnál viszont alacsonyabb rendűek. Illik rájuk az akadémiai nyelvtan meghatározása, mely általában jellemzi a szószerkezeteket. Eszerint a szintagma „legalább két, nem viszonyozói értékű szónak nyelvtanilag megformált, bizonyos általános viszonyt is kifejező, a szónál rendszeren alkalmibb egysége” (MMNyR. 2: 66). Az alárendelő és az alany – állítmányi szerkezetektől abban különböznek, hogy míg ott a tagok összetartó kapcsolódásúak, tehát egymást feltételezik, addig ezeknél a tagok egyenrangúak, legtöbbször azonos szófajúak. A Berrár Jolántól kölcsönvett kritériumok alapján a következőképpen jellemezhetjük őket (vö. Berrár: Alany és állítmány. Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből. Tankönyvkiadó, 1977. 79–95): *a*) a szerkezet tagjai ugyanannak az alaptagnak azonos mondatrészszerépben vannak alárendelve, *b*) a tagok egymással kölcsönösen behelyettesíthetők, *c*) a tagok bármelyike kihagyható a másik mellől anélkül, hogy a mondat szerkezetében szakadás állna elő, *d*) egyik tagról sem kérdezhetünk a másikkra.

Érdemes itt még egy jellemzőt megemlíteni, mégpedig a bloomfieldi meghatározást. Bloomfield mellérendelőnek tart egy szintagmát akkor, ha annak disztribúciója ugyanaz, mint tagjai közül kettőnek vagy többnek, tehát $A + A = A$. (Ezt szembeállítja az alárendelő szerkezetekkel – melyek a mellérendelőkkel együtt alkotják az endocentrikus szerkezeteket –, amelyekben a szerkezet mint egység ugyanabba az alakosztályba tartozik, mint egyik tagja, tehát $B + A = A$; és az exocentrikus szerkezetekkel – az alany – állítmányi szerkezetekkel –, melyekben a szerkezet egészen más alakosztályba tartozik, mint egyik vagy másik alkotórésze, tehát $A + B = C$.) (Vö. Berrár: Megjegyzések a szintaktikai viszonyok formális meghatározásához. NytudÉrt. 46. sz. 17–24.)

Mondatbeli szerepüket tekintve a mellérendelő szószerkezetek mindig halmozott mondatrészek. S mivel a mondat bármelyik része lehet halmozott, így bármelyik mondatrész szerepét betöltheti mellérendelő szószerkezet. Ha egy bizonyos mondatrész többszörösen halmozott, akkor a szószerkezetcsoport típusát tekintve szószerkezetsort alkot, és így kapcsolódik az alanyi, állítmányi részhez, vagy tölti be az alanyi, állítmányi szerepet. Ha valamelyik bővítmény halmozott, akkor a tagok együttesen kapcsolódnak egy harmadik, főlérendelt taghoz, ezen keresztül hatnak egymásra, a közöttük levő viszony közvetett.

A harmadik taghoz való kapcsolódás azonban nem jelenti azt, hogy minden olyan szerkezetet mellérendelőnek kell tartani, ahol két tag hasonlóan (azonos szinten) kapcsolódik egy harmadikhoz. Arra a típusra gondolok, amit korábban, Károly Sándor csoportosításáról szólva már említettem, tehát „*az utcán most lövöldöznek*” példára. Úgy vélem, ezzel a típussal kapcsolatban – melyet szószerkezetbokornak szokás nevezni –, elfogadható az akadémiai nyelvtan megállapítása: „ez [a típus] persze még *l a z á b b*, s nem is szükséges mindig számba vennünk (pl. *Vágom a fát hűvös halomba*)” (MMNyR. 2: 75).

2. A mellérendelő szószerkezeteket A mai magyar nyelv és A mai magyar nyelv rendszere két nagy csoportra osztja, a „tisztnak” és a „nem tisztán” mellérendelőkre. Az első csoportba tartoznak a kapcsolatos (pl.: *kint, bent, lent, fent; lát és hall; jó sőt olcsó; nemcsak ma, hanem holnap is*); az elletés (*ma kevés, holnap sok; nem én, hanem ő*); a választó szerkezetek (*hideg, meleg vagy langyos; akár élve, akár halva*), melyeknek tagjai teljesen

egyenrangúan épülnek be a mondatba. A második csoport a k ö v e t k e z t e t ő u t ó t a g ú (*kedves, tehát szeretetre méltó; sietve, ezért pihegve*), a m a g y a r á z ó u t ó t a g ú (*szeretetre méltó, ugyanis kedves; dolgozni, azaz tanulni*) és a m e g s z o r í t ó u t ó t a g ú e l l e n t é t e s szerkezetek (*kicsi, de erős; jól, csak lassan*) csoportja, melyekben a szószerkezet tagjai nem egyenlő értékűek, viszonyuk nem kölcsönös. Első tagjuk önállóbb, a második tag ehhez képest fejez ki valamilyen viszonyt, ezen keresztül épül be a mondatba. (Vö.: MMNy. 260—2 és MMNyR. 2: 89—92.)

3. A bevezető után térjünk rá a dolgozat lényegére! A mellérendelő szószerkezeteket tanulmányozva felmerült bennem a kérdés, vajon az egyes mellérendelő típusok egyformán előfordulnak-e a magyar nyelvben, vagy csak egyes csoportjaik jellemzők nyelvünkre, és a többiek nemcsak a nyelvtankönyvekben élnek-e. Ehhez szorosan kapcsolódik az is, hogy a meglevő szószerkezetfajták hogyan jelennek meg, mely mondatrészek között a leggyakoribbak, milyen arányban jellemző rájuk a kötőszós előfordulás és a kötőszónélküliség, valamint mely kötőszók jelölhetik a különféle mellérendelő viszonyokat.

E kérdések megválaszolásához 50 000 szónyi szöveget vizsgáltam meg, melyben volt szépirodalom (próza és dráma), újságnyelvi és tudományos ismeretterjesztő szöveg, valamint beszélt nyelvi anyag.¹

4. Az 50 000 szónak 5,4%-a alkotott mellérendelő szószerkezetet. A legtöbb mellérendelés szószerkezeti szinten az újságnyelvben és a tudományos ismeretterjesztő szövegben (1,5—1,5%) volt, kevesebb a prózában (1%) és a beszélt nyelvi anyagban (0,8%), a legkevesebb pedig a drámában (0,6%).

Mondatrészek szerint a mellérendelő szószerkezet leggyakrabban a jelzők és a határozók között fordult elő (az összes mellérendelő szerkezet 28%-a, illetve 25%-a). Ezután következik az alany, az összes mellérendelés 20%-ával. Az állítványok 16%-ot, a tárgyak 11%-ot alkotnak az összes mellérendeléshez képest.

¹ A következőkben felsorolom az átnézett forrásokat, s feltüntettem előttük a rövidítésüket is. Az egyes szövegtípusokból egyaránt 10—10 000 szót néztem át és dolgoztam fel.

Széppróza (10 000 szó): Kertész = Kertész Ákos: Makra. 1972.; Sánta = Sánta Ferenc: Isten a szekéren. 1972.; Örkény = Örkény István: Tóték. 1972.; Fejes = Fejes Endre: Rozsadatemető. 1976. (A felsorolt művek 2500—2500 szóval szerepeltek a gyűjtésben.)

Dráma (10 000 szó): Darvas = Darvas József: Részeg eső. Mai magyar drámák — Diákkönyvtár; Illyés = Illyés Gyula: Dupla vagy semmi. Embereljük meg magunkat. 1977.; Karinthy = Karinthy Ferenc: Ezer év. Mai magyar drámák — Diákkönyvtár; Németh = Németh László: Erzsébet-nap. Társadalmi drámák. 1964.; Sarkadi = Sarkadi Imre: Elvesztett paradicsom. Mai magyar drámák — Diákkönyvtár. (A felsorolt művek 2000—2000 szóval szerepeltek.)

Tudományos ismeretterjesztő szöveg (10 000 szó): Czeizel = Czeizel Endre: Genetika és társadalom. Gyorsuló idő; ÉA. = Édes Anyanyelvünk 1979. július—augusztus; ÉT. = Élet és Tudomány 1979. november 2.; Hist. = História 1979. 2. szám; TV. = Természet Világa 1979. október. (A felsorolt anyagok 2000—2000 szóval szerepeltek.)

Újságszöveg (10 000 szó): CsMH. = Csongrád Megyei Hírlap 1978. november 14.; DL. = Dolgozók Lapja (Komárom) 1978. november 14.; KM. = Kelet-Magyarország 1980. november 3.; MN. = Magyar Nemzet 1978. november 29.; Napló = Napló (Veszprém megye) 1978. november 15. (A felsorolt lapok 2000—2000 szóval szerepeltek.)

A beszélt nyelvi anyagot az ELTE BTK Mai magyar nyelvi tanszékének Beszélt nyelvi gyűjteményéből, a VI. kötetből választottam. Az ebből idézett mondatokat a továbbiakban a BNyGy. jelöléssel látom el.

5. A leggyakrabban előforduló típus természetesen a kapcsolatos szerkezet, az összes mellérendelő szintagma 83,5%-a. A legtöbb kapcsolatos viszony az újságnyelvben és a tudományos ismeretterjesztő szövegben volt (kb. 1/4—1/4 rész); ezután a próza következik (kb. 1/6 rész); majd a beszélt nyelv és a dráma (kb. 1/10—1/10 rész).

Mondatrészek szerint a legtöbb kapcsolatos viszonyt a jelzők között talál-
tam, ennél valamivel kevesebbet ahatórozók és azalanyok között, de lényegesen kevesebb állítmány és tárgy alkotott ilyet. Példák: „Tóth valamilyen *furcsa, pukkanásszerű* hangot hallatott” (Örkény 268); „De *Reich Kató és Reich Mária* nevét nem találta” (Fejes 105); „A *kialvatlanságtól*, az állandó *szorongástól*, a szokatlan *ideg feszültségtől* mindnyájan el voltak csigázva . . .” (Örkény 264); „Ezért kellett kora tavasztól egész a nagy tél beálltáig rongyos *ruhában és cipőben* fagyoskodni egész nap” (Fejes 106); „Tót orrán csak úgy dől kifelé a sok *rizs, borsó, sárgarépa*” (Örkény 265); „*Mariska és Ágika* ott maradtak . . .” (Örkény 269); „Az apám *egyre dörzsölgette, egyre lehelgette* a kicsi madárkát” (Sánta 52); „Annyiszor megrikattál bennünket, hogy *nyomorultak meg bűnösök vagyunk*” (Illyés 19); „Otthagytá a *lakást, a bútort, a mosógépet*” (Fejes 237); „Makra tehát simán megúszhatta volna a *búcsúzkodást és célzásokat*” (Kertész 88).

A szerkezetek nagyjából azonos számban fordultak elő kötőszóval és kötőszó nélkül. A kötőszós előfordulások 68%-ában az *és* kapcsolta össze a tagokat. Gyakran — bár az *és*-nél jóval ritkábban — fordult elő a *s* és a *meg* (7—7%-ban). Jellemző kötőszók voltak még a *ne(m)csak . . . hanem is* (3%), a *se(m) . . . se(m)* (2%) és a *valamint* (2%). Néhány példa: „A villamos innen csak többszöri átszállással és nagy *kerüléssel* közelítette meg a kultúrotthont” (Kertész 9); „A *kód meg a hajnali pára* megnevésíti a nemrég kiforgatott röögöket . . .” (KM. 3); „Tán *ég s föld* minden szele e vidékre gyűlt” (Sánta 40); „*Nemcsak* így, így, így, a pocak *táján, hanem* hát a *fejbe is* jócskán [sikerült valamit fölszedni]” (BNyGy. 164); „Makrát *sem* a *lány, sem* a *tánczene* nem vonzotta” (Kertész 9); „Makra Ferenc pestlőrinci *lakost (valamint négy társát)* húsvét hétfőjén hajnalban letartóztatta a rendőrség” (Kertész 7).

A fennmaradó 11%-ot ritkán előforduló kötőszók alkották. Mindegyikre bemutatok egy-egy példát: „Na most a Láng Gyárba, hogy a családon belül ott volt egy *mérnök aztán rajzoló, előrajzoló . . .*” (BNyGy. 166); „*Barackot, de cseresznyét is* ígérhetek” (BNyGy. 163); „. . . az alkoholista szülő *«ártalmas környezetet»* jelent a gyermek *általános, de főleg intellektuális* fejlődésére” (Czeizel 135); „Újra leírtam neki a mátraszentannai *házat, a napfényes kertet, a kilátást* a Bábonyra, *továbbá azt a finom fenyőillatot . . .*” (Örkény 189); „S nézz körül *mindenkire, még a falakra is . . .*” (Sánta 45); „. . . *nemcsak* a *hála, az önzés is* idekötött . . .” (Darvas 346); „. . . háztartási *gépet, de kiváltképp bútort, nem szoktunk* percek alatt venni . . .” (KM. 2).

Ebbe a 11%-ba tartoztak azok az esetek is, amikor egyszerre egyes és páros kötőszó (ún. kötőszó-kombináció) kötötte össze a tagokat. Pl. „Mindig tudtam olyan megoldást találni, hogy a *gyárnak is, és* hát az *egyénnek is* megoldható legyen” (BNyGy. 167).

6. A kapcsolatos szó szerkezetek után leggyakrabban — bár ezekhez viszonyítva sokkal ritkábban — a *választó* szó szerkezetek fordultak elő, az összes mellérendelés 9%-ában. Ez azért is érdekes eredmény, mert szövegszinten ez a típus a legritkább, ahogy Deme László egy korábbi cikkében rá-

mutat (Deme: A mondatok egymáshoz kapcsolása a beszédben. Nyr. 89: 292—302). A legtöbb ilyen szószerkezetet a beszélt nyelvben (az összes választó szerkezetnek kb. 1/3-át), majd a tudományos ismeretterjesztő szövegben (kb. 1/4 részt), kevesebbet az újságnyelvben (kb. 1/6 részt), a prózában és a drámában (1/7—1/7 részt) találtam.

Mondatrészek szerint a legtöbb ilyen típusú szintagma az állítmányok és a határozók között volt, a legkevesebb pedig a tárgyaknál: „Az apa tehetetlen, újszülött gyermekét *megőlhette, kítehette*, nagykorúságáig eladhatta rabszolgának” (Hist. 3); „... a munkások ma is *öszönösen vagy tudatosan* jó munkások akarnak lenni” (BNyGy. 114); „... tudományos elemzéseken alapuló jövőkép nélkül képtelenség *oktatástervet*, bármi fajta *reformot* megcsinálni” (CsMH. 4). Alanyok és jelzők között: „Amikor az allergiára örökletesen hajlamos emberek szervezetébe *virággpor*, bizonyos *gyógyszerek vagy rovarmérgek* kerülnek, úgynevezett túlérzékenységi reakció jön létre” (ÉT. 1380); „Ennek során *gyulladásos, kiütéses vagy hurutos* tünetek támadnak” (ÉT. 1381).

A választó szerkezetek kb. 80%-ában fordult elő kötőszó. Leggyakrabban természetesen a *vagy* kötötte össze a tagokat (az esetek 90%-ában). Néhány esetben megjelent a *vagy-vagy* és az *akár-akár* páros kötőszó, egyszer pedig az *illetve*: „*Kérdezel vagy vallatsz?*” (Darvas 348); „Az idegesség nem egyszer abból táplálkozik, hogy valaki *vagy szégyelli, vagy fájjalja* a fogát” (KM. 7); „*Akár szépség, akár randa*, kinyomozza dr. Janda” (BNyGy. 162); „Aztán szombaton, vasárnap fakultatív *órák, illetve tanulás*” (BNyGy. 164).

7. Az ellentétes szószerkezetcsoporthoz előfordulásának gyakorisága alapján a kapcsolatos és a választó szerkezetek után áll. E típus vizsgálatánál nem követtem a két korábban említett nyelvtant, A mai magyar nyelv és A mai magyar nyelv rendszere csoportosítását, mivel ezek a munkák szétválasztják a „tisztán” és a „nem tisztán” mellérendelő ellentétet, így külön tárgyalják a szembeállító és a kizáró ellentét mellett a megszorító utótagú ellentétet. E három csoportot én együtt vizsgáltam, mivel úgy vélem, itt fontosabb az ellentét kifejezésének mértékét számon tartani, mint a szerkezet tagjai közötti lazább vagy szorosabb kapcsolatot.

Eszerint az ellentétet tartalmazó szerkezetek az összes mellérendelés 4%-át alkották. A legtöbb a tudományos ismeretterjesztő szövegben (kb. 1/3 rész) és a prózában (kb. 1/4 rész) fordult elő, ennél kevesebb a drámában és a beszélt nyelvben (kb. 1/6—1/6 rész), a legkevesebb pedig az újságszövegben (kb. 1/10 rész).

Mondatrészek szerint a legtöbb ellentétes szószerkezet az állítmányoknál volt, kevesebb a határozók, az alanyok és a jelzők között. Tárgyaknál pedig csak néhány ilyen esetet találtam.

a) Az ellentétet a legkategorikusabb formában a *kizáró ellentétes* kapcsolatban levő szavak között fejezzük ki. Ebben a típusban az utótag kizárja az előtag érvényét. A szövegvizsgálat során ez az ellentétfajta fordult elő leggyakrabban (az összes ellentétes szerkezet 70%-ában). Legtöbb a tudományos ismeretterjesztő és a szépirodalmi prózában (kb. 1/3—1/4 rész) volt. Ezután következett a dráma és a beszélt nyelv (kb. 1/5—1/5 rész). Legkevesébb az újságnyelv használja ezt a szószerkezetcsoporthoz (1/10 részt találtam ebben a szövegtípusban).

Kizáró ellentét minden mondatrész között előfordult: „Ha majd úgy érzik, elfogultabb hangon beszélek ifjabb Hábetler Jánosról, *nem tiltakozom*,

elismerem, hogy szeretem őt” (Fejes 12); „Most *nem* érdekes a származás, csak a *tehetség*” (Fejes 236); „Anyám közelebb ült, ő már *nem* az arcát, a lábát melegíti” (Sánta 44); „Anyámtól pedig megtanultam azt is, hogy minden baj *nem* kezdődik mással, csak a *szegénységgel*” (Sánta 43); „A tantermek *sem* a csatatér, hanem az ápoltság, gondosság képét mutatták” (KM. 4).

A tagokat mindig páros kötőszó kötötte össze. Ez úgy variálódott, hogy a kötőszó egyik tagja néha elmaradt. (A *hanem* elmaradásának eseteiről, típusairól vö. Rácz Endre Az ismét „elfelejtett” *hanem* c. cikkét. Nyr. 87: 162–9.) Leggyakoribb kötőszók: *nem ... hanem, nem (is) ... csak/csupán, nem (is) ... , ... nem*. Példák: „Az új általános iskolai tanterv szerint *nem* számtant, hanem matematikát tanulnak az első osztályosok” (ÉT. 1382); „Pedig az *nem* is őrnagy volt, csak hálókocsikalausz” (Örkény 191); „A lány a kör közepén állt, *nem* is állt, forgott” (Kertész 10); „Ezt Bulgáriából hozták, Várnából ... *nem* Burgaszból” (BNyGy. 171).

b) A másik csoportot az az ellentétfajta képviseli, amelyben az ellentét már nem kizárólagos, csak megszorító, megengedő jellegű: a m e g s z o r í t ó u t ó t a g ú e l l e n t é t. Ez a típus ritkábban fordult elő, az összes ellentétes szerkezet 25%-ában. A legtöbbet a tudományos ismeretterjesztő prózában (kb. 1/3 részt), a legkevesebbet a drámában (összesen egy szerkezetet) találtam. Elsősorban a jelzőre és az állítmányra volt jellemző ez az ellentétfajta. Határozók és alanyok között egyáltalán nem fordult elő. (Példák a kötőszók bemutatásakor.)

A szerkezet tagjai majdnem mindig kötőszóval kapcsolódtak egymáshoz. A leggyakoribb a *de* kötőszó volt (a kötőszós előfordulások 80%-a). Egy-egy esetben találkoztam a *se ... csupán* kötőszóval is: „A gyakorló biológus, a kertész: termelő; s amit ez a *fontos, de* viszonylag kis *számú* réteg létrehoz, annak a nagy társadalom a fogyasztója” (ÉA. 1); „Anyám meg csendesesen, ..., csak úgy dallam nélkül mondta a szavakat. Azt *se mindegyiket, egyet-egyét csupán* a sorok végéről” (Sánta 53).

A kötőszó nélküli példában gondolatjel választja el a tagokat egymástól: „Ez azonban az eddig *megszokott — nem szabályos —* közlekedési rendet is megváltoztatja” (KM. 5).

c) A harmadik csoport a s z e m b e á l l í t ó e l l e n t é t. Ez az előző kettőhöz képest sokkal kevésbé hordoz ellentétes jelleget. A lehetőségek (a jelentés alapján) szembe vannak állítva egymással, de ellentétességüket nem mindig kíséri a tagadást, az ellentétet jelző kötőszó, pl. „*ma kevés, holnap sok*”.

Az 50 000 szó vizsgálata során összesen egy szembeállító szószerkezetet találtam (s ez sem teljesen egyértelmű), módhatározók között: „... a heccelődést előbb félszeg, elnézést kérő *mosollyal, majd mogorván*, hallgatagon tűrte” (Kertész 8). Akadt még két példa, ahol állítmányok között fordult elő a fenti kapcsolat. Ezek azonban (mivel az állítmányoknak nemcsak közös, de külön bővítményük is van) inkább átmenetek a szószerkezet és az összetett mondat között, s jobban „húznak” az utóbbihoz: „Máskor közel *se engedte*, most meg *felültette* őket mind a pokrócára” (Sánta 52); „Mert itt dög *van*, amott meg *nincs*” (Németh 106).

A vizsgált szöveg tanúsága szerint ez a típus szószerkezeti szinten ritkán fordul elő, elsősorban az összetett mondatokra jellemző.

8. Gyakorisági sorrendben a következő csoport a m a g y a r á z ó u t ó t a g ú szerkezetek csoportja. Ezt „nem tisztán” mellérendelőnek szokás ne-

vezni, mivel a szerkezet tagjai között közvetlenebb a viszony, mint a „tisztán” mellérendelőknél. Bennük az utótag magyarázza (esetleg kiegészíti vagy helyreigazítja) az előtag értelmét, vagy okszerűen, vagy pontosabb megnevezéssel.

Az összes mellérendelő szerkezetből 3,5% állt ilyen kapcsolatban egymással. A legtöbbet az újságnyelvben és a beszélt nyelvben (kb. 1/4—1/4 részt), a legkevesebbet a drámában (összesen három szerkezetet) találtam. (A próza és a tudományos ismeretterjesztő szöveg kb. 1/5—1/5 részt tartalmazott.)

a) Az említett számok mind csak a magyarázó szerkezetek egyik típusára vonatkoznak, mégpedig a kifejtő magyarázó típusra, mely mindenféle mondatrész között előfordulhat: „...nem állt meg itt, és csak *mondta, folytatta* tovább a történetet...” (Kertész 88); „*A bábjátékos, az a komédiás* már fölment a szobájába?” (Illyés 15); „Amint ez a kedves cég kiadja a *munkakönyvemet, hozzájárulását*, hogy nem tart igényt tovább a trógerolásomra — ez még néhány nap...” (Fejes 235—6); „...magam hatalmas vitéznek képzeltem, sapkámat *sisaknak, aranyos süvegnek*...” (Sánta 43); „Javasolták szabályszerű világnapok rendezését ... az átlagosnál sűrűbbnek ismert meteorrajok *érkezése, meteorzáporok* idején” (Napló 5).

A kötőszós előfordulások kb. egyharmadát alkották a kötőszó nélkülieknek. Ez felvet egy lényeges kérdést. Kötőszó nélkül ugyanis ezek a szerkezetek (a felsorolt példákban is látható) nagyon hasonlítanak, közel állnak az azonosító értelmezős szerkezetekhez, illetve némelyikük a kapcsolatos mellérendeléshez. Ez utóbbihoz akkor, ha állítmányokról van szó, ahol is (mint első példánkban) nagyon nehéz valódi azonosítással átalakítani a tagokat. A többi esetben igen nehéz eldönteni, hogy vajon értelmező vagy kifejtő magyarázó-e a szerkezet. Ezt kissé megkönnyíti az, amikor kötőszó utal a kapcsolat tartalmára. De vajon a kötőszó megléte vagy hiánya alapvetően megváltoztathatja-e egy szerkezet alá- vagy mellérendelő jellegét? Jó példa lehet erre a mai magyar nyelv Halmozott mondatrészek című fejezetében a következő mondat: „Különben *Péter, vagyis* már az én *dédapám*, igen jelentős falusi ember volt” (Tamásitól id. MMNy. 364). Ez a szerkezet így mellérendelő, a kötőszó elhagyásával pedig azonosító értelmezős, azaz alárendelő?

A magyarázó szerkezetekben a leggyakrabban előforduló kötőszó a *vagyis*. Az *azaz*, amelyet szintén gyakori magyarázó kötőszónak szokás tartani, csak elvétve, egyetlen esetben fordult elő. A következőket kötőszónak tartott *tehát* ellenben háromszor szerepelt magyarázóként, következtetőként viszont egyszer sem. Példák: „...már régen felhívták a figyelmet egy igen fontos jelenségre: a példa *ragadósságára, vagyis* magának a tettnek erősen szuggesztív hatására” (Czeizel 143); „...kormányunk is egyre többet foglalkozik ezzel a kérdéssel, azaz a nők munka- és életkörülményeinek *javításával*” (CsMH. 1); „...ha az esethalmozódások áldozatai nincsenek egymással *vérokoni, tehát genetikai* kapcsolatban, akkor az örökletesség szerepe könnyen kizárható” (Czeizel 144); „Most épül egy *másik, tehát* egy *körforgalmi* lehetőség” (BNyGy. 173).

b) A magyarázó szerkezetek másik típusa az okadó magyarázó viszony (pl.: *szeretetre méltó, ugyanis kedves; pihegve, tudniillik sietve*).

Ez a szerkezetfajta élő, előforduló típus az összetett mondatoknál. Ott a második tagmondat az elsőnek magyarázatát, okát adja, úgy, hogy mindezt a mellérendelés viszonyában fejezi ki.

Szövszerkezeti szinten a fenti összefüggés és a mellérendelő forma együttes kifejezése nehezen megoldható feladat. Ezt bizonyítja, hogy az 50 000 szónyi szövegben egyetlen ilyen szerkezet sem fordult elő. Okadó kapcsolatot tartal-

mazott ugyan egy szerkezet, de ez nem a szószerkezetnél nehézkes *ugyanis, tudniillik* mellérendelő kötőszóval, hanem az egyszerűbb, „bejáratottabb”, megszokottabb *mert* kötőszóval fejezte ki az említett viszonyt: „... a klasszikus mechanika az általános tömegvonzás, mint a *legáltalánosabb* — *mert* minden tömeggel rendelkező fizikai rendszer között *fellépő* — kölcsönhatás leírásával lett teljes” (TV. 446). A szerkezet, második tagjának több határozós és jelzős bővítménye miatt, még a *mert* kötőszó „egyszerűsége” ellenére is nehezebben érthető, mintha mindez a tartalom alárendelő összetett mondatlallal lenne kifejezve. Át is alakítható a szerkezet okhatározói alárendelt összetett mondatlallá: „az általános tömegvonzás a *legáltalánosabb* kölcsönhatás, *mert* minden tömeggel rendelkező fizikai rendszer között *fellép*”.

Tallózó gyűjtésem során találtam még két ilyen jellegű szerkezetet, melyek ugyancsak a *mert*-tel fejezték ki az említett viszonyt: „Közöttük csörgedez örökösen *tiltott* — *mert veszélyes* — irányba, pusztá kézzel neki a tűznek a pici Nagysándor...” (Sütő András: Engedjétek hozzám jönni a szavakat. Bukarest, 1977. Kriterion. 7); „A felnőttektől különböző, ..., sok tekintetben a felnőttéknél *különb*, *mert* nagyobb lehetőségeket *hordozó* lénynek tekinthető a gyerekek” (Élet és Tudomány 1979. nov. 2. 1386).

A példák azt tanúsítják, hogy az okadó-magyarázó viszonyt szószerkezeti szinten nehéz kifejezni. Ha mégis előfordul, akkor sem mellérendelő, hanem alárendelő formában jelenik meg, s elsősorban jelzők között.

9. Utolsó csoportunk a *k ö v e t k e z t e t ő* *u t ó t a g ú* szerkezet. (*kedves, tehát szeretetre méltó*), mely az okadó-magyarázó típus fordítottja. Az akadémiai nyelvtan meghatározása szerint ebben a szerkezetben „egy függetlenebb előtaghoz csatlakozik egy némileg ettől függő utótag, ennek tartalma a beszélő szerint az előtagéból okszerűen következik, érthető” (MMNyR. 2: 74).

De míg a következtető utótagú mellérendelés az összetett mondatoknál élő, gyakran előforduló kapcsolat, addig a szószerkezetek között nagyon ritkán találkozunk vele (mint az okadó-magyarázóval). Nem csoda, hiszen a mondatokban ragok, jelek, utaló- és kötőszók segítenek abban, hogy a második mondatban úgy fejezzük ki az első tartalmának a következményét, hogy közben éreztessük a két gondolat ok-okozati összefüggését. Vagyis azt, hogy az első következtében történt a második. A csak két tagból álló szószerkezet esetében nagyon nehéz — és nehézkes is — ezt a kapcsolatot jelölni, hiszen akkor a két tagba kell belesűríteni az ok-okozati, a következtető tartalmat és a mellérendelő formát.

Ezt bizonyítja, hogy az 50 000 szót vizsgálva egyetlen következtető utótagú szerkezetet sem találtam. Csak tallózó gyűjtés során akadt a típusra egy-két példa: „Pontosabban, *tehát tisztességesebben*: nem tudnám elviselni, ha épp az öregség nem közömbösítene...” (Déry Tibor: Ítélet nincs. Budapest, 1969. Szépirodalmi Könyvkiadó. 14); „... az eddig figyelembe alig vett, „tökéletesen *felnőtteknek*” — ezért kényelmetlen *tehernek*... számító gyereket mint sajátos értéket fedezi fel [a pszichológia]” (História 1979. 2. sz. 3); „A mozgólépcsőn ugrálni, ülve utazni *veszélyes és ezért szigorúan tilos*” (Metró: Utazási szabályok a mozgólépcsőn).

A harmadik mondatban az állítmányok halmozottak. Így ez a példa átmenetibb jellegű, mivel az állítmány az egyetlen olyan mondatrész, amely önálló mondatként is megállja a helyét. De azért is átmeneti a szerkezet, mert a következtető *ezért* mellett még a kapcsolatos és is összeköti a tagokat.

Nyelvünkben ez a szerkezetípus is ritkán fordul elő. Ha mégis használjuk, bizonyára szótakarékosságból tesszük. A korábban meglevő vagy feltételezett (példáinkban: „a pontosabb az tisztességesebb”, „a tökéletlen felnőtt az teher”, „a veszélyes az tilos”) alany–állítmányi viszonyt egy újabb, bonyolultabb — fent határozós, illetve állítmányi — szerkezetbe sűrítjük bele, s közben még a következtető kapcsolatra is utalunk (a *tehát* és az *ezért* kötőszóval). Ha a kötőszó elmarad, a szerkezet kapcsolatossá válik. (A második mondatban ott is a kapcsolatos kötőszó.)

10. Summázként elmondhatjuk, hogy a mellérendelő szószerkezetek jellemzők a magyar nyelvre, bár ritkábban fordulnak elő, mint az alárendelők. Az akadémiai nyelvtan által „törzskönyvezett” mellérendelő szerkezetfajták egy része — a kapcsolatos, a választó, a kizáró ellentétes és a megszorító utótagú ellentétes csoportok — nagy számban előfordulnak mind a beszélt, mind az írott nyelv különböző stílusaiiban. A többi típust — a szembeállító ellentétet, a következtető és az okadó-magyarázó szerkezetet — viszont a valóságos nyelvhasználat nem igazolja, számuk elenyészően csekély, s ez is eléggé vitatható. Tiszta formában nem nagyon fordulnak elő, csak átmeneti esetekként, ilyenkor más típusokkal tartanak rokonságot.

Élnünk kell a gyanúperrel, hogy a szembeállító ellentétes, a következtető és az okadó magyarázó szószerkezetípusok definiálása nem alapos szószerkezetvizsgálatok nyomán történt, hanem a már meglevő — és valóban létező — mellérendelő mondatok egyes fajtáit transzponálták a szószerkezetek szintjére, így ezek a típusok annak analógiájára készültek. Bár a két szféra, a mondat és a szintaxis elemei között vitathatatlanul sok a hasonlóság, úgy látszik, minden egyes elemnek az elsőben nem felel meg egy másik a másodikban. Ezt igazolhatja ez a statisztikai vizsgálat is. A mesterségesen létrehozott típusok — akár a kísérletekkel előállított transzurán elemek a periódusos rendszerben a természetes elemek között — nem stabilak a valóságban is létező, a nyelvhasználat szentesítette nyelvi szerkezetek között. Tehát ezek egyenrangú említése (és tanítása) nem indokolt. Mindezek alapján feltétlenül felülvizsgálatra szorul a mellérendelő szószerkezetek fajtáinak elkülönítése.

Balogh Judit

„Utoljára, de nem utolsósorban”

Mostanában nem ritkán lehet hallan i vagy olvasni rövidebb felsorolások vagy számbavétel végén ezt a négy szóból álló kifejezést: *utoljára* (vagy: *végül*) *de nem utolsósorban*. . . , ami után többnyire egy tulajdonnév következik.

E kifejezéssel kapcsolatban két kérdés várhat tisztázásra. Először is az, hogy voltaképpen mit is jelentenek ezek a szavak, milyen alkalomkor használjuk, s mi a hangulati, stílári értékük. Másodszor pedig az, hogy e kifejezés mikor jelent meg nyelvünkben, kideríthető-e, ki és mikor, hol használta először.¹ Nyelvünk újabb, nagyobb egy- és kétnyelvű szótárai ide vonatkozóan kevés tájékoztatóssal szolgálnak, a kifejezést, állandósult mondatelemet pusztán megemlítik, de nem magyarázzák, a fentebb felvetett kérdésekre nem térnek ki. Ennek folytán a fenti első kérdésre a választ nekünk kell elvonnunk az élő nyelvi gyakorlatból, a beszédhelyzetekből, a logika eszközeinek segítségével.

Amikor írott vagy beszélt összefüggő, rövid szövegben néhány, kevés számú tényt, többnyire tulajdonnevet kell felsorolnunk tárgyi értékelést jelölő jelzők nélkül, akkor el szoktuk kerülni ezek ábécérendbe szedését vagy éppen megszámozását, — az utóbbit főleg akkor, ha nem kívánunk értéksorrendet felállítani közöttük. De ősi emberi beidegzés alapján (amit a sportversenyekről szóló tájékoztatások is támogathatnak) mégis fennáll a veszély, hogy a névsor utolsó tagját tekintjük a legkevésbé értékesnek.

Ennek szemléltetésére képzeljünk el egy ilyenfajta beszélgetést két tanár, A és B között. Azt kérdezi A: Kik a legjobb tanulók az osztályodban? Mire B így válaszol: Kovács, Szabó és Nagy. Erre A: Na és Fazekas? Amire B: Persze, hogy Fazekas is az élcsoportban van, nagyon is, akár mindjárt Kovács mellé állíthatnám. Csak egy pillanatra megfeledkeztem róla, mert az elsőnek említett három már évek óta az én osztályomba jár, Fazekas azonban csak ebben a tanévben került a kezem alá, de ez is kitűnő gyerek.

Ha egy fiatal újdondász a mai, a pillanatnyilag legdivatosabb zsurnaliszta zsargonban írna erről az iskolai osztályról, akkor a fenti beszélgetés eredményét az így fogalmazná át: „az osztály legjobb tanulói Kovács, Szabó és Nagy, utójára de nem utolsósorban említve Fazekast”. Evvel csupán azt akarná mondani, hogy F is éppen olyan jó mint K, Sz és N, de az, hogy F-et utolsónak említi, ez egyáltalán nem jelenti azt, hogy F gyengébb a többinél, no de ezzel az „utójára stb.” floskulussal — úgy véli — választékosabban, hogy ne mondjam „emelkedettebben” hangzik a mondat. Majdnem hogy ki is emeli F értékét, — sőt megakadályozza, hogy valami minőségi rangsorrend látszata alakulhasson ki.

A jelen írásunk címében olvasható, meglehetősen nehézkes frázis egyáltalán nem új keletű. Már a nagy, hét kötetes Magyar Nyelv Értelmező Szótára is megemlíti húsz évvel ezelőtt megjelent utolsó kötetének 83. lapján az *utolsósorban* szócikkében. Ott nem csupán jelentését közli, hanem stílárius értékét is minősíti a *sajtónyelvi* szóval. Akik még élünk az ÉrtSz. egykori szerkesztőségének gárdájából, jól tudjuk, hogy ez az értékelés egyáltalán nem a nagyrabecsülés jele volt.

Valójában még ennél is jóval régebben, több mint száz éve él e frázis nyelvünkben. Példát hoz rá e sorok írója 1977-ben megjelent Angol eredetű elemek a magyar szókészletben c. könyve 88. lapján, egyúttal kimutatva azt is, hogy ez a frázis angol eredetű, sőt magyar szövegekben is egyideig angol szöveggel, angol alakjában éldegélt: *last, not least*. (Némelykor egyetlen szóval bővített változatban: „*last but not least*”). Az angolban ez már majdnem szójáték, hiszen két melléknévnek (*late* és *little*) felsőfoka van szembeállítva, melyek csak egyetlen magánhangzójukban különböznek. Szülőnyelvében azonban — ahogyan a 15 kötetes oxfordi történeti nagyszótár kimutatja — elevenen él a XVI. századtól a mai napig, és a hétköznapi élet mindennapi szó- és kifejezőkészletébe tartozik. Gyakori előfordulását talán éppen rendkívüli tömörségének köszöni, hiszen mindössze három szótaggal fejezi ki azt, amit a jelen cikkünk címét alkotó suta izzadmány tizenegy szótaggal kényszerül magyaráítani.

A *last not least*, illetve magyar egyenértékésének meghonosodása nyelvünkben a hazai korai Shakespeare-kultusznak, nagy költőnknek és műfordítóknak, Vörösmarty Mihálynak köszönhető. Ő először Shakespeare-nek Julius Caesar c. drámáját fordította az 1830-as években. Nála a III. felvonás első jelenetében, közvetlenül J. C. meggyilkolása után Marcus Antonius megjelenik a színen és taktikai megfontolásokból e szavakkal parolázik a még vértől csepgő kezű összeesküvőkkel:

Most Cassius, veled fogok kezét;
Most Decius, Metellus, Cinna, s most
Veled vitézlő Casca, s jó Trebonius,
Legvégső bár, nem legkisebb szívemnek,
Veled.

(179. sor)

Angolul: Though last, not least in love, yours, good Trebonius.

Vörösmartynak második, egyben utolsó Shakespeare-fordítása az élet alkonyán, az 1850-es évek elején fogalmazott Lear király volt. E tragédia első felvonásának első jelenetében az uralkodás gondjaiba belefáradt agg király felosztja országát, Britanniát, három leánya között. Sorra szólítja maga elé Gonerilt és Regant, az idősebb leányokat, hűségnyilatkozatukat megteendő, végül pedig a legfiatalabb leányát, Cordeliát, e szavakkal:

S most örömünk, *legvégső* —, *nem legalsója*,
az angol eredetiben

Although our last, not least (85. sor)

Vörösmarty e fordítását száz évvel később e szerencsésebb sorral váltotta fel Szabó Lőrinc:

Végső, de nem utolsó, te . . .

Ez a megoldás hét szótagjával aránylag a legtömörebb, habár az *utolsó* szó nyelvünkben elsősorban sorrendiséget fejez ki s nincs meg benne az angolban olyan lényeges 'legcsekélyebb értékű' jelentés. (A jambus szótagszámának kötöttsége folytán ez a jelentésárnyalat a magyarban úgyszólván kifejezhetetlen. Legalábbis ennyire kötött versformában. De leltározva megtalálható az Angol—magyar nagyszótár 1976-os ötödik kiadása *last*² cikkének I. a. 1. bekezdésében „az utolsó de nem a legkevésbé fontos” magyar egyenértékessel.)

A *last, not least* egyike azon viszonylag csekély számú példának, amikor az angol nyelv kevesebb szóval, illetve szótaggal többet tud kifejezni, mint a magyar.

Ország László

Sütő András mondatfűzéséről

A sajátos, szülőföldtől és évszázados irodalmi hagyományoktól meghatározott hangvétel kialakulása s fejlődése a népi realizmustól az asszociatív szépprózáig, szinte lépcsőfokról lépcsőfokra követhető Sütő András eddigi életművében.

A képi megformáltságot és a mondatfűzést tartom stílusa legfőbb meghatározóinak. Ez utóbbit vizsgáltam Engedjétek hozzám jönni a szavakat című művében (Bukarest, 1977.), példáim tehát innen valók. Elsőként az összetett mondatok stilisztikai funkcióiról, majd az egyszerűekéről lesz szó.

I. Az összetett mondatok stilisztikai funkcióiról

A számadatok tanúsága szerint a kötet kb. 4000 mondategységének (Deme László terminusa, l. Mondatszerkezeti sajátságok gyakorisági vizsgálata. Budapest, 1971.) megközelítően a fele összetett, ennek mintegy 2/3-a pedig többszörösen összetett.

Sütő András többszörösen összetett mondatainak nagy részét a köznyelv több rövidebb, egyszerűbb felépítésű mondatra bontaná — ezek a lezárások azonban megtörnék az asszociációs törvényszerűségeken alapuló gondolati áramlást. Károly Sándor a bekezdésnyi, oldalnyi hosszúságú mondatokat „nonstop-szövegek”-nek nevezi, és kiemeli, hogy „stilisztikai érdekességükön kívül belsőmonológ-jellegük a nyelvnek arra a funkciójára vet fényt, amelyet mostanában elhanyagolnak: a gondolkodás-funkcióra” (Károly Sándor: A szöveg és a jelentés szerepe kommunikációs szemléletű nyelvészeti törekvéseinkben. In: A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. Szerk. Szathmári István, Várkonyi Imre. Bp., 1979. 27). Érdemes megfigyelni Sütő mondatait, melyek többszörös összetettségük, belsőmonológ-jellegük ellenére sem nevezhetők „nonstop”-nak, hiszen míg azokat általában a „szellemi és szemléleti, érzékelő életünk alapjait, kereteit biztosító, egyébként fontos szövegkohéziós eszközök gyanánt is működő tér-, idő- és okságviszonyok rendjének meglazulása jellemzi” (uo.), Sütő asszociációi szinte kézen fogják az embert s vezetik szigorúan, nem hagyják elkalandozni, mert ezzel fellazulnának a legfontosabb érzelmi-logikai okságviszonyok, amelyek a középpontba állított gyermek fejlődésén, magatartásmodelljének kialakulásán-kialakításán kívül a szülőföld szeretetének több oldalról való megvilágítását is magukban hordozzák. Példáim is e szerint, a könyv gondolati felépítését követve sorakoznak.

1. „Mindennapi rövid foglalatossága, hogy Nagyapa térdén elfészkelődve, tíz ujjal csépli végig az írógép billentyűsorát; a vállát ringatja hozzá, fejét a

mennyezetre veti; majd összetöri azt a szerszámot; ugyan! Liszt Ferenc eregette ilyenformán ujjai begyéből a rapszódia viharokat.” (23)

E négy tömbből álló mondategészből az élőbeszéd tagolási szokásai szerint négy önálló mondat is kikerekedhetne. A 3. („a vállát ringatja hozzá”) és a 4. („fejét a mennyezetre veti”) tagmondatot a képszerűség vonja együvé. A gondolatsor összetevői: a valóság (az író gép billentyűit cséplő gyermek) és a hozzá kapcsolódó asszociáció (a látvány Nagypapában Liszt zongorajátékát idézi fel). Hajdani különvalóságukat csak a megállásra késztető pontosvesszők jelzik, amelyek — a kettősponttal, gondolatjelpárral együtt — általában a szabadon csapongó gondolatokat szedik rendbe (l. Zolnai Béla: *Nyelv és stílus*. Bp., 1957. 89–102).

2. „László nem érti a néma fogadtatást; tizenhét hónapot betöltött már, ilyesmi nem fordult elő még.” (23)

A két tömböt elválasztó pontosvessző helyett tehetnénk akár pontot is, de van más lehetőség is: oldjuk fel egy vesszővel s egy *hiszen* kötőszóval ilyenformán: 'László nem érti a néma fogadtatást, hiszen tizenhét hónapot már betöltött, de ilyesmi még nem fordult elő.' Az első változtatás — a szórendieken kívül — még egyet von maga után: a 2. és 3. mondategység vesszős elhatárolását a *de* ellentétes kötőszóval is meg kell toldani. Így azonban megszűnik a néma fogadtatás, mert beszédessé teszik a kötőszók: a mondat gondolati egysége alkotóelemeire hullik szét.

„Valahányszor megtér, a sziklevél szavaival — melyik a csalán, melyik a tölgyfa? — újabb történetet gügyög.” A sziklevél-metaphora lényegét sűrítő nominális közbevetés vezet következő példánkhoz, a *bokály* szó megtanulásához, amely az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár (szerk. Szabó T. Attila, I. kötet, 1976. 967) adata szerint 1594 óta használatos nyelvünkben.

3. „A bokály például — újabb leckeeként — bokályul koppan László fején s török széjjel a padlón, a cserepeire hulló kiskancsó rövid sikolyával. De László tőle is, ilyenformán, csak őrizkedni tanul; visszaszólni még nem tud, holott a világot — legyen az törött cserép is — csak úgy veheti birtokába, ha először megnevezte.” (8)

A kiskancsó a gyermek fejecskéjén koppantotta el két szótagját; ezt emeli ki, a koppanás leckeinek mivoltát, az első gondolatjelpár közé zárt rész. A másik („legyen az törött cserép is”) szintén alapvető, részletesen ki nem fejtett igazságot jelez: a széttört holmi is része a világnak, s mint ilyen, szükség van — ha rá nem is, de a nevére biztosan. Példát ad ez a közbevetés egy a mai szépirodalmi nyelvben elterjedt jelenségre, a zárt mondat szerkezet fellazulására (vö. Fábrián Pál—Szathmári István—Terestyéni Ferenc: *A magyar stilisztika vázlat*. Bp., 1958. 288). Felbukkanásakor még kifogásolták a stiliszták, ám azóta művek sokasága bizonyította létjogosultságát, hiszen a bonyolult gondolati tartalom kifejezését szolgálja, elősegíti — mint az idézett példában is — a közlés érzelmi telítettségének nyelvi megformálását és értelmi gyökerének behatolását tudatunkba. A közbevetéseket jelző gondolatjelek mellett itt is előfordul a pontosvessző két tagmondat határán, a vezető szerep mégis a *holott* kötőszóé.

Az anyanyelv elsajátítása és megtartása a kisebbségi létben: ez a mű eszmeiségének alapja. A következő párbeszéd-részlet sajátos etnográfiai, nyelvi helyzetet idéz elénk, a magyar és román nép együttélésének egy valóságos „dráma-morzsáját”, melyet a gyermekek még csak a játék szintjén érzékelnek.

4. „— Hagyjatok békén — mondja románul Gyorgyicának, aki barátját hazugságon kapván, az igazság bajnokának szigorával fordul Nagypához: — Domnu Halász, ez a Petőfi Sándor hazudott nekünk! Csak mutogatja itt a festett varjút. Mindig azt mondta: ő nemcsak úgy beszél, ahogy mi beszélünk, ő másként is beszél. Csak jöjjön egyszer valaki, majd bebizonyítja. Most itt van a valaki — mutat Lászlóra — és meg se tud mukkani.” (103)

A mondandónak s a fiktív párbeszéd szabályainak megfelelően itt nem a soktagmondatos monologikus egységeké a fő szerep, hanem a rövidebbeké, melyek mindegyike Gyorgyica ítélethirdetését szolgálja. Ez a mondatfűzés Kiss Antal megállapítását igazolja, amely szerint a rövid összetett mondat funkcióit tekintve közelebb áll az egyszerűhöz, mint a hosszú összetetthez, s az előbbi alkalmas inkább az ítéletek megfogalmazására (vö. Kiss Antal: Mondattani elemek stilisztikai szerepe Tamási Áron novelláiban. In: NytudÉrt. 83. sz. 290–298).

A gyermeki ítélkezést Nagyapa szavai enyhítik: „Sándorka nem hazudott. Hanem csak álmodott valamit.” Örökségével nem törődő szülei vétke az, hogy anyanyelve álom maradt. Pedig az öröklött kapott hangok, szavak, mondókák, dalok kísérik végig életünket.

5. „Da capo al fine harsogtam el az egész otthoni dallamkészletünket. Kicsi volt, de helyet szorítottam benne mindennek, ami a legfontosabb: az édes tejnek, mivel engem édesanyám fölnevelt; a halálnak, kitől azt kértem, hogy ha eljön értem, szellő lehessen, járókelő holdvilágos mezőben, emberektől elbújdosott fájdalom; és az átkozott gyötrelmemmé nyilvánított szerelemnek, a százszor elismételt kérdéssel: mért nem virágoztál minden falevelen?” (98)

A kezdő egyszerű bővített mondat és a második, 12 tagmondatos mondat-egész közötti záró írásjelet föl lehetne oldani egy pontosvesszővel vagy egy *amely* vonatkozó névmással, ugyanis egyetlen gondolati egységbe tartoznak. A 2. mondategész három népdala az édesanya fölnevelő jóságát, a szerelmet és a halált idézi — mintegy összefoglalva e népköltészeti műfaj főbb tematikus egységeit. A mondat szerkezet is a fenti tartalmat szolgálja: a 2. tagmondat-hoz („de helyet szorítottam benne mindennek”) határozói alárendeléssel kapcsolódik a tematikus egységeket hordozó három tagmondat, s éppen e minőségi egyezés folytán emelkedik ki a szövegből. A népdalok sorából összeálló további alárendelések funkciója egyfelől díszítés, másfelől a fölénk rendelt határozói mellékmondatok nyomatékosítása. A következő részlet szerkezetében majdnem azonos a fentivel; a különbség, hogy itt népdalok helyett három üdvözlési formula áll.

6. „A mindennapi hogy-és-mint-vagyunk és hogy-szolgál-az-egészségünk-féle köszönés-érdeklődés pedig a székely-magyarok kivételével, akik nyelvi jobbágyságot sohasem szenvedtek — imígyen módosították: hogy és mint szolgál, uram, az édes anyanyelve?” (58)

Az első két üdvözlés szerkezete szoros gondolati összetartozásra utal: az író kötőjellel olvasztja egybe az amúgy is együvé tartozó szavakat. A harmadik „köszöntés” atomjait nem fűzi össze kötőjel, minthogy ez nem valóságos, a köznapi beszédből kimetszett kérdés, hanem parafrázis, az író nyelvféltő aggodalmának kifejezője.

Sütő András mondatfűzését — a tagmondatok kapcsolódását — a kötőszóelhagyás, az ún. aszindeton jellemzi. A tagmondatokat elválasztó, igen változatosan használt írásjelek nem igazodnak gépiesen a helyesírási szabályokhoz, hanem alárendelődnék a közlés gondolati tartalmának: ha a mondanivaló, ill. az asszociációs láncolat úgy kívánja, nem akasztja meg az író sehol a szabad áramlást, a filmszerűséget odakényszerített záró írásjellel, hanem él az extralingvisztikus eszközök kínálta más lehetőségekkel. Ez a formai megoldás a zárt mondatszerkezet fellazulásának egyik fajtája. A továbbiakban más változataira is láthatunk majd példát.

II. Az egyszerű mondatok stilisztikai funkcióiról

A tagolt egyszerű mondatok belső tartalmuktól s az ezt formába öntő szavak jelentésbeli helyénvalóságától függően a hangulati hatásoknak majd mindegyikét fölkelthetik a nyugodt tárgyilagosságtól a drámai feszültségig; de alkalmasak pillanatnyi hatások rögzítésére is. (Célszerű lenne külön figyelmet szentelni a szövegbeli nominalitás, a hiányos mondatszerkesztés érdekeségeinek, erre azonban most csak utalni tudunk.)

Az eddigi példák a szülőföldjükön élőknek anyanyelvük iránti elkötelezettségére mutattak rá, a következő példasor is ehhez tér majd vissza az amerikai diaszpórára való kitekintés után. Az Amerikában élő magyarság tánc csoport, énekkar, anyanyelvi és művelődési kör létrehozásával igyekszik őrizni szülőföldje hagyományait, s az ott született gyermekekben elültetni a magyarságtudatot.

1. „Le az úton egy fűszálon . . . Tisztán, szépen énekelték. A pedagógia csodája. Tanár és tanítvány énekes tekintete egymásba fonódott. No, még, még egyszer! Hogyha elment, sej-haj, visszavárom, ölelő karomba zárom. Ki tudná megmondani most már, miért szép ez az erdélyi népdal. Csaba, mit szólsz hozzá?

Csaba lesütötte a szemét: I don't know. Enikő! I don't understand a word of it. No, semmi baj. Amott az a kislány megmagyarázza. Akad még itt gyermek, aki a kezét felnyújtja.

Szegény dallam, szegény fűszál!” (73)

E fiktív párbeszéd, melynek alkotóelemeit igen nehéz volna a szigorú mondatszerkesztés szabályai szerint tagolni, egy olyan találkozást rajzol elénk, ahol a tevékeny hallgatóság a New Yorkban élő, anyanyelve mint kuriózum iránt érdeklődő magyar gyermekekből tevődött össze. *Tisztán szépen énekelték. A pedagógia csodája.* Ha e két egymást követő állító mondat közül eltüntetnénk a pontot, alanyi alárendeléssé oldódnának: 'Az, hogy tisztán . . .' Ez tartalmilag megegyezik ugyan az előbbivel, de erősen hígítva közvetíti az írói gondolatot. A gyönyörű erdélyi népdal szavai és az angol tagadó mondatok a helyzet ellentmondásosságát érzékeltetik. Az idézet 5., hiányos mondata („No, még, még egyszer!” és a 12. („No, semmi baj.”) ugyanazt a *no* módosítószót tartalmazza; ám míg az előbbi jókedvűen felkiáltva a dal megismétlésére buzdít, az utóbbi vigasztalásba felhős hangulat lopózott. „Szegény dallam, szegény fűszál!” — záródik le a mondat sor az otthon élők felkiáltásával.

2. „Itt nyugszik az elhagyott otthonról verset írogató rakétás ember.
A bibliai legenda szerint Isten kétféle porból alkotta meg Ádámot.

Egyiket a Morija hegyéről hozták az angyalok, másik a világ négy sarkából gyűjtött porok keveréke volt, hogy akárhova veti majd a sorsa Ádámot, a föld befogadja testét, ne vesse ki mint idegent.

Az anyaföld bárhol befogad bennünket.

De felejtéssel válaszol a felejtésre. Akik reánk temetkeznek majd, szenvtelenül taszítják odébb a csontjainkat: vajon ki lehetett?" (76)

Az első és második egyszerű mondat ténymegállapítását egy hosszabban, öt mondategységben megfogalmazott ószövegségi utalás követi, amely mintegy alapvetése a külön sorba tördelt összegzésnek. Szentenciaszerűségével óhatatlanul is a Biblia szavait idézi emlékezetünkbe a *de* ellentétes kötőszóval és közös alannyal (*anyaföld*) egymásba fűzött két egyszerű bővített mondat. A köznyelv inkább ellentétes mellérendelést használna — a két állítást tartalmazó, ellentétes kötőszóval kapcsolódó mondategységek analógiájára. A különvalóságot nemcsak a mondandó kiemelése indokolja, hanem az is, hogy az ellentét nem a két mondategész között van — ott inkább oksági a viszony —, ellenkezőleg: a másodikon belül. Igaz, a föld nem veti ki az embert, de igaz az is, amit a szigorúan koppanó, mondanivalóját egyazon szó kétféle alakjával erősítő (*felejtésre, felejtéssel*) mondat állít tanulságul: értékeinket — legyen az személyi, nyelvi, tárgyi — csakis szülőföldünkön őrizhetjük méltóképpen.

3. „Kék alapon arany motívumok, látod-e? Zrínyi sisakja. Nem a költőé, hanem a szigetvárié. Szalmakalapos időkben a súlya tán a legtanulságosabb: két és fél kiló. Csak kettő hús.

Ahhoz is vékony már a nyakunk. Nézd, itt a kardja is. Fényképét megmutatom az atyafiaknak. Ha így sem hiszik el, nem tudom, mihez kezdünk velük. Igen, egy füst alatt Szent István erszényét és házisipkáját is. Erősen megkotorásztak, ha már a házisipkát is . . . Ajándék. Nem, a Corvinákat hozták. A nagyszentmiklósi kincsekkel együtt. A kötelet, azt vitték. Aradra, Marosvásárhelyre.” (65)

A pillanatképeket rögzítő egyszerű mondatok századok tanulságát hívják elő emlékezetünkéből: mikor, miért kerültek ide ezek a tárgyak, s mit kaptunk értük cserébe . . . Ez utóbbiról árulkodik az utolsó négy, ellentétekre felépített mondat, a mondandó súlyának könnyebb megértése végett az ellentétpárokat is szétszakítva egy egyszerű és egy hiányos mondatra. Az utolsó, csupán két helyhatározót tartalmazó egység a viszonzásul kapott kivégzésekre emlékeztet, betetőzve a tragikus asszociációs sort, amely az idézetnek majd mindegyik részletében ironiával párosultan jelenik meg.

Zrínyi sisakját hozza példa gyanánt az író; az akadémuskodó, fontoskodó megjegyzések megelőzésére a súlyát dekára pontosan megmondja: *két és fél kiló. Csak kettő hús* — hangzik nem kevés ironiával a következő hiányos mondat, amelynek gondolatát a külön bekezdésbe írt megjegyzés viszi tovább: *Ahhoz is vékony már a nyakunk.* A visszavágás csípőssége jórészt az ígétlenségnek köszönhető. Herczeg Gyula szerint a nominális mondat sokszor többet mond egy oldalnyi értekezésnél (vö. Herczeg Gyula: A nominális stílus a magyarban. Nyr. 80 [1956]: 40—57, 204—17). E néhány idézett mondategész is a nominálisan kifejezett gondolatok tömörségét bizonyítja. Az indításhoz („Zrínyi sisakja”) kapcsolódik a szövegrészlet minden alkotóeleme, hiszen mindvégig róla van szó, s mint ilyen valami módon beilleszthető a következő mondategzésekbe. Például alanyként az elszakított értelmezőnek tekinthető mondatba: *Nem a költőé, hanem a szigetvárié.* Vagy birtokos jelzőként: *a súlya*

tán a legtanulságosabb. Szerényen bújnak meg az igék a környező nominális egységek között. A mondandó expresszivitását fokozzák. Az első mondat igéje (*látod-e*) után csak hat mondattal később következik újabb igei állítmány (*nézd*). A lényeg kiemelését szolgálja „a Corvinákat hozták”, „a kötelet azt vitték” általános alanyra utaló, ellentétes irányú cselekvés szövegbe illesztése is.

A következő példa időíve Mátyás halálától indulva érkezik mindennapjaink érzékelhető valóságához.

4. „A Szent István-székesegyházban ravatalozták föl. Azután leszedték a Corvin-címereket. Mohácsot az a két aranytallér elfedte a tekintete elől. Hogy látta-e élteben? Harminchat esztendőnyire volt már. Bederengett az ablakon. A kard is övé. Aranymarkolatú. Ő volt a legnagyobb, persze. Ha létezett egyáltalában. Ne ne vess. Pusztakamarási történészek gyanakvása, hogy tankönyvírók találták ki. A későbbi lelkéből különben nem maradt volna ki.” (65)

Az első három mondat között ránézésre nincs szerves kapcsolat, ám a történelem menetét végiggondolva nyilvánvaló a logikai egymásutániság. A különállás részben ezt érzékelteti, részben pedig a történések között eltelt időt — hiszen a felravatalozás és a Corvin-címerek leszedése között történt egy s más —, ezért nem vonható össze az első két egyszerű mondat egyetlen időhatározói alárendeléssé. A kérdő mondat („Hogy látta-e élteben?”) mintha egy másik, ki nem mondott kérdésre reflektálna: „Látta-e vajon Mátyás király az országára leselkedő veszélyt?” „Harminchat esztendőnyire volt már. Bederengett az ablakon.” A rejtett alanyú, idő-, ill. helyhatározóval bővített egyszerű mondatok a fiktív és a valóságos kérdésre egyaránt válaszolnak. „Ne ne vess” — mondja Sütő közbevetése. Érezzük a sorokban rejlő iróniát, amely az addigi 3. személyű formát megtörő 2. személyű felszólítással éleződik ki igazán. Ennek az igealaknak a segítségével emelkedik ki s válik valóban drámaivá az újra 3. személyre váltó két utolsó megjegyzés tartalma.

Ismét a mindennapokhoz értünk — s a gyermekhez, aki a létezésnek mind nagyobb köreit ismeri meg.

5. „Óvónéni, hol az ég?

Hol vannak az énekeim és a játékaim?

Hol a kőparipám? Ki lopta el a Somostető cserefáit és a hosszú farkú pávát? Hol vannak a pöttyös labdák? Nagyapa a térdére vett, úgy mesélt nekem. Ha valamely szavát nem értettem, azt visszaszólította: ülj csak meg itten, ismerkedj Lászlóval. Óvónéni szavai hová szaladnak úgy? Nem bírom őket utolérni. A fülét bekötötte a sapkája alá, hiába kerülgetem a kérdéseimmel. Szigorú parancsait eregetve — leülni, felkelni, sorba állni — meg-megnéz engem: a szemében széklábak hevernek.

— Haza akarok menni!

De csak harmadnapon nyilvánították obsitosnak. Akkor hazavitték, sírógöresök kötélcsomóival a torkában. [...]

Belökte otthon az ajtót és felrúgta az útjába eső vitorlást hajót

Összefutottak Arisztotelészék. Mi történt, László? A Napsütésben a pokróc alatt sötétség volt. Összekaszabolt reményeit a sírástól rekedten vagdosta hozzájuk. Napsütés? Oda vittetek engem falrahányt borsónak.

— Mit csináltál ott, László?

— Sírtam, sírtam, sírtam.

Máig is sírok, ha el nem hallgattam.” (134)

A gyermek felidézett szavai keverednek e részletben az általánosabb érvényű, mindennapjaink történelmét felvillantó, asszociációkat ébresztő szavakkal. Az első öt, zápoként lezúduló szemrehányó kérdés maga is expresszív hatású: a formai megoldás a tartalom erősítését szolgálja, hiszen mesék, íze-
veretes szavak kapcsolódnak hozzájuk, befogadást és megtartást remélve László tudatában. Az óvónéni szavai nem várták be a velük megismerkedni vágyót: érzéketlenek voltak, mint a szeme, amelyben napsütés helyett — a számára idegen nyelv meg nem értéséből fakadó — közöny uralkodott. Rendbontást gyanítva a gyermeki kérdésekben, azonnal lecsapott a birtokában levő főnévi igenevekkel (*leülni, felkelni, sorba állni*). Az egyetlen felkiáltó mondat („Haza akarok menni!”) szinte sikoltásként hat az elgondolkozásra ösztönző kérdések, kijelentések között. Hatását fokozza az utána álló két egyszerű bővített mondat egyrészt kezdő szavaival (*de, akkor*), másrészt a második mondategység expresszív erejű állapothatározójával (*sírógörcsök kötélcsomóival a torkában*). A hazaérkezés és számonkérés feszültségét érzékeltetik az igék (*belökte, felrúgta, összefutottak, vagdosta*) és a tartalmuknál fogva amúgy is feszültséget keltő kijelentések közé szúrt kérdések, amelyeknek csak egyikére várható válasz („Mi történt, László?”), a másik után („Napsütés?”) több kérdő- és felkiáltójel kíváncsokra. Az ottani tevékenységét firtató kérdésre egyetlen igelalak (*sírtam*) háromszori ismétlése a válasz: e megoldás révén válik még inkább érzékelhetővé a gyermeki fájdalom. A kellemetlen élményt rossz végű, hamar elfelejtendő mesévé oldja a záróformulának az adott helyzetre való alkalmazása: „Máig is sírok, ha el nem hallgattam.”

A vizsgált mű harmóniáját nemcsak az egyszerű és az összetett mondat-
egészek tartalmi és formai egysége teremti meg, hanem a dialogizáló és a monologizáló írásmód változatos használata is. Mennyiségét tekintve a közlő, megállapító, elemző monologizálás fordul elő többször: ez a felszíni réteg alatti mélyebb, filozofikus gondolat tartalom létezését bizonyítja. A gyermek szólni tanulás csupán denotátuma a kötetnek — konnotátuma ebből az elsődleges jelentésből indul ki, s jut el az anyanyelv mint nemzeti létkritérium vizsgálatához. (A konnotátumra és a denotátumra l. Szabó Zoltán: A mai stilisztika nyelvelméleti alapjai. Kolozsvár, 1977. 59–69.)

Az alábbi beszélgetésfoszlányban is e két jelentésréteg összefonódását figyelhetjük meg.

6. — Hallasz valamit, László?

— Hallok valamit.

— Mit hallasz?

— A hangodat hallom.

— Egyebet semmit?

— Egyebet s e m m i.

— Miféle beszéd? Egyebet s e m m i! Lehetőleg ne szotyogtassuk el a tárgyrágjainkat, mert mástól azután hiába kérünk, még kölcsönbe sem adnak.” (122)

Nagyapa egész lénye érzékeny a gyermek nyelvi rezdüléseire, s ha hibát fedez fel — mint itt a tárgyrág elmaradását — azonnal kijavítja. *Hallok* — *hallom*: egyazon ige alanyi és tárgyas ragozású alakja; igeragozásunknak idegen

számára nehezen hozzáférhető sajátossága. Különbségük érzékelését és helyes használatukat csak fokozatosan, a beszédtanulás folyamatában lehet elsajátítani. Az első öt, szabályos mondat után a hatodik, a szabálytalan („Egyebet *semmi*”) élesen elüt a többitől; ehhez kapcsolódik a nyelvi elszigeteltségünkre vonatkozó utalás.

Az egyszerű mondatokban a zárt mondat szerkezet fellazulásának az összetettekétől eltérő változatát figyelhetjük meg. A mondanivaló nyomatékossítása és az ironikus hatás kedvéért oda is pontot tesz az író, ahová a köznyelv a mondatközi írásjelek valamelyikét illesztené. Így jön létre a sok elszakított, mondattá vált értelmező, s velük a nominális mondatok nagy hányada. A monologizáló és a dialogizáló formák közül az utóbbi inkább az egyszerű mondatokban fordul elő, többnyire fiktív és néhol valóságos párbeszédekkel keveredve.

A gyermek találkozása anyanyelvével adott történelmi, társadalmi helyzetben megy végbe: az édesanyai szavakkal szülőföldet is kap, a tőle elválaszt-hatatlan elkötelezettséggel együtt. Ennek gyökerezését figyelhetjük meg a kötetben, kitekintve közben saját „felnőtti” világunkra: jó talajra találtak-e az elültetett gondolatok, avagy a látszat ígérte pillanatnyi haszonért elfordul-tunk tőlük.

Nádor Orsolya

Anyanyelvi tanterveink alapja és tendenciái

Az immár nemcsak hagyományossá, hanem — bízvást mondhatjuk — tudomány- és oktatástörténeti jelentőségűvé vált nyíregyházi „anyanyelvoktatási napok” a szónak mindkét értelmében mérföldkövei annak a folyamatnak, amelynek eredményeként az elmúlt évtized során elindult a korábban grammatizálásba rekedt anyanyelvi oktatás átalakulása a kommunikációs képesség fejlesztésére koncentráló anyanyelvi neveléssé. Mérföldkő ennek a rangos rendezvénysorozatnak minden egyes alkalma, mert az utókor számára is jelzi: mikor hol tartottunk, az előkészítés fázisában-e, avagy már a bevezetés küszöbén, majd pedig félidejében, és így tovább. De sorozatunknak a fejlődés egyes ütemeivel jóval mélyebb ennél a kapcsolata, hiszen az itteni számadások és számbavételek nemcsak regisztrálták mindig az addig történeteket, hanem jelentős mértékben befolyásolták a további történéseket is.

Az 5. tanácskozással ma ismét újabb mérföldkőig jutottunk. Az anyanyelvi nevelés kifejlesztésére irányuló folyamatnak — ha teljességében nem is, lényegét tekintve mindenképpen — immár végigfutott az első hulláma, bár egyelőre csak szakaszaiban. Végigfutott, hiszen a szakközépiskolákban és az általános iskola alsó tagozatában teljessé vált a megújódott tankönyvek sorozata; a gimnáziumokban kisebb, az általános iskola felső tagozatában ennél valamivel nagyobb hézaggal, az új segédletek zöme ugyancsak elkészült; valójában (az oktató jellegű intézményeket véve) — fonák módon — a szakmunkásképző és — még fonákabb módon — a pedagógusképző intézmények szintjén találunk csak e törekvések érvényesülésében lényegesebb elmaradást.

Mindenesetre: ami eddig történt — ott, ahol történt —, már nemcsak lehetővé teszi, hanem sürgetően szükségessé is, hogy számba vegyük: hogyan felel meg egymásnak az előzetes elgondolás, amely az előkészítés alapjául szolgált, és a gyakorlati eredmény, amely kinőtt belőle. Nemkevésbé azt, hogy a megszületett segédletekben és kialakult módszerekben mi az időtállóan előre mutató, mi az időszakosan helytálló, s mi az, ami máris korrekciót kíván.

De itt az ideje a számvetésnek más okokból is. Azt a reformot, amely az anyanyelvi nevelés gondolatának központba helyezésével most megindult, „középtávúnak”, sőt nemritkábban „átmenetinek” szokás nevezni; szembeállítva azzal a „távlatival”, amelyik a jövőbelátók szerint a kilencvenes években esedékes, de mindenképpen a bűvös ezredforduló függvényében áll. — Nos, ha „átmeneti”, ám legyen! Csak a szónak ne abban az „átvételést” sejtető értelmében, amelyben azok veszik, akik a „véglegesnek” képzett „távlati” reformot három évezred európai fejlődésének sutba vetésével kívánnák kezdeni. Az „átmeneti” fogalmában, miként a természet és a társadalom mozgásformáiban

mindenütt, itt a valamiből valamibe való (nem a valamiből a semmibe, s onnan a gyökértelen-szervetlen újba vezető) átmenetnek, azaz a továbbfejlődés szervességének és a szervesség továbbfejlődésének kell dominálnia

Ezért, de csak ezért, és így, de csak így, időszerű és szükségszerű most már — mindenféle „ezredforduló” pánik és bűvölet nélkül — távolabbra is előre tekintenünk: hogy az az út, amelyet napjainkban járhatónak és járandónak tartunk, valóban arrafelé vezet-e egyben, amerre a jövő társadalmi szükségletei és várakozásai alapján ma törekednünk és holnap eljutnunk kell. — De arra is tanácsos figyelni közben, hogy a hatvanas évek végétől érlelődött és a hetvenes évek végén megindult változásnak még az első hulláma is csak relatíve futott végig, azaz egy-egy iskolafokozaton belül; a teljes próbaciklus a közoktatásban ugyanis nem négy, hanem legalább tizenkét évig tart: akkor kerül ki a középfokú oktatásformák végtermékeként az az első nemzedék, amelyet közoktatási pályájának kezdetétől már az új elgondolás nevelt, vagy — legyünk realisták: — nevelhetett.

Itt és így fonódik össze szétválaszthatatlanul a múlt, a jelen és a jövő. Ha a mai törekvések érvényesítése érdekében kritikusan pillantunk vissza a közelmúltra, majd a jelen mozgását is bírálóan vesszük szemügyre, az örök mátt javítgatva az örök holnapot építjük egyben. Ha viszont elemző vizsgálódás nélkül, csak úgy globálisan, elvetjük mindazt, ami volt, s a távoli jövőt álmainkból vezetjük le a realitások helyett, azt nemcsak a kettő között figyelmen kívül maradt jelen bánja.

Sem egészében, sem részleteiben nem segítői tehát a fejlődésnek az ilyen-fajta sommás megállapítások: „Az anyanyelvoktatás módszerei szükségképpen elavultak, mivel nem a nyelvi funkciók felől közelítik meg az oktatás feladatainak megoldását. Évtizedes — sőt bátran állíthatjuk: évszázados — didaktizmus és autokratizmus bélyegét viseli magán az anyanyelvi oktatás is.” (Az anyanyelvi oktatás tantervi megújításának irányelvei. Munkaközösségi anyag, Az anyanyelvi oktatás korszerűsítésének változatai c. kötetben, 18. lap. Tankönyvkiadó, 1981.)

Van ebben a megfogalmazásban annyi igazságtalanság, mint amennyi igazság. Mert kétségtelen: az oktatás gyakorlata a legutóbbi időkben erősen elcsúszott az „objektíve mérhető” ismeretek — elsősorban a helyesírás meg a tesztkérdésekkel számonkérhető grammatikai részletkérdések — súlykolása és visszakérdezése irányába. Ám ez sokkal inkább a tanügyigazgatás kikényszerítette tanári önvédelem folyománya volt, mintsem oktatáspolitikai koncepcióé. Hiszen — Bencédy Józseffel valloam — igazában „a tantervek már száz éve hirdetik, hogy a nyelvtan tanítása nem lehet öncél” (Az iskolai anyanyelvi nevelés programja: MNy. 72: 27); s így nem az elszánásra, hanem a végrehajtásra jellemző az a fonákság, hogy az 1958-ban lezajlott „pécsi nyelvművelő konferencián a többség által elfogadott elvek csak többé-kevésbé valósultak meg a tantervekben, még kevésbé a tankönyvekben, és csak sok fogyatékossággal az iskolai gyakorlatban.” (I. h. 27.)

Elmélet és gyakorlat — azaz, pontosabban: elvek és végrehajtás — között tehát valóban támadt s mindig is maradt hézag; sőt ez a nagy iskolaszervezeti reform (ti. az általános iskola kiépítése) után folyamatosan nőtt, s az 1960-as évek reformja után sem csökkent eléggé vissza. Hiszen a tantervekben részstúdiumokra szabdalt anyanyelvi oktatásnak minden szeletében a nyelvhasználati készség fejlesztése-erősítése volt az írásban rögzített fő cél (lásd: Magyar nyelvi tanterv és utasítás az általános iskolák alsó tagozata számára. 1964;

Tantervi utasítás a gimnáziumok számára. 1964); az e dokumentumokban megfogalmazott célok viszont távolról sem jutottak a megvalósításig.

Ez a hiba azonban korántsem „évszázados”, amint a fentebb idézett egyik megállapítás sejtetné. Századunk húszas éveiben, mint ezt saját elemi iskolai emlékeimből tudom, az anyanyelvi nevelésnek fontos részterülete volt a „beszéd- és értelemgyakorlat”; a harmincas évek első felében szerzett polgári iskolai, majd második felében szerzett gimnáziumi tapasztalataim pedig arra utalnak: a tudatos és igényes nyelvhasználatra nevelés e fokozatokban is kiemelt iskolai feladat volt, s nem is csak a magyar szakosoké; helyesírási hibáinkat a szöveges példákban a matematikatanár éppúgy kijavította, mint szóbeli fogalmazásunk pongyolaságait a földrajz vagy az állattan oktatója.

Valójában tehát — legalábbis hazai viszonylatban — nem valami merőben újat hozott, csak egy erősen háttérbe szorult szemléletet elevenített fel, az 1970-es évek előkészítő munkája, s ennek eredményeként az évtized végén megjelent dokumentumanyag. Fordulatot mégis, mert a széttantárgyi-asult anyanyelvi részstudiumokat — legalábbis tendenciájában — visszaintegrálta természetes egységükbe; s az eltantárgyasodott ismeretanyagot újból alárendelte annak, aminek szolgálójából öncélúsodni próbált: az árnyalt és kontrollképes nyelvhasználati készség kifejlesztésére hivatott anyanyelvi nevelésnek.

Az a három munkaközösségi anyag, amelyik „Az anyanyelvi oktatás tantervi megújításának irányelvei” és „Az anyanyelvi műveltség tartalma” és „Az iskolai anyanyelvi nevelés távlatai” címen született meg, és „Az anyanyelvi oktatás korszerűsítésének változatai” című gyűjteménynek (szerk. Szende Aladár; Tankönyvkiadó, 1981.) elején olvasható, néhány — eszmei horderejű, bár olykor csak terminológiai látszó — korrekcióval nemcsak a most elindult megújulási folyamat kiteljesedésének szolgálhat alapjául, hanem a távlati jellegű továbbfejlesztésnek is. Azt mondhatnánk hát: a kilencvenes években esedékes reformot nem „kitalálni” kell már, hanem lépésről lépésre megvalósítani, végrehajtani. A követendő alapvonalakat ugyanis kijelölik már a mostani tantervek.

Csak néhány pillantást rájuk! Az általános iskolában: „Az anyanyelv tanításának az 1–4. osztályban az a célja, hogy a tanulók már meglevő nyelvi tudását továbbfejlessze, az olvasást, a szóbeli és írásos nyelvhasználatot tervszerűen alakítsa, illetve gazdagítsa.” (Az általános iskolai nevelés és oktatás terve II. OM, 1978. 15.) És tovább: „Az 5–8. osztályban a magyar nyelv tanításának célja, hogy — az 1–4. osztály anyanyelvi nevelő munkáját folytatva — kialakítsuk a tanulóknál az anyanyelvi alpműveltségnek tartalmi és magatartásbeli elemeit. Anyanyelvi alpműveltségnek tekintjük a nyelvismeretnek és a nyelvhasználatnak azt a szintjét, amely a befogadás (szóbeli és írásbeli szövegek megértése) és a közlés (beszéd és írás) területén megfelelő alapot ad az ismeretszerzésre, a személyiség fejlődésével gazdagodó tudattartalmak kifejezésére és a társadalmi életben megkívánt nyelvi formák elsajátítására. Az így értelmezett nyelvi műveltséget a nyelvtanításhoz szűkebb körű anyanyelvi neveléssel alakíthatjuk ki.” (Az általános iskolai nevelés és oktatás terve. Magyar nyelv és irodalom. 5–8. osztály. OM, 1978. 6.)

A gimnáziumi tanterv — az általános iskolában megszerzett ismeretekre, készségekre és képességekre építve — a középszintű nyelvi műveltség tartalmi és magatartásbeli elemeinek kialakítását tűzi célul. „Középszintű anyanyelvi műveltségnek tekintjük a nyelvismeretnek és a nyelvhasználatnak azt a szint-

jét, amely a befogadás (szóbeli és írásbeli szövegek megértése) és a közlés (beszéd és írás) területén kiművelt és szilárd alapot ad az ismeretszerzésre, felsőfokú tanulmányok végzésére, illetőleg a választott életpálya nyelvhasználati feladatainak teljesítésére, valamint a társadalmi életben vállalt szerepek betöltésére.” (A gimnáziumi nevelés és oktatás terve. OM, 1978. 37.)

S hogy a súlypontok dolgában ne maradjon kétségünk, az útmutató — mindenfajta középiskolára szóló érvénnyel — leszögezi: „A nyelvről megszerzendő ismeretek és a nyelvhasználat (értsd: a nyelvi gyakorlat) viszonyában a tanterv az utóbbira teszi a nagyobb hangsúlyt. Bátran állíthatjuk, hogy a tanterv a nyelvhasználat-központú nevelési elveken alapszik. Ezért az ismereteknek — jelentőségük elismerése mellett — nem cél-, hanem eszközjellegűk van.” (A középiskolai nevelés és oktatás terve. Tantervi útmutató. Magyar nyelv, I–IV. osztály. OPI, 1978. 4. Az első kiemelés eredeti, a második tőlem származik.) — Nem egészen így olvassuk a szakközépiskolás útmutatóban: „Anyanyelvi műveltségen egyfelől különféle — nyelvtani, helyesírási, beszédművelési, szövegalkotási, stilisztikai és általános — ismereteket, másfelől a követelményekben meghatározott szintű képességeket és készségeket értjük.” (Így! — Szakközépiskolák I. oszt. Útmutató. Magyar nyelv. 3.)

Ez utóbbi forrásban mintha az ismeretek állnának a központban. Amiképp a tantervi részletezés már az általános iskolai felső tagozatban is következetesen ezt veszi elsőnek: „a nyelvi ismeretek anyagából a következőket tanítjuk”, s csak ez után jelzi: „A tanulók nyelvhasználatát célszerűen felépített gyakorlatrendszerrel fejlesztjük a következő területeken:...” Mintha nem az elmélet szolgálna a nyelvhasználati praxis tudatosítására, hanem a gyakorlat volna az elsajátítandó ismeretek bevésésének mintegy segédeszköze!

S így van ez itt az osztályok szerinti részletezésben is. Elöl állnak tételes felsorolásban a grammatikai részek; hozzájuk kapcsolva a beszédművelés, a helyesírás stb. oda vágó ismeretanyaga; s csak záradékol szerepel, osztályonként szinte azonos szöveggel, „Az anyanyelvi képességek fejlesztésének követelményei” című megjegyzés. — Talán instruktívabb volna megfordítani a sorrendet, előre véve a gyakorlati-nyelvhasználati követelmények anyagát, s csak az után az ennek tudatosítását és edzését szolgáló studiális részeket. Valószínű, hogy a tantervek készítésének általános rendszerkényszerszerűen került előre az ismereti, s csak utána a gyakorlati anyag. De az anyanyelv — minden más tantárgytól eltérően — elsősorban használati eszköz, s csak az után (és annak érdekében) a megismerés tárgya!

Ennek a kérdésnek — minthogy bármennyire kézenfekvő rá a válasz, korántsem vehető közismertnek még a saját köreinkben sem — talán nem árt egy kissé messzebből nekikanyarodnunk.

Kezdjük az elején! Az iskolai oktatás, társadalmi szerepét tekintve, nem más, mint az új nemzedéknek, a fejlődő emberi egyedeknek, immár intézményesen szervezett beavatása mindazon ismeretekbe, amelyeket a társadalom addig megszerzett; mégpedig annak az ismeretanyagnak tudatosításával, rendszerezésével és tervszerű bővítésével, amelyet ki-ki iskoláskora előtt — de iskolán kívüli forrásokból azután is — spontán módon és rendezetlenül megszerez; s mindezzel annak a készségnek a megalapozása a leendő állampolgárban (tehát: az adott mikrotársadalomba belenövekvő emberi egyedben), hogy ezzel az ismeretanyaggal élni tudjon majd, sőt bekapcsolódhasson annak nemcsak hasznosításába, hanem továbbfejlesztésébe is.

Ez viszont azt jelenti: a legelméletibb tudásanyagnak is (végső soron) a gyakorlati alkalmazás-alkalmazhatóság az értékpróbája; tehát elsajátításának-elsajátíttatásának ez adja a célját, ez igazolja az értelmét.

Nos, láttuk már: magyartanításunk nyelvi oldala ebben a tekintetben volt a közelmúltban, szemléletét és módszerét tekintve, eléggé félresiklott. Mert a célok között ugyan minden tanterv első helyen emlegette a szóbeli és írásbeli kifejezőképesség megalapozását, azután továbbfejlesztését, s végül magas szintű kibontakoztatását; a valóságban azonban már a tankönyvek is (s még inkább az „objektív” mérés technikát fetisizáló irányító szervek, meg az ezáltal önvédelemre kényszerített nevelők) egyértelműen a visszakérdezhető tantárgyi ismeretek eluralkodása irányába terelték az oktatást.

Ahány diákot megkérdeztem a hatvanas években: miért tanulnak nyelvtant, mind azt felelte: azért, mert azt tudni kell. A jobban idomítottja hozzátette: azért, mert ez a helyesírás alapja, s a helyesírást tudni kell. De ilyen válaszokat kaptam akkoriban elég sok magyartanártól is. A „nyelvhelyességi” részek a tankönyvekben, ha voltak, afféle ráadást jelentettek csak, néhány (főleg tiltó) szabály besulykolásának kényszerét; a később visszacsémpésztett stilisztika az irodalmi (szépirodalmi) műveltség alapjainak kiszélesítésére való törekvést; a középiskolában az irodalomoktatás oldalára átkerült fogalmazás-tanítás pedig, témáiban és műfajaiban egyaránt, arra nevelt, ami a későbbi életben tömegesen hasznosíthatatlan volt: valamiféle esszéírásra.

Igaz: a tantárgyak közül például a földrajzot azért tanítjuk-tanuljuk, mert szükség esetén jó tudni, hogy hol van Argentína, hogy a térképen merre keresendők a Falkland-szigetek. És nem árt a kémiából sem ismerni annyit, hogy miért van maró hatása a kénsavnak és — főleg — hogy ezt hogyan lehet közömbösíteni. Aminthogy jó legalább némi sejtelmekkel bírni az elektromosság alaptermészetéről, a (ballon- és sárkányelvű) repülés néhány elemi kérdéséről, meg a nappal és éjszaka vagy a tél és nyár váltakozásának titkáról. És persze illik tudni valamit arról is, hogy mekkora a világ népessége, és ebből hány az (ittthon és külföldeken élő) magyar; hogy mi volt a feudalizmus, a Rákóczi-szabadságharc, és ki volt Vörösmarty Mihály.

Mindezeket meg kell tanulni, hogy tudjuk. Igaz: az iskolába kerülő és iskolát járó gyermek agya e tantárgyakból sem oly „tabula rasa” ma már, mint akár fél évszázaddal ezelőtt: a tömegtájékoztatás közvetítette hírzöng folyományaként sok mindent nem újságnak kell a számára, csak a helyére tenni. S bár öntudatlanul, mellékhatásuként, ezek az ismeretanyagok is formáló hatással vannak világnézetükre, valóságsszemléletükre, azért ezeknek a tudása, az ismerete is igen fontos. Mert hátralevő életében az ember bármikor kerülhet olyan helyzetbe, hogy „felelnie” kell ezekről, mint az iskolában hajdanán. Mondjuk: a bőrére cseppenő kénsav felteszi a kérdést, s bizony nem kis baj, ha elfelejtettük a választ!

Ámde ki mit szólna ahhoz a tornatanárhoz (bocsánat: testnevelés-oktatóhoz), aki karba- vagy hátratett kézzel padjukban ülő nebulóktól annak definícióját kérné számon, hogy hogyan is kell a svédsekreényt átugrani, hogyan fussunk le szabályosan száz métert, és így tovább. Pedig hát bizonyos, hogy ezeknek is van elméletük, rendszerük; s neki, aki tudományosan alapon tanulta és ismeri mindezt, az is tudnia-ismernie kell. De az iskolai testnevelés-oktatásnak (már ahol a tornatermet el nem spórolták) mégsem ez a menete, s még kevésbé a célja.

Az iskolai tantárgyak nagyobbik része tehát merőben új ismeretanyag

elsajátíttatására (vagy igen rendszertelenül és hézagosan megszerzett ismeret-anyag kiegészítésére és elrendezésére) hivatott; mint például a földrajz, a kémia, s egyebek. Van azonban olyan is, amelyeknek egy születéskor elnyert adottság praktikus továbbfejlesztése a fő feladata. Ilyen a testnevelés; és némileg hasonló — ahol még nem szorult ki — a rajztanítás is. — Nos, a „nyelvtan”, de ugyanígy a „helyesírás”, a „stilisztika”, sőt még a „nyelvhelyesség” is, valahogy az előbbiek, a megtanulandó (és visszakérdezendő) ismereti tárgyak közé sorolódott; a tanítási gyakorlatban mindenképpen.

S mi lett az eredmény? Hogy a felnövekvőket hétéves koruktól kezdve tizenegy éven át ismeretekkel riogattuk a nyelvről; mintha bizony „felelniük” kellene róla egész életükben, nem pedig használniuk. Azaz: elmagyaráztuk (és vissza is kérdeztük részletezően) azt, hogy mi a kapa, mi a kapafej és a kapanyél; talán még belevillantottunk a vaskohászat meg a faesztergálás rejtelseibe is egy bizonyos mértékig és mélységig; esetleg elvi utalást arra is tettünk, tételes szabályba foglalva, hogy a kapa hogyan működtetendő. Csak azt nemigen mutattuk meg és nem gyakoroltattuk, hogy hogyan is kell a kapát fogni, forgatni, használni.

Pedig — és ez a dologban a legtréfásabb — a gyerekeknek közben a kapát folyamatosan használniuk kellett. Azaz egyre bonyolultabb szövegeket kellett megérteniük (például szaktantárgyaikból) már ötödikes korukban, és persze szövegesen is reprodukálniuk szakismereteiket; sőt a nyelvhasználat segítségével részt venniük az iskolai, azután meg a munkahelyi közélet folyamatában. Ahol senki sem kérdezte tőlük, hogy mi az alany vagy mi a metonímia; de hatástalan maradt a legjobb gondolat, a legnemesebb szándék is, ha a nyelvi köntöse pongyola volt, vagy zavaros, vagy stílustalan.

A földrajz típusú tantárgyak közé tehát aligha sorolhatjuk az anyanyelvi oktatást. Tekintsük hát az anyanyelvi nevelést olyannak, mint a testnevelést? — Semmiképpse: az anyanyelvi nevelés aligha jelenthetne anyanyelvi idomítást! Ahol azt jelenti (például az amerikai angol nevelésben látni nyomokat erre), ott a nyelviség kommunikatív szerepének igen szűk és egyoldalú értelmezésével találkozunk. E felfogás képviselői arra szoktatják az új nemzedéket, hogy hogyan kell „nyelvisleg reagálni” különféle helyzetekben különféle „nyelvi ingerekre”.

A nyelvi nevelésnek — mélyebb és teljesebb értelemben véve a „kommunikáció” fogalmát — azt kell az egyénben kiépítenie, hogy gondolati tartalmában, érzelmi töltésében és akaratú szándékában egyaránt rezdületnyi pontossággal értse a (szóban és írásban) hozzá szólót, s ugyanilyen szinten adjon nyelvi köntöst a maga — ennek nyomán kialakult — gondolatának-érzésének-akaratának is; mindig tekintettel nemcsak a tartalomra, hanem a helyzetre és nem utolsósorban a partnerre is.

Ezt a szót használtam fentebb: „nyelviség”. Nem azért, hogy nehezebb legyen kitalálni, mire gondolok; hanem mert valami egészen másra, mint amit az ilyenkor használatos egyéb szavak jelentenek. Számomra a „nyelv”: anyag, azaz társadalmilag kidolgozott és rögzített eszköz a beszédhez. A „beszéd” pedig cselekvésfolyamat: az egyénben élő (és szerencsére mások által érzékelhetetlen) gondolat kivetítése, hogy formát kapjon, és fizikailag (hallás vagy látás útján) érzékelhetővé váljék. Tartalmi oldalról nézve tehát a beszéd (ideértve persze a rögzítésformájaként született írást is) „a gondolat közvetlen valósága”; formáját tekintve pedig „nyelvhasználat”. De így is, úgy is eszközértékű; a kommunikációt hivatott szolgálni, azaz önmagunk kifejezését, s ezáltal mások tájékoztatását és befolyásolását.

És mi a „nyelviség”? Az emberi társadalmaknak az a hatalmas erejű történelmi vívmánya, hogy a nemzedékek végtelen során át felhalmozott ismereteket egy célszerűen kialakított eszköz — a nyelv — segítségével úgy tudják rögzíteni és továbbörökíteni, hogy a társadalom új egyedei a közvetlen észlelés-tapasztalás kikapcsolásával átvehessék őket, s így mindig arról a fokról indulhassanak tovább, amelyikre az előző nemzedék keservesen elért. A nyelvekben ugyanis készen és leszűrve található mindaz, amit az adott társadalom addig megtudott az őt körülvevő (s persze őt is részeként magában foglaló) valóságról: elemeiről, szerkezetéről, mozgásáról.

Mit jelent mindezek után a „nyelvi nevelés”? Nem többet, de nem is kevesebbet, mint a felnövekvő egyén minél tökéletesebb belenevelését a társadalom nyelviségébe a szónak legteljesebb és minden oldalt magában foglaló értelmében. Vagyis annak a célnak a szolgálatát, hogy az emberi egyed, mint egy adott társadalom leendő tagja, minél többet megismerjen és megértsen abból, amit az a társadalom a maga nyelviségében hordoz; és önmagát is minél jobban és tevékenyebben hasznosítani tudja e tapasztalatok gyümölcsöztetésében és továbbgazdagításában.

Nem először mondom el (s nem is én mondom először): a világból annyi a miénk, amennyit megértünk belőle; s mi annyi vagyunk a világban, amennyit magunkból meg tudunk értetni vele. Ez a „megértés” és „megértetés” lehet épp manipulatív szintű (a kétkezi cselekvés színvonalán mozgó) is; ámde a fejlődés mai fokán (s főleg az emberközpontú szocialista társadalmakban) egyre fontosabb azt is tudnia kinek-kinek, hogy mi van a begyakorolt és látszólag mechanikus munkamozdulatok előtt, után, és — főleg — mögött.

Akkor hát végül is „ismereti” célzatú-e a nyelvi nevelés (mint mondjuk a földrajzoktatás), vagy „gyakorlati” célú inkább (a testneveléshez hasonlóan)? — A kérdés így hamis. Az anyanyelvi nevelés alapvetően az aktív és a passzív használati készség (tehát a megértés, az önkifejezés, a másokkal való kölcsönhatás) edzésére hivatott; ezért a nyelvhasználati oldalt kell előtérbe helyeznie. De persze — épp a használat hatékonysága érdekében, a használó önellenőrző képességének megalapozására — a nyelvről mint eszközzel is sok mindent fel kell tárnia. Ám még ebben is fontosabb tényező a „tudatossá tétel”, mint a „megtanítás”.

Az anyanyelvi nevelésnek be kell mutatnia a nyelv elemeinek természetét (a szókincset, a szóalkotás- és szójelentést), összefűzésük szabályait (a grammatikát), az elemek és használatuk értékárnyalatait (a stilisztikát), rögzítésük szabályait (a helyesírási rendszert); nemkevesbé a gondolat nyelvi kifejtésének szerkesztési szabályait (a szövegtant), a megformálás hatékonyságának titkait (a fogalmazástól a retorikáig). — És szemléletet kell adnia arról is: mi a nyelv és a nyelviség szerepe általában az emberi és konkrétan az adott társadalomban; hogy hogyan rétegződik ez használati helyzetenként, hogyan változhat koronként, s hogyan különbözik társadalmanként-nyelvenként.

Mindebből az következik, hogy az eddig ismert anyanyelvi résztárgyak szükségesek, hasznosak, kellenek. Csak épp nem arra, hogy felelni tudjunk róluk, hanem arra, hogy segítsenek minél árnyaltabban használni a nyelvet; ezzel minél jobban megismerni a világot, és minél hatékonyabban hasznosítani magunkat benne. S ez csak akkor valósulhat meg, ha megszűnik a korábban kialakult szétszabdaltságuk, öncélúságuk és önelvűségük; ha nem önálló tantárgyak többé, hanem egyetlen nevelési folyamatnak összesimuló és a célra irányuló részelemei.

Több-kevesebb sikerrel ezt célozza — célozná (kellene, hogy célozza) — persze a felnőttek köreire irányuló nyelv művelés, nyelvi ismeretterjesztés, nyelvi nevelés is; minthogy nemrég még nemzedékek nőttek fel és kapcsolódtak a közéletbe megfelelő anyanyelvi nevelés, anyanyelvi kultúra nélkül. — Ám ez, a felnőttek nyelvi-nyelvhasználati formálása, csupán tűzoltómunka, bármennyire nélkülözhetetlen is most. A kérdést, távlataiban, csak a társadalmi utánpótlást felkészítő intézmény: az iskola oldhatja meg. S amit ehhez újítani kell, az az oktatásnak nem a szervezeti kerete, hanem a szemlélete és a módszere.

És itt az egész iskoláról van szó! Mert a „nyelvtanoktatásról” talán joggal tartották azt, hogy az a magyartanár reszortfeladata (bár nekem, mint jeleztem, hajdan a számtantanárom is megpirosozta a szöveges példákban esett helyesírási hibákat, s a földrajztanárom is bele-belejavított a szóbeli feleletem fogalmazási formájába). De ha „anyanyelvi nevelésről” beszélünk, abban bizony már az egész tantestület részes; és korántsem mindegy: pozitív vagy negatív példával, hatással és hozzáállással-e. Sőt részes benne az egész utódnevelő társadalom; és annak számára sem lehet közömbös, hogy gondolkodási és érintkezési kultúrájára kényes, vagy efféle iránt érzéketlen nemzedék veszi-e át tőle a stafétabotot.

Mi következik az elmondottakból? Az, hogy — ami a tanterveket illeti — az „anyanyelvi nevelés” törekvésének előtérbe helyeződésével a közoktatás olyan útra lépett, amelyen bizvást tovább haladhat igen hosszú ideig. S így már a kilencvenes évekre előirányzott, az ezredforduló függvényébe ágyazódó „távlati” reformot sem „kitalálni” kell, hanem csak végrehajtani. Sokunk véleményét írta le Szende Aladár ezekben a sorokban: „nem a szakaszos reform, hanem csak a permanens reform tarthat lépést a tananyag alapjául szolgáló tudományok fejlődésével, és csak a permanens reform rugalmassága követheti a társadalom igényeinek alakulását” (Reform és folyamatos fejlesztés. Az új tantervek bevezetésének küszöbén c. gyűjteményes kötetben. OPI, 1980. 116). Szerencsés módon egybeesik ezzel az MSZMP KB legújabb állásfoglalása, amely az iskolarendszerre vonatkozólag a folyamatos megújítást ajánlja, a némelyek által egyedül üdvöztőnek kikiáltott ugrás (sokunk szerint: sötétbe ugrás) helyett. (Vö. Köznevelés 1982/19. szám.)

Egyszer — ez egyszer — persze meg kellett azért alapozni azt, amit azután folyamatosan fejleszthetünk. A tantervkészítés területén ez lényegében meg is történt. Nem mondható azonban lezártnak, kellően kimunkáltnak ez a megalapozás sem a tankönyvírás, sem — sőt: még kevésbé — a tanári és tanuló egyéb segédletek elkészítésének vonatkozásában; amihez valójában nem is egy ponton hiányzik még a tudományos kutatás, rostálás és összefoglalás részéről megkívánt fedezet. És jócskán van tennivaló az oktatásmódszertani tapasztalatok összegyűjtése, megszűrése, közrebocsátása és elterjesztése körül is. A tanterveink által most elindított — vagy legalábbis elindítani kívánt — tendencia, főleg ha az oktatás eddigigyakorlatához mérjük, oly mértékben szemléleti, hogy az érvényesítéséhez bizony sok kisebb-nagyobb horderejű rész kérdést kell újrazvizsgálni, sőt újonnan megvizsgálni.

A szövegтанról szólva például ezt kellett nemrégiben leírnom: „amilyen hasznos és előre mutató az, hogy a mostani, középtávúnak szánt reform tankönyvírói bizonyos területeken — s épp a szövegtanén is — vállalták azt a kockázatot, hogy szolid és kikristályosodott tudományos háttér nélkül belevágjanak az újítás feladatába, — annyira helytelen volna ezt az eljárást állandósítani, azaz magára hagyni az anyanyelvi nevelést a mostani reform kifutá-

sában meg a továbbiak előkészítésében. A nyelvészeti szövegtannak tehát sürgős feladata az, hogy legalább utólag szilárd alapot építsen a közoktatásbeli kezdeményezés alá, ne hagyja a levegőben lebegve” (Nyr. 104: 339).

S ez bizony vonatkozik a grammatikára is, szinte egészében. Mert bármennyire megtört a nyelvtan öncélúsága és egyeduralma, bármennyire kiderült rész- és eszközértékű volta, azért a grammatika mégiscsak gerince, központi részlete a nyelvről — és használatáról — szóló stúdiumok együttesének. Mit látunk viszont? A gimnáziumi tankönyvsorozatban is némileg, a szakközépiskolaiban meg még inkább, épp a második osztályos, a rendszerező nyelvtani rész lóg ki a sorból; s a szakközépiskolai harmadikos könyv a stilisztikát, a negyedikes a szövegtant egy olyan grammatikai szemléletre építi — vagyis hát: próbálja építeni —, amely a másodikikos könyvben nem kapott kellő megalapozást. De jelentős törés van az általános iskola második osztályában igen jól indított grammatikai felépítéshez képest a harmadikos könyv menetében, s ez az alapvonalbeli elhajlás azután a negyedikesben kiteljesedik.

Egyáltalán: hogy milyen legyen az anyanyelvi nevelés központi magvát jelentő, a stúdiumegyüttesben a vezérszólamot vivő grammatikai rendszerezés, az még ma, a reformtankönyvek elkészülte után sem tekinthető rögzítettnek. Rácz Endre a klasszikus grammatika megújításában látja a megoldást; és megvizsgálandónak jelzi, hogy „beépíthetők-e az eklekticizmus veszélye nélkül a hagyományos, klasszikus magyar nyelvtanba az új nyelvészeti irányoknak . . . bizonyos eredményei, módszerei” (MNy. 80: 395). Bencédy József így fogalmaz: „szükséges, hogy a nyelvelírás hagyományos rendszeréhez és módszeréhez képest egy átfogó és koherens elmélet és módszer kialakítása, elfogadása irányában jelentős erőfeszítéseket tegyünk” (Az anyanyelvi nevelés programja és a tanárképzés. Az új tantervek bevezetésének küszöbén c. gyűjteményben. OPI, 1980. 9).

A fentiekhez most csak annyit: a „megújított klasszikus” grammatika megjelölés túlságosan bő lehetőséget ad annak szubjektív megítélésére, hogy ki milyen arányt lát benne a „klasszikus” jelleg és a „megújítás” között; s hogy mi az, ami „beépíthető” ebbe, s milyen alapon. A második idézethez meg azt mondanám: nem a hagyományoshoz „képest” kell az átfogót és koherenst keresni, hanem annak alapján, azt továbbfejlesztve; s persze előre mutató és szervező alakult fő vonaláról leválasztani a tévest, a véletlent, az esetleget.

Magam — akkor épp a tanárképzés felől nézve — így közelítettem meg ezt a kérdést (elnézést: hosszú idézet következik): „A magyar szakos tanárképzésnek — és rajta keresztül természetesen a közoktatás nyelvi nevelő tevékenységének is — . . . a grammatikai feldolgozás áll a központjában. Ezért különösen is fontos ennek a d e k v á t s á g a: hogy minél inkább az objektív grammatikát közelítse, azaz annak a nyelvi anyagnak valóságos és sajátos érték- és szabályrendszerét, amelyiknek társadalmi méretű használatát hivatott az anyanyelvi nevelés kiművelni, és tömegméretekben hatékonyra tenni. — Az adekvátságnak három legfontosabb jellemzője: a tárgyyszerűség, a korszerűség és a célszerűség.

A t á r g y s z e r ű s é g kívánalma azt jelenti, hogy a grammatika a vizsgálat tárgyának, a nyelvnek — esetünkben a magyar nyelvnek — belső állományi és használati törvényeit tükrözze, kívülről belevitt előfeltevések nélkül. — A k o r s z e r ű s é g fogalmához természetesen hozzátartozik a tárggyról szerzett ismeretek legelőrehaladottabb szintjén való mozgás; de éppúgy a befogadásukra való társadalmi diszponáltság figyelembevétele is: enélkül a gram-

matika akkor sem válhat hatótényezőjévé a kornak, ha egyébként tárgyszerű volna. — A c é l s z e r ű s é g r e pedig az jellemző — bár ez eleme a tárgyszerűségnek is —, hogy a tükrözésben ne a manipulatív, hanem az operatív szabályok legyenek a dominánsak; nem azt kutatva és mutatva elsősorban és főképpen, hogy a kísérletező vizsgáló mi mindent tehet az anyaggal — esetünkben az anyanyelvvel —, hanem azt, hogy a valóságos használó hogyan szokott célszerűen és hatékonyan bánni vele, s e tevékenységének mik az objektív szabályozói.”

Az természetes és szükségszerű — jeleztem a továbbiakban —, hogy „széttartást mutat a közoktatási szintű anyanyelvi képzésnek-nevelésnek meg a magyartanári nyelvészeti szakképzésnek teljes anyaga... Ám alapanyagában és alapszemléletében a kettő mégsem térhet el egymástól, s különösen: nem kerülhet szembe egymással... Az ismereti szintnek alapvető különbségét... — a közoktatási és felsőoktatási anyag között — a szemlélet alapvető azonoságának kell átívelnie.” (NytudÉrt. 104. szám 116.)

Most hozzáteszem — illetőleg nem is hozzáteszem, hiszen értelemszerűen benne van, csak kiemelem, mert itt most erről van elsősorban szó —, hogy amennyire természetes, hogy az anyanyelvi nevelés meg a rá való előkészítés, azaz a pedagógusképzés, szemléletileg nem állhat kétféle grammatika talaján, ugyanúgy, sőt még inkább alapfeltétel, hogy a közoktatás folyamatán belül ne legyenek szemléletváltások, szemléleti törések az anyanyelvi nevelés gerincéül szolgáló grammatikában; hogy tehát az óvodától az érettségiig vagy szakmunkásbizonyítványig egyazon nyelv szemlélet és nyelvtani rendszerezés érvényesüljön, ha korosztályonként más-más tálalásban is. — A tantervek felől ez akár már most is így lehetne; ám a tankönyvekből és egyéb segédletekből kiderül: itt azért ma még nem tartunk; a különféle iskolafokok között, olykor még egy-egy fokozaton belül is, akadnak bizony az anyagokban törések, váltások.

Csak példákat! Árnyalataiban iskolafokonként más és más tartalmú a fonéma, a morféma, a lexéma, a szintagma fogalma. A tő utáni hang az általános iskolában kötőhangzó, a gimnáziumban előhangzó. Jel és jelzés fogalma szétválaszthatatlanul összegabalyodik. A gimnáziumi tantervben van egy ilyen részlet: „Az állítmány mint mondatközpont, és kifejező szófajai” (44). Ennek a középiskolás tantervi útmutató már szövegében is ellene mond, eképpen: „vitathatatlan az állítmány vezető pozíciója, vitás azonban az alany egyenrangúsága az állítmánnyal” (48), s ugyanitt az ábrán az alanyt az állítmány mellé helyezve, vele egyenrangúként találjuk. Az általános iskolai ötödikes segédlet pedig a mondat felbontását épp az alannal kezdi, s ezzel nemcsak melléje helyezi az állítmánynak, hanem egyenest elébe.

Mindezek persze csak elsímításra váró egyenetlenségek. A legfontosabb lépés megtörtént: az ismeretközpontú szemléletről a használatközpontú szemléletre való áttérés-átterelés elindítása. Ám a tudománynak meg a tanári alap- és továbbképzésnek nagy feladata, hogy az első megteremtse, a második meg elterjessze a szemléletváltásnak kellő fedezetet adó grammatikai feldolgozást. — Hogy ez milyen legyen, azt egy fontos bizottsági dokumentumból idézhetem, amely szerint csak „a funkcionális grammatikai szemlélet jegyében taníthatjuk korszerűbben a grammatikát” (Az anyanyelvi oktatás korszerűsítésének változatai c. gyűjteményben. Tankönyvkiadó, 1981. 28).

Ezt a megállapítást — még nyomtatásban való közzététele előtt — így kommentáltam valamikor: „Valóban: a nyelvnek és használatának ez a meg-

közelítése az, amelyik a vizsgálat tárgyát a saját természetének megfelelő függvényben látja (ti. a kommunikáció szolgálatáéban), amelyik szerkezetének és működésének törvényeit a maga belső természete szerint tárja fel (azaz semmit bele nem vive, de lehetőleg mindent kibontva belőle); s amelyik strukturált rendszert lát azon a szinten, ahol az van (az eszközökén), és konstrukciós szisztémát ott, ahol az érvényes (a használat szférájában), de nem ellentétben, hanem szükségszerű összekapcsoltságukban; s amelyben mindezt a felfedett szabályok egyszerre bontásiak és építésiak, objektíve adottak és szubjektíve visszaalkalmazhatók. A funkcionális szemléletű grammatika az, amely nem megismerni segít elsősorban, hanem felismerni, mégpedig úgy, hogy a helyesen felismert szükségszerűség egyben a helyes cselekvés vezérfonalává is váljék... A funkcionális szemléletű grammatika eddigi — társadalmi méretű vagy legalábbis társadalmi méretekben megalapozott — ismereteinknek nem az elvetését kívánja, csak átrendezésüket és jelentős továbbfejlesztésüket” (NytudÉrt. 104. szám 118—9).

A funkcionális szemlélet azonban, saját megközelítemben, szélesebb és komplexebb, mint sokan gondolják, még propagálói közül is. Bencédy József például így értelmezi: „A funkcionális szemlélet a nyelvi eszközök működésére figyel, azt keresi, kérdezi, mire valók ezek az eszközök a közlésben: a mondatban, illetőleg a beszédben” (Az anyanyelvi nevelés programja és a tanárképzés. Az új tantervek bevezetésének küszöbén c. gyűjteményben. 11). — Ám ez a szűkebb, a Hadrovics László képviselte felfogás, amely a „funkció” fogalmát az elemek felől közelíti, és a „betöltött szerep”-pel azonosítja, a „függvényszerű beépítettség” mozzanatának kihagyásával. Pedig ennek a szemléletnek épp ez az utóbbi tényezője segít felfedni a nyelvi eszközök és alakulatok felépítettségéből és beépítettségéből adódó függőségi viszonyokat, — a magyarázatot minden nagyságrendben a dolog természetében keresve és találva meg.

S itt kapunk választ az eklekticizmus veszélyével kapcsolatos — korábban idézett — aggályokra is. Hiszen a funkcionális szemlélet „— épp, mert a dolog természetét tükrözi — nem kizár, hanem befogad. Azaz értékesíteni tudja a korábbi és a kortársi megközelítésekből mindazt, ami bennük racionális mag; addig a határig persze, ameddig magyarázó érvényük a valóságban terjed. Tehát nem eklektikusan válogat, hanem szervesen magába olvaszt más rendszerezésekből származó részeredményeket; kiváltva őket a magukéból, és beépítve őket a magáéba” (NytudÉrt. 104. szám 119). — Ennek szellemében született hát az anyanyelvi nevelés korszerűsítését támogató egyetemközi témabizottságnak ez a megfogalmazása: „A munkálatok tudományos alapját a nyelvtudomány mai, korszerű elmélete, módszere és ismeretanyaga képezi, amely alapvetően az úgynevezett klasszikus nyelvészeti ismereteknek és marxista továbbépítésüknek eredményeire épül, és az úgynevezett modern irányzatok legjobb, időtállóan bizonyuló eredményei is beleértődnek” (i. h. 159; Fábián Pál írásában).

Áttekintve az elmondottakat, anyanyelvi tanterveink alpjáról és tendenciáiról a következőket mondhatjuk:

Szemléleti téren bizvást beszélhetünk frontáttörésről annak következtében, hogy a hetvenes és nyolcvanas évek fordulóján az anyanyelvi nevelés törekvése került előtérbe. A hagyományt képviselő grammatizáláson ütött rést azonban folyamatosan és fokozatosan szélesíteni kell.

Ami a segédleteket illeti: a tantervek inkább csak kisebb csiszolásra szorulnak, a tankönyvek már több javításra, egyengetésre; az útmutatók jobb

kidolgozásra; s még jó néhány fajta kézi- és segédkönyvnek meg kell születnie, tanárok és diákok számára egyaránt.

A továbbiaknak — sőt visszamenőleg az eddigieknek — tudományos megalapozása körül bizony igen sok a tennivaló; mind a részletek kidolgozása, mind a vitás részek egyeztetése, a velük kapcsolatos konszenzus megteremtése területén.

Módszertanunk megújítására a megjelent „Utasítások” csak gyorssegélyt adhattak. Igen nagy szükség van minél több tapasztalat összegyűjtésére, e gyűjtemények közrebecsátására; még nagyobb szükség a tanári továbbképzés megszervezésére, mégpedig szaktudományi és módszertani vonatkozásban egyaránt.

S végül valamit a távlatokról!

Nagyjából éppen 1990-ben érettségizik az első olyan nemzedék, amelyik már az általános iskola második osztályában az új szellemű segédletekkel indult, s végig azokon nőtt fel. Kíváncsú volna, hogy a tanterv addig viszonylag standard legyen, bár a szükséges apró korrekciókat tanácsos elvégezni rajta; a tankönyvek és egyéb segédletek javítgatása viszont legyen lépcsőzetes, a közben felgyűlő tapasztalatok bedolgozásával; — magában az oktatás gyakorlatában pedig érvényesüljön az a permanens reform, amelyik napról napra továbbsegíti az anyanyelvi nevelés kibontakoztatását, társadalmi érvényűvé szélesítését.

Ha mindezt gonddal, figyelemmel, felelősséggel végezzük, ez a munka egyben előkészítése lesz az ezredforduló által ránk rótt feladatok elvégzésének is; és a közben felnövekvő nemzedék nyelvi nevelése sem lesz „átmenetibb” megoldású, mint a történelem során mindig is volt a mindenkori „ma”. S ez a nyelvi nevelés egyben embernevelés, társadalomnevelés, szocialista nemzetnevelés is. Mert Benkő Loránddal vallom: az egyén fejlődésére — nyelvi és mentális tekintetben — az iskolánál is nagyobb hatással van a közvetlen és tágabb társadalmi környezete (vö. Az anyanyelvi nevelés helyzete és perspektívái. Az iskolai anyanyelvi nevelés feladatai és módszertana c. gyűjteményben. ELTE, 1979. 11—28). De a gondosan nevelt egyének tömege, felhalmozódásában, kedvezően hathat vissza a társadalmi környezetre, a szocialista nemzetre is.

Deme László

A mondat aktuális tagolása és annak tanítása

I. Az aktuális mondattagolás eszméje a múlt században született. A nemzetközi szakirodalomban Gabelentz német nyelvész nevéhez fűződik az úgynevezett lélektani alany és lélektani állítmány terminusok bevezetése a mondattanba. Die Sprachwissenschaft, ihre Aufgaben, Methoden und Ergebnissen című, 1891-ben Lipcsében megjelent művében a pszichológiai alanyt mint a mondat első részét határozza meg, mint azt, „amire gondolok”, s a pszichológiai állítmányt mint azt, amit „róla gondolok”.

A magyar nyelvtudomány története szempontjából érdekes megjegyeznünk, hogy Brassai Sámuel már jóval Gabelentz művének megjelenése előtt, 1860—64-ben az Akadémiai Értesítőben közzétette Gabelentz elgondolásával rokon gondolatait. Brassai Sámuel, akit „az utolsó magyar polihisztor”-nak is szoktak nevezni, hosszú élete során számos tudományterülettel foglalkozott.

A matematika és a klasszikus nyelvek tanulmányozása mellett talán éppen a nyelvtudományban alkotta a legmaradandóbbat. Ízes, szemléletes magyar nyelven írott tanulmányában elveti a dualizmus „csélesap eszméjét”, azt a felfogást, hogy a mondat maradéktalanul felosztható két fő részre, az alanyra és az állítmányra. Helyette másfajta dualizmust javasolt. A mondatot mint a közlés egységét osztotta fel a hallgatótól ismertre és ismeretlenre. A bevezető részt, a Gabelentztől pszichológiai alanynak nevezett mondatkezdő szakaszt ő *inchoatívum*-nak nevezte, a Gabelentz-féle pszichológiai állítmányt, tehát a mondat fontosabb, újságoló részét pedig *mondatzöm*-nek. Az *inchoatívum* legjellemzőbb tulajdonságának az ismeretességet, a mondatzömének pedig az ismeretlenséget tartja. A beszéd célja a mondatzömbe ölt testet, ahogy Brassai írja: „A szóló beszédje célja a mondandóban rejlik, ti. oly cselekvénynek, vagy a cselekvény oly körülményének a közlése, melyről felteszi a szóló, hogy a hallgató előtt nincs tudva. Ha a cselekvény maga az, a súly az ígére esik, ha a körülmény, az ezt kifejező határozóra, mely közvetlenül előzi meg az ígét” (i. m. 3 : 209).

Brassai cikke visszhang nélkül maradt a maga korában, bár az ő gondolatai sokkal pontosabban, árnyaltabban fejezik ki a mondaton belüli viszonyokat, mint Gabelentz megfogalmazása. Brassai a mondatot mindig a közlés egységként, a beszéd folyamatában, a párbeszéd formájában vizsgálja. Ez szemléleti rokonságot mutat a mai közlésközpontú grammatikákkal. Tanulmányaiban sok értékes megfigyelést olvashatunk arról, hogy az egyes nyelvekben hogyan alakulnak az aktuális mondattagolási viszonyok. Brassait nézeteinek újszerűsége, gazdag bizonyító anyaga teszik a magyar nyelvtudomány egyik legértékesebb személyiségévé.

Az aktuális mondattagolás századunkban a prágai iskola munkásságában kapott kitüntetett figyelmet. 1939-ben jelent meg a prágai nyelvész kör folyóiratában a neves anglistának, Vilém Mathesiusnak a cikke „Az úgynevezett aktuális mondattagolásról” címmel. Ebben a cikkében az aktuális mondattagok sorrendje alapján kétféle mondatot különböztet meg. A téma-réma sorrendű mondatokat *objektív sorrendű*-nek nevezi, mert így a mondat megértése az ismert résztől halad az ismeretlen felé. Előfordul az ellenkező sorrend is, amelyben az új közlés mindjárt a mondat elején elhangzik, s csak utána követi a kiindulópont. Ezt Mathesius *szubjektív sorrendű*-nek nevezi, amelynél a beszélő nem fokozatosan vezeti a hallgatóját az ismertről az ismeretlen felé, hanem mindjárt az új információt közli vele.

Az aktuális mondattagolás dinamikusan fejlődő tudományterület. Napjainkban e tárgyban sorra jelennek meg külföldön és hazánkban is az újabb tanulmányok. A hazai nyelvtudományban első sorban Elekfi László és É. Kiss Katalin dolgozatai érdemelnek említést.

Ez után a rövid tudománytörténeti áttekintés után térjünk át az aktuális mondattagolás elméleti összefoglalására.

II. A mondatokat mint a közlés elemi egységeit is tagolhatjuk. Ez az elemzés a szintaktikai analízis felett egy másik szinten képvisel. Az aktuális mondattagok szerinti elemzés tárgya a közlés folyamatában elhangzó, egyszeri, **a k t u á l i s m o n d a t**. Elekfi László Petőfi költeményeinek versmondat-tani felépítése (különös tekintettel az aktuális mondattagolásra, 1974–75.) című kéziratosszerű értekezéséből idézzük az aktuális mondat meghatározását. „A z a k t u á l i s m o n d a t fogalmát megkülönböztetjük az elvontabb,

általánosabb mondat szerkezet, mondat típus fogalmától. Aktuális mondatról akkor beszélünk, ha a mondat nyelvtani szerkezetén túl arra is tekintettel vagyunk, hogy a szóban forgó (logikai és grammatikai elemekből álló) konstrukció egy adott beszédhelyzetben vagy egy leírt szöveg összefüggésében meghatározott közlési funkciót tölt be. Az aktuális mondat tehát az egyszeri, adott alkalommal történő közlésnek viszonylag önálló, zárt egysége. . . Ahol az újnak és a hozzá képest réginek, tudottnak az összekapcsolódásában világosan kimutatható a mondatot alkotó kétféle nyelvi elem között a határ, ott beszélhetünk aktuális mondat tagolásról” (i. m. 1).

Az aktuális mondat tagolás két alapvető kategóriája a *téma* és a *réma*. (Használják még hasonló értelemben a *téma* és *propositum*, *topic* és *comment* terminusokat is.) A nyelvészeti szakirodalomban a témának és rémának a felfogása nagyjából két nézet körül csoportosítható. Az egyik fajta meghatározás szerint a *téma* a már ismert elem, a *réma* az új közlés, új információ. A témát ismeri a hallgató, olvasó (hiszen az ismertre, illetőleg ismeretlen részre való felosztásnak az ő szemszögéből van csak értelme, a beszélő, aki a mondatot alkotja, nyilvánvalóan mindkettőt ismeri), a *réma* számára ismeretlen újdonságot hordoz. (Ennek a felfogásnak az eredetét találjuk meg Brassai Sámuel munkáiban és Vilém Mathesius már említett cikkében is.) A másik definíció szerint a *téma* az, amiről beszélünk, s a *réma*, amit róla közölni akarunk. Ennek a meghatározásnak első képviselője Gabelentz volt.

Ez a két felfogás csak az első pillanatban látszik összeegyeztethetetlennek. Sok mondatban a már ismert elem az, amelyről valamit közlünk, tehát mindkét meghatározás alapján azonosan lennének elemezhetők. A régi és új közlésre való osztás azonban a mondatok jó részére nem alkalmazható, hiszen a beszédünkben elhangzó mondatok jó része nem tartalmaz ismert elemet. J. Firbas cseh nyelvész bevezette az aktuális mondat tagolásban a közlési dinamizmus fogalmát. Ezt így határozza meg: „A mondatelem KD [közlési dinamizmusbeli] fokán annak a mérvét értjük, amennyire a mondatelem hozzájárul a közlés előrehaladásához, azaz amennyivel mintegy előrelöki a közlést. Világos, hogy azoknak az elemeknek, amelyek új, nem ismert információt tartalmaznak, magasabb a KD fokuk, mint az ismert információt közlőknek. De még egy olyan mondatdarabban is, amelyet kizárólag új információt közlő elemek alkotnak, a KD fokok nem azonosak (nem homogének). A *téma* tehát a legalacsonyabb KD fokú mondatelem” (Travaux linguistique de Prague 1: 270). A közlési dinamizmus fogalma csakugyan használhatónak látszik a szövegek, szövegrészek és mondatok aktuális mondat tagok szerinti elemzésében. Sok olyan mondatot is elemezhetünk segítségével az aktuális mondat tagok szintjén, melyekről ösztönösen tudjuk, hogy tagolhatók, a másik két téma-definíció azonban nem illik rá egyik részükre sem.

Már említettük, hogy csak a közlés folyamatában elhangzó, aktuális mondat vethető alá az aktuális mondat tagok szerinti elemzésnek. Aktuális mondatnak voltaképpen csak a kiejtett, a beszéd folyamatában megvalósuló mondat tekinthető a maga egyedi intonációjával. Felmerül tehát a kérdés, hogy vajon csak az élőbeszéd folyamatában elhangzó mondatok elemezhetőek-e az aktuális mondat tagok szintjén. A kiejtett, megvalósuló mondatok csakugyan jó anyagot szolgáltatnak az elemzés számára, hiszen intonációjuk jól tükrözi a beszélő szándékát. Az írott mondatok ezzel szemben sok esetben többértelműek, azaz többféle intonációs sémát, s ezzel együtt többféle elemzést tesznek lehetővé.

Ennek az állításnak az igazságát könnyen beláthatjuk, hogyha arra gondolunk, hogy ugyanaz a vers más-más előadóművész előadásában nemcsak alapvető hangulatában, hanem értelmében is megváltozik. Jurij Lotman, a neves észtudós ezt írja: „Általában úgy vélik, hogy a nyomtatás technikája, amely ráerőszakolta saját grafikai nyelvét az új kultúrára, az irodalmi szöveg variánsainak eltűnéséhez vezetett. A dolog nem egészen így áll. Vegyük csak fel hangsúlyra, hogyan olvassa fel több személy ugyanazt a verset, és látni fogjuk, a nyomtatott szöveg csupán egy szövegnek valamilyen invariáns (változatlan) típusát adja (például az intonáció szintjén), a felvétel pedig a variánsait” (Szöveg, modell, típus. Budapest, 1973. 59–60).

Ha az úgynevezett „nehezen elemezhető” verssorokra gondolunk, példákul is alátámaszthatjuk Lotman fejtegetését. A Szeptember végén verssorának kétféle intonációja: 1. Még *ifjú* szívemben a lángsugarú nyár; 2. Még ifjú szívemben a lángsugarú *nyár* (az aláhúzott szavak a kiemelt hangsúlyt jelzik), kétféle mondattani elemzést, kétféle értelmezést és aktuális tagolást tesz lehetővé. Az első intonációs sémában az *ifjú* a mondat rémája s névszói állítmánya is, az aktuális mondat fő értelme éppen az, hogy a lángsugarú nyár még *ifjú* a költő szívében. A második intonációs sémához másfajta aktuális tagolás és más értelmezés tartozik. Ebben az aktuális mondatban az *ifjú* szó a *szívemben* határozó jelzője, a mondat rémája a névszói állítmányként szereplő *nyár*, ez kapja a kiemelő hangsúlyt is ennek megfelelően.

A verssor értelmezéséről folyó újra meg újra fellángoló vitát, a hozzászólók érveit megismerhetjük Rácz Endre A homonimák szépirodalmi előfordulásairól című tanulmányából (in: Tanulmányok a mai magyar nyelv szóképzettana és jelentéstana köréből. Szerk. Rácz Endre és Szathmári István, 1980. 157–206). Egyetértünk a szerzőnek azzal a véleményével, hogy „... Petőfi nem törekedett szándékos kétértelműsége: a verset vagy így, vagy úgy kell értenünk” (i. m. 179).

Előfordul az is, hogy az író, a költő szándékosan él a szintaktikai homonimiával. Az írott szöveget olvasva rábukkanunk a homonimiát okozó szerkezetre, felolvasva természetesen csak az az egyik értelmezést érvényesíthetjük.

Persze nem minden írott mondat tesz lehetővé többféle intonációs sémát, aktuális tagolást, s azáltal többféle értelmezést. Ez nagyon célszerű is így, mert amíg az irodalmi szövegek esetében a többféle értelmezhetőség nem hiba, sőt tulajdonképpen a költői alkotás szükségszerű velejárója, s hatásának egyik oka is, a mindennapi közlések esetében a dolog éppen fordítva áll. A mindennapi párbeszédnek során éppen az a célunk, hogy partnerünket lehetőleg röviden és gazdaságosan tájékoztassuk valamiről. Ezeknek a párbeszédnek a során a többértelműség zavaró, s ha ilyen jelenség mégis előfordul, a beszélgetőtárs többnyire kérdéssel tisztázza a szándékolt értelmet. („Hogy is mondtad?” v. „Hogy is érted ezt? típusú kérdéseket tesz fel.) Hasonlóképpen nem kívánatos a többértelműség a tömegtájékoztató eszközök (sajtó, rádió, televízió) híradásaiban sem. Célszerű ezért arra törekedni, hogy az újságokban megjelenő szövegek minél pontosabban fejezzék ki az író szándékát, tehát minél kevesebb intonációs séma, s ezzel aktuális tagolási lehetőség kapcsolódjék hozzájuk. Az ilyen mondatok ugyanis azonnal érthetőek, jól kifejezik írójuk szándékát. A többféle aktuális tagolást, többféle olvasatot lehetővé tevő írott mondatok megállítják a figyelmes olvasót, aki gondolkodik, a szövegösszefüggés figyelembevételével mérlegeli, hogy melyik a legvalószínűbb aktuális tagolási séma, s ezzel időt vesz, az egész szöveg elolvasása sokkal több idejébe kerül.

Ugyanígy kell ügyelni a felolvasásra szánt szövegek megszerkesztésénél. A felolvasó, mint ahogy az előbb említett versmondó is, a többféle értelmezési lehetőség közül kiválaszt egyet azzal, hogy a mondatot egyfajta aktuális tagolási szerkezetnek megfelelően hangsúlyozza. Ha ez a megoldás nem jó, megzavarja a hallgatót, aki a szövegösszefüggés ismeretében másféle tagolási sémát várt volna. S felolvasott szövegek esetében nincs mód a „visszalapozásra”, az utólagos helyesbítésre.

Az írott mondatok, mint már említettük, lehetnek többértelműek aktuális tagolás szempontjából, és lehetnek egyértelműek. A mondat grammatikai megformáltsága és lexikai alkotóelemei már eleve meghatározzák, hogy egy vagy több intonációs sémában valósulhat-e meg. Bizonyos módosító szók például csak egyfajta intonációs sémát és aktuális tagolást engednek meg. Ha leírjuk ezt a mondatot: *Pista sétál a kertben*, világos, hogy többértelmű mondat szerkezettel van dolgunk. Létrehozhatjuk belőle a következő aktuális mondatokat: *Pista sétál a kertben*: ebben az esetben egyik mondatrészre sem esik kiemelő hangsúly, a mondat témája *Pista* lesz, rémája a *sétál a kertben* mondatrészlet. Másfajta intonációs sémát kölcsönözve ennek a grammatikai-lexikai egységnek, az aktuális mondat így hangzik: *Pista sétál a kertben*. (A félkövér szedés a kiemelő, szembeállító hangsúlyt jelöli.) Ebben az esetben a mondat értelme ezt is kifejezi: *Pista* éppen *sétál*, nem pedig ül vagy napozik a kertben. Kaphat erős, szembeállító nyomatékot a mondat alanya, a *Pista* szó is: *Pista sétál a kertben* (nem valaki más). Az előbbi aktuális mondatban a *sétál* szó lesz a réma leghangsúlyosabb eleme (a szakirodalomban nevezik *fókusz*nak is), a második példában a *Pista* szó. A harmadik mondattagot, a *kertben*-ben határozót nem emelhetjük ki ilyen szembeállító hangsúllyal ebben a mondatban; ezzel ugyanis a magyarban törvényszerűen megváltozik a mondat szórendje; a hangsúlyos határozó az ige elé kerül: *Pista a kertben sétál* (nem másutt).

Mint láttuk, a *Pista sétál a kertben* mondat aktuális tagolás szempontjából több értelmű, többféle megvalósulást tesz lehetővé. Ha azonban módosító szóval bővítjük: *Pista bizony sétál a kertben*, a leírt mondat egyértelművé válik, csak egyféle intonációs sémával valósulhat meg.

Az aktuális mondattagokat a magyarban elsősorban a hangsúlyból és a mondat szórendjéből ismerhetjük fel. A mondat kiejtése, aktualizálása egyértelművé teszi a téma—réma struktúra szerinti elemzést, hiszen, ahogy Kozma Endre írja: „Az intonációs konstrukció (a konstrukció egésze, valamint egyes komponensei) az intonáció beszédbeli funkcionálása közben aktív kölcsönhatásba lép a mondat lexikai készletével és grammatikai eszközeivel (a lexikai-grammatikai készlettel, beleértve a szórendet is)” (Nyr. 99: 477).

Az aktuális mondattagok szerinti elemzésben alaktani, szófajtani fogódzók is segítségünkre vannak. A téma a magyarban sokszor személyes, mutató, visszaható névmás, birtokos személyragos főnév vagy határozott névelővel ellátott főnév. A mondatani elemzés szerint legtöbbször alany, helyhatározó vagy időhatározó.

A réma ezzel szemben legtöbbször határozatlan névelős vagy névelőtlen főnév vagy főnévi csoport, az ige hangsúlyos határozója vagy tárgya, vagy maga az ige.

A mondatokat mint a közlés elemi egységeit tagolhatjuk témára és rémára. A rémán belül további tagolás is véghezvihető. Az altagolás következő alkalmazása (ezt egyébként csak néhány kutató végzi el tanulmányaiban)

lehetővé teszi egy rugalmas aktuális tagolási szerkezet kibontását az adott mondatból, amely közléseleméleti szempontból éppolyan árnyalt elemzést eredményezhet, mint a maga területén a mondatrészek, szintagnák szerinti elemzés. Az aktuális mondattagok szerinti elemzés a mondat tulajdonképpeni értelmének kibogozásában van segítségünkre.

Ezt a következő példával próbáljuk érzékeltetni. Ez a mondat: *Péter Berlinbe repült*, többféle aktuális megvalósulást, intonációs sémát tesz lehetővé. Ha Péterről akarok valamit mondani, azt, hogy Berlinbe repült, a következő aktuális tagolást választom: *P'éter B''erlinbe repült*. (A ' a témahangsúlyt, a '' a rémahangsúlyt érzékelteti.) Ebben a közlési helyzetben mindenki tudja, hogy kicsoda Péter (akár azért, mert a beszélők mindegyike ismeri, akár azért, mert a beszélgetés során kiléte már tisztázódott). Ha azonban kijelentésem kiindulópontjául *Berlint* választom, tehát erről a városról kívánok valamit mondani, mondatom már a következőképpen alakul: *B'erlinbe P''éter repült*. A mondat témája így a *Berlinbe* határozó lesz, némi szembeállításal. (Mondhatnánk így is: „Ami Berlint illeti. . .”) Megint más aktuális szerkezet jön létre, ha a repülés tényére különleges nyomatékot akarunk helyezni; *P'éter r''epült Berlinbe*; esetleg: *P'éter Berlinbe re''pült* (nem vonaton utazott.)

Ezekből a példákból is világosan láthatjuk, hogy az aktuális tagolás legfőbb kifejezője a magyarban a szórend és az intonáció; a szórend változásai érzékenyen nyomon követik az intonáció s ezzel együtt az aktuális mondattagok szerinti szerkezet megváltozásait.

A fentieket igazolja az azonosító mondatok elemzésének egész kérdésköre is. Az azonosító állítmány a névszói állítmány egyik altípusa. Nyelvtani értelemben azonosítás csak két főnév vagy főnévi csoport között jöhet létre, mégpedig két egyedített fogalmat kifejező (determinált) főnév vagy személyes névmás között. (Meg kell jegyeznünk egyébként, hogy az a z o n o s í t á s kifejezés logikai, filozófiai szempontból nem teljesen pontos és nem is szerencsés. Mivel azonban a nyelvészeti szakirodalomban már régen meggyökeresedett, magunk is élünk vele.) Azonosító mondatokat beszédünkben viszonylag ritkán használunk, elemzésük azonban nagy gondokat okozhat, erre utal az is, hogy az elmúlt száz év nyelvészeti szakirodalmában nagyon sok (talán fontoságához képest aránytalanul sok) szó is esett ennek a mondattípusnak az elemzéséről.

Ha tudománytörténeti szempontból nézzük ezeket a vitákat, rögtön szemünkbe ötlük, hogy mivel alaki fogódzó nem volt a két tag minősítéséhez, sokan, talán akaratukon kívül, másfajta elemzési módszert hívtak segítségül annak a kérdésnek eldöntéséhez, hogy a két egyedített főnév vagy személyes névmás közül melyiket tartsák alannak és melyiket állítmánynak. A tulajdonító, minősítő predikatív szerkezetek elemzésénél jól bevált módszer — a fogalomkörök összehasonlítása — ebben az esetben nem vált be. Ezek után olyan érveket alkalmaznak a vitában részt vevők, amelyek éppen nem a nyelvtani alany és állítmány kiválasztását igazolják; a hangsúlyra és a szórendre hivatkoznak. Ezek pedig, mint az előzőek alapján tudjuk, az aktuális mondattagoknak, a témának és rémának a kifejezőeszközei, nem pedig az alannak és az állítmánynak.

Bár a fel-fellobbanó vitában részt vevő nyelvészek egyike-másika deklarálja, hogy ezekben a mondatokban a nyelvtani és a lélektani (értsd: aktuális tagolás szerinti téma és réma) alany és állítmány szükségképpen egybeesik, ezt az álláspontot nem fogadhatjuk el. Bodnár Ferenc pl. így ír: „a mondat

nyelvtani, logikai és lélektani elemzése mindig ugyanarra az eredményre kell, hogy vezessen...” (Mészöly-Eml. 173). Ha elfogadnánk ezt az érvelést, mindenfajta elemzésnél a tőle javasolt „lélektani elemzést” kellene végrehajtanunk, s ezzel azonnal megtalálnánk a nyelvtani és logikai elemzés tárgyait is. Világos azonban, hogy itt szempontkeveredés történt. Az aktuális mondattagok szerinti elemzés (a gabelentzi és a magyar szakirodalomban régebben elterjedt terminológiával: lélektani) egy más elemzési szintet képvisel, mint a szintagmákra, mondatrészekre bontás síkja. Ezt már kellőképpen bizonyítottuk az előbbieken, hiszen pl. a *Pista sétál a kertben* mondat nyelvtani elemzése (a mondat alánya *Pista*, állítmánya *sétál*, ennek határozója *a kertben*) nem változik a különféle aktuális tagolást követelő aktuális mondatok létrejöttével, még a szórend változásával sem. Ezekből világosan látható a kétféle elemzési sík viszonylagos önállósága.

Le kell tehát szögezniünk az azonosító mondatok elemzéséről szólva: az *Ő a pártütő* mondat (az azonosító mondatok elemzésével foglalkozó tanulmányok egyik leggyakoribb példamondata) leírva több értelmű, nyelvtani alanyát és állítmányát nem lehet egyértelműen elkülöníteni, lévén a predikatív viszonyban álló két tag egyike (már eleve egyedített) személyes névmás, a másik pedig határozott névelővel determinált főnév. Ezzel szemben ez a többértelmű írott mondat megvalósulhat két aktuális mondatként; az egyikben az intonáció egyértelműen az első, a másikban a második névszói részt választja ki rémának, a másikat témának. Az azonosító mondatokban tehát a témát és a rémát egyértelműen ki lehet választani, hiba lenne azonban őket a nyelvtani alannyal azonosítani.

Az aktuális mondattagolás szempontjából az alárendelt összetett mondatok egy közlési egységnek számítanak. A kapcsolatos mellérendelő mondatok tagmondatait önálló közlési egységnek tekintjük, hiszen kapcsolatuk a közlés szempontjából meglehetősen laza. Az alárendelt (mondatrészkifejtő) tagmondatokkal kapcsolatban látszik meg legerősebben az aktuális mondattagok szerinti elemzés és a mondattani elemzés egymástól való függetlensége. Több predikatív szerkezetet tartalmazó mondatrészkifejtő mellékmondatból bővített mondat is csak egy téma—réma egységként elemezhető.

Az aktuális mondat, ha az aktuális tagolás mindkét elemét tartalmazza, kétféle sorrendet követhet. Lehet téma—réma sorrendű és lehet réma—téma sorrendű is. Az előbbit nevezték a szakirodalomban o b j e k t í v sorrendűnek (Mathesius), nevezték r a c i o n á l i s mondatnak is (Elekfi). Ezeknek az elnevezéseknek a magva abból a megfontolásból ered, hogy ezeknél a mondatoknál a közlő mintegy „racionálisan” rávezeti hallgatóját mondanivalója lényegére, először közli, hogy miről, aztán, hogy mit akar mondani. A réma—téma sorrendű mondatokat ellenpárként nevezték s z u b j e k t í v sorrendű (Mathesius) vagy e m o c i o n á l i s (Elekfi) mondatoknak is. Ezekben nincs bevezetés, a közlő mindjárt az új közléssel lepi meg beszélgetőtársát.

Szerintünk nem lenne helyes a kétféle mondatfajta ilyen címkézéssel jellegű elnevezést adni. Már csak azért sem, mert a magyarban, különösen a beszélt nyelvben elég gyakori a rémával kezdődő, vagy csak azt tartalmazó mondatfajta. Ezeket többnyire nem valamiféle felindulás indokolja, hanem nyelvünknek az a jellegzetessége, hogy a névmásokat (személyes, mutató stb.) főleg akkor teszi ki, ha ellentétes szembeállító helyzetben vannak, s ennek megfelelő hangsúly esik rájuk. *Megkértem* — ez a szokásos mondatfajta hangsúlytalan helyzetben. A névelőt csak ellentétes szembeállítás érzékeltetésére tesz-

szük ki: *én kértem meg* (nem más). Nyelvünk sajátosságai közé tartozik egyébként az is, hogy az elváló igekötővel kapcsolódó igék fordított (ige + igekötő) sorrendet vesznek fel, ha az ígét hangsúlyos mondatrész (ebben a példában ellentétes szembeállítással kiemelt téma) előzi meg. Ha az ige előtt nincs hangsúlyos mondatrész, a hagyományos (igekötő + ige) sorrend a szokásos. Szerintünk tehát az emocionális, racionális, vagy objektív, szubjektív elnevezés a magyarban nem helyénvaló, hiszen a rémával kezdődő vagy csak rémát tartalmazó mondatok a mi nyelvünkben meglehetősen gyakoriak, s választásuk sok esetben nem fakultatív, hanem kötelező (például a kérdő mondatok esetében is).

A különféle mondatok természetesen tipizálhatók aktuális tagolás szempontjából is. Elekfi László például a téma—réma sorrendű mondatoknak három tipikus alfaját mutatja be. 1. Rövid (egy névelős főnévből álló) téma + + terjedelmes réma. Ez a meghatározások, definíciók jellegzetes formája. Pl. *A kör a sík azon pontjainak...* Az első típus fordítottja, terjedelmes témát követő egy határozott névelős főnév mint réma. Ez a definícióra való rávezetés tipikus formája, pl. *A sík azon pontjainak... a kör.* 3. Hasonló terjedelmű téma + réma. Ez a közmondások, szentenciák jellegzetes formája. Pl. *Ki korán kel, a' ranyat lel.*

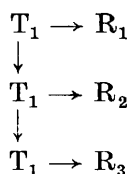
III. A mondatok aktuális tagolása a szöveggrammatika számára is sokat mondó tanulságokat hozhat. Ha az egyes mondatokat vizsgáljuk, a közlés szempontjából a réma a fontosabb, újságoló jellegű rész. Ez az, amiért a mondatot voltaképpen létrehozzuk, amit „mondani akarunk” vele. Ha azonban nagyobb terjedelmű szövegrészeket vagy szövegeket vizsgálunk, kiderül, hogy a szövegszervezés szempontjából a téma a fontosabb, az összetartó rész. A témát éppen kevés információhozama teszi képessé arra, hogy kulcsszerepet játsszon a szöveg felépítésében. Ha egy összefüggő (nyelvészeti szakszóval: koherens) szöveget vizsgálunk, szemünkbe tűnik, hogy az egyes mondatok témái között vagy azonosság vagy egyéb szoros kapcsolat áll fenn. Frantisek Daneš cseh nyelvész ezeket a kapcsolatokat vizsgálta és tipizálta több tanulmányában is. Mi most a *Folia Linguistica* (4: 72—9) lapjain megjelent tanulmánya alapján ismertetjük a leggyakoribb témakapcsolódási formákat.

1. típus: egyszerű lineáris témafejlődés. Ebben a típusban az előző mondat rémája a következő mondat témája lesz. Pl. *A fiú meglátott egy lányt. A lány f'ehér ruhát viselt.* (A magyarban a második mondatban ilyenkor sokszor nem teszik ki a témát, hiszen az előzőből odaérthető.)

$$\begin{array}{ccc} \text{Sematikusán:} & T_1 & \rightarrow R_1 \\ & \downarrow & \\ & T_2 (= R_1) & \rightarrow R_2 \end{array}$$

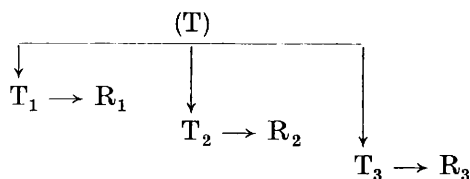
2. típus: fejlődés visszatérő témával. Ebben a típusban a téma egy szövegrészen (pl. bekezdésen) belül ugyanaz marad, ehhez kapcsolódnak mindig újabb és újabb rémák. Pl. *Goethe hitt az emberiség fejlődésében.* [Goethe] *őket tett az emberi nem békés haladásáért.* Mint példánkban is látszik, a magyarban ebben a típusban a második stb. mondatban nem kell főnévvel, sőt névmással sem megnevezni a visszatérő témát. Az indoeurópai nyelvekben általában személyes névmással jelölik a visszatérő témát.

Sematikusan:

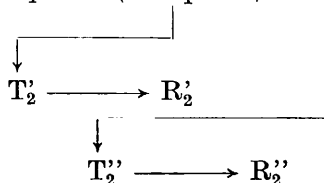

3. típus: fejlődés levezetett témával. Ebben a típusban az egyes közlésegségek (mondatok) témái levezethetők egy főtémából. Pl. *Területe 94 000 km². Lakosságának száma tíz és fél millió.* A szövegrész főtémája természetesen *Magyarország*.

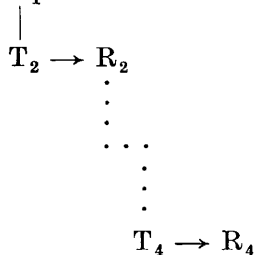
Sematikusan:

4. típus az előző mondat rémája több témára bomlik. Az egyik mondat rémája a további szövegrészletben több témára bomlik, hol egyikhez fűznek új rémákat, hol a másikhoz. Ezzel a szövegkapcsolódási típussal nagyobb szövegegységek, bekezdések szerkezete is leírható. Az egyes mondatok között az 1. és 2. típusú sémák is felbukkanhatnak. Különösen az értekező prózára jellemző ez a témakapcsolódási forma.

Sematikusan: $T_1 \rightarrow R_1 \quad (= R'_1 + R''_1)$

5. típus: témafejlődés ugrással. Ez lényegében az 1. típus változata, csak a témaláncból egy elem kimarad, ez azonban a szövegösszefüggésből könnyen pótolható.

Sematikusan: $T_1 \rightarrow R_1$

A szövegekben a fentebb felsorolt kapcsolódási típusok (ezek sorát természetesen tovább lehetne bővíteni) nem vegytiszta formában, hanem egymással keveredve fordulnak elő. A témaismétlés vagy az előző mondat rémájának témaként való felidézése legtöbbször nem puszta szóismétléssel megy végbe. Nagyon gyakran rokon értelmű kifejezést használnak helyette, pl. *feleségem és életem párja*, vagy szövegben létrejött szinonimát, pl. *Petőfi és a költő* (egy szövegen belül világos, hogy ugyanarra a személyre vonatkozik), a fölérendelt fogalom használata az alárendelt fogalmat jelölő szó helyett, pl. *kutya és állat*. Az indoeurópai nyelvekben sokszor személyes névmás utal vissza a már említett témára, a magyarban pedig — mint már korábban említettük az első és a második típus kapcsán — egyszerűen elmarad. A különféle szövegtípusokra más-más témakapcsolódási mód jellemző. Ez nem azt jelenti, hogy az egyes szövegekben a fentebb felsorolt témakapcsolódási formák egyeduralkodóak lennének, csak azt, hogy egyik-másik többször fordul benne elő, jobban jellemző arra a szövegtípusra, mint egy másik. Így pl. a 3. és 4. típus nagyon jellemző a tudományos értekezések nyelvezetére, mindennapi szövegekben jóval ritkábban fordulnak elő.

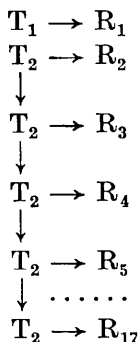
IV. Az aktuális mondattagolás tanítási módjáról annyit szeretnénk mondani, hogy két anyagrészbe illik bele különösen. Az aktuális mondattagolás kategóriáit, az elemzés módját, a mondatnak mint a közlés elemi egységének aktuális mondattagokra bontását a mondatban javasoljuk tanítani. Legcélszerűbb lenne ezt az anyagrészt a hagyományos értelemben vett mondat után helyezni. Így jobban lehetne tudatosítani a tanulóknak azt, hogy az aktuális mondattagok szintje a mondatnyi elemzés feletti, különálló szintet képviseli, mintegy arra épül rá. Azt is meg lehet említeni, hogy az alany és az állítmány mondatnyi kategóriái történetileg minden bizonnyal az aktuális mondattagokéiból fejlődtek ki, erre mutat az is, hogy a mondatok jelentős részében ma is az alany a téma és a határozókkal bővített állítmány a réma. Különösen fontos ebben a részben világossá tenni a mondat (szerkezet) és az aktuális mondat különbözőségét. Ezzel egyszersmind az írott és a beszélt nyelv különböző volta rá rávilágíthatunk. Az írott nyelv mondatai sokszor többértelműek aktuális tagolás szempontjából, több aktuális mondat lehetőségét rejtik magukban. Amikor egy írott szöveget felolvasunk, választanunk kell a lehetőségek közül.

A témakapcsolódási sémákat, úgy véljük, legcélszerűbb lenne a par excellence szöveggrammatikai anyagrészben tanítani, hiszen a témakapcsolódási módok szemléltetésére alkalmazhatunk különféle típusú szövegeket (tudományos, publicisztikai stb.). Megfigyeltethetjük a tanulókkal, hogy az egyes szövegekre mely témakapcsolódási forma a legjellemzőbb.

Az irodalomtanítás során is fel lehet használni az aktuális mondattagolásról tanultakat. Az irodalmi szövegek szerveződésének érzékeltetésére alkalmazhatjuk az aktuális mondattagokra bontást. Gogol *A revizor* című drámájának hőstét, s szélhámos Hlesztakovot nagyon érzékletesen jellemzi a következő monológfélével. A szövegrészlet visszatérő témája az *én*, ehhez fűz Hlesztakov szinte monomániás megszállottsággal új meg új rémákat, egyre nagyobb hazugságokat: „Rendben van — mondok —, elfogadom a tisztséget!¹ De nálam aztán nem lehet ám csak úgy akárhogy. *Én*² mindent látok, mindent

hallok! ⁴Úgy vigyázzatok, ⁵mert én olyan vagyok” [. . .] „⁶Na úgy is lett. ⁷Mikor végimentem az osztályon, mintha földrengés lett volna. ⁸Úgy reszkettek, mint a nyárfalevél. ⁹Igen. Mert én nem ismerem a tréfát! ¹⁰Jól megmondtam nekik. ¹¹Még az államtanács is citerázott, mert én olyan vagyok. ¹²Nem ismerek se Istent, se embert! ¹³És ¹⁴nyitva a szemem. ¹⁵Mindenütt ott vagyok, mindenütt! ¹⁶Az udvarnál mindennapos vagyok. ¹⁷Ha akarom, holnap kineveznek marsallnak” (in: Az orosz dráma klasszikusai. 1973. 400).

A szemléletesség kedvéért ábrázoljuk is ennek a szövegrészletnek aktuális tagolási felépítését. A T_2 -vel jelzett téma a szövegben visszatérő *én* személyes névmás, ez sokszor csak az igei állítmány személyragja alapján érthető oda a mondatban, ez azonban nem változtat a közlésegségek aktuális tagolásán. A szövegrész mondatait megszámoztuk.

A sémát helyhiány miatt csak egyszerűsítve közöljük. Így is érzékelhető, hogy néhány mondat kivételével (az első, a nyolcadik és a tizenegyedik mondat kivételével) minden közlésegségnek a T_2 , az *én* személyes névmás a témája, Hlesztakov ehhez fűz mindig új meg új rémákat.

Másik példánkat a Bánk bánból vettük, Bánk és Tiborc harmadik felvonásbeli jelenetét választottuk ki. Ezt a jelenetet sokan párhuzamos monológoknak tartják, melyben a két szereplő egymásra alig figyelve sorolja panaszát. Katona azonban ezt a részt valójában nagyon gondosan kimunkálta. Ez a jelenet dramaturgiailag nagyon fontos, hiszen a két szereplő közös sorsa, s Bánk későbbi cselekvései tisztázódnak itt. Bánk a jelenet elején már személyében és osztályában sértve és fenyegetve érzi magát. Tiborc tudatosítja benne a jelenet során, hogy a sértés általános: a merániak az egész országot, a népet is veszélyeztetik, sanyargatják. Bánk éppen ezzel a felismeréssel válik igazán cselekvő hőssé, aki egész népét képviseli az idegen elnyomóval szemben. Jól megfigyelhetjük ebben a jelenetben az aktuális mondattagok kapcsolódását az egyes szereplők önálló beszédrészleteiben csakúgy, mint a két drámai hős párbeszédében. Tiborc egyik hosszabb beszédrészletét Bánk csak együttérzésének kifejezésével szakítja meg kétszer („Átkozott! . . . Hogy úgy van!”). Tiborc beszédének felépítésében a 4. típusú témakapcsolódást figyelhetjük meg. A főtemát, a kiinduló témát Tiborc nem nevezi meg, úgy lehetne talán megfogalmazni, hogy „Magyarország helyzete Gertrudis uralkodása alatt”. Ennek

a kiinduló témának kibontását figyelhetjük meg Tiborc panaszában. A monológ két alárendelt téma („mi” és „ő” vagy „ők”) kontrasztos szembeállítására épül. Ehhez a két altémához fűz mindig új és új közléseket, ezek egymással is rikító ellentétben állnak.

„¹ő cifra és márványos házakat
épített; és ²mi — csaknem megfagyunk
kunyhónk sövényfalai közt — [...]

³ő csorda számra tartja gyülevész
szolgáit, éppenséggel mintha minden
hajszála egy őrzőt kívánna; sok
meránit, olykor azt hinné az ember,
hogy tán akasztani viszik, úgy körül
van véve a léhűtőktől; ⁴s mi egy

rossz csószot alig tudunk heten fogadni,
⁵ő táncmulatságokat ad szüntelen,
úgy, mintha mindég lakadalma, vagy
keresztelője volna; és ⁶nekünk
szívünk dobog, ha egy csaplárlegény az
utcán elénkbe bukkanik...”

Sematikusan ábrázolva (a $T_1 = \text{ő, ők.}$ a $T_2 = \text{mi}$):

$T_1 \rightarrow R_1$	1. mondat
$\updownarrow$	
$T_2 \rightarrow R_2$	2. mondat
$\updownarrow$	
$T_1 \rightarrow R_3$	3. mondat
$\updownarrow$	
$T_2 \rightarrow R_4$	4. mondat
$\updownarrow$	
$T_1 \rightarrow R_5$	5. mondat
$\updownarrow$	
$T_2 \rightarrow R_6$	6. mondat

Világosan megfigyelhető az egyes mondatpárok (1. és 2. mondat, 3. és 4. mondat) témája és rémája között a kontrasztos ellentét. Ez az ellentét teszi Tiborc beszédét olyan hatásossá.

Tiborc ebben a beszélgetésben egyenrangú partnere Bánknak, a nagyúrnak. Ez abban is megnyilvánul, hogy Bánk kijelentéseit (az aktuális elemzés szerint rémák) témaként választva kétségbe vonja érvényességüket, megcáfolja őket.

Bánk: *Türj békességgel!*

Tiborc: Türj békességgel, ezt papolta az
apáturunk is sokszor: boldogok

a békességesek, mert Isten fiainak

hivatnak [...]

Bánk: [...] *szádom keserveiteket, emberek!*

Tiborc (nevetve): Te szánsz, nagyúr! Ó, a magyar se gondol

már oly sokat velünk, ha a zsebe

tele van [...]

Sematikusan:

Bánk: R_1

Tiborc: $T_1(= R_1) \rightarrow R_2$

Bánk: R_3

Tiborc: $T_2(= R_3) \rightarrow R_4$

Ebből a példából is látható, hogy Bánk és Tiborc nagyon is együttműködik e beszélgetés során, ezt párbeszédük téma–réma struktúrája bizonyítja. Csak így lehetséges egyébként, hogy a jelenet végére megértik egymást és Tiborc boldog üzenettel térhet meg övéihez: Bánk velük van.

Természetesen bőségesen találunk olyan drámai műveket is, melyeknek szereplői nem értik meg egymást, s a közös cselekvésre, közös gondolkodásra való készség is hiányzik belőlük. Ezeknek a párbeszédeknek aktuális mondattagolási felépítéséből is kiderül az együttműködési készség hiánya, abból, hogy a két szereplő közléseinek témái és rémai között semmiféle jelentéskapcsolat nincsen. A kapcsolatteremtés teljes hiánya, sőt ennek lehetetlensége legnyilvánvalóbban az ún. abszurd drámákban figyelhető meg, ezekben a két szereplő beszédének témái és rémai között semmiféle összefüggés nincsen. Mint láttuk, az aktuális mondattagok szerinti elemzés gyümölcsöző lehet egyes irodalmi műveknek vagy azok részeinek értelmezésében is. Természetesen ez csak mint a komplex műelemzés egyik aspektusa alkalmazható, s lényegében csak megerősíti azt, amit már más elemzési módszerrel is felszínre hoztunk a műről.

Az aktuális mondattagolásra figyelmet kell fordítanunk akkor is, amikor a beszélt és írott nyelv, az írásos és szóbeli műfajok különbözőségéről beszélünk. A beszélt és az írott nyelv ugyanis aktuális tagolás tekintetében jelentősen különbözik egymástól. A beszélt nyelvben gyakran találkozhatunk csak rémát tartalmazó mondatokkal, a harmadik személyű témát a beszédhelyzet egyértelműsége miatt nem kell megnevezni, hiszen gyakran rámutatással is tisztázható, miről is van szó. Jelentősen különböznek a beszélt és az írott nyelv szórendi variánsai is egymástól. Az írott szövegben csak a szórend, a beszélt nyelvben a szórend és az intonáció is utalnak az aktuális mondattagokra.

Különös szerepe van az aktuális tagolásnak az idegen nyelvek oktatásában is. Az idegen nyelv aktuális tagolási sajátosságaival is meg kell ismerkedni a tanulóknak ahhoz, hogy valóban jól tudjon beszélni azon az adott nyelven. Ezeket a sajátosságokat pedig az anyanyelvre jellemző szerkezetekkel összevetve kell megismernie. Ez nehéz feladatot jelent a tanár számára is, annál is inkább, mert a témát a nyelvészeti szakirodalom is csak szóróványosan érinti.

V. Ha a ma forgalomban levő tankönyveket megnézzük, azt látjuk, hogy az aktuális mondattagolás problémaköre különböző mértékben van képviselve bennük. Bánrétai Zoltán *Gyerek és anyanyelv* és Kamasz és *anyanyelv* című általános iskolai kísérleti tankönyveiben szó esik az aktuális mondattagolásról

a tananyag több részében is, rámutat kapcsolatára más jelenségekkel (névmá-sítás, kihagyás stb.) is.

Honti Mária és Jobbágyiné András Katalin Magyar nyelv című a gimnáziumok II. osztályának szóló tankönyvében az aktuális mondattagolás problémaköre módszertanilag nagyon kedvező helyen, a mondat általános kérdései után, az alany és az állítmány tárgyalása előtt kerül sorra. Idézzük a definíció egyik részét: „... a mondat egyik részlete a közlésfolyamat szempontjából új mozzanatot tartalmaz. Ezt a részletet nevezi a nyelvtudomány a mondat rémájának” (i. m. 24). Ebből is kiderül, hogy a tankönyv szerzői az aktuális mondattagolásnak ahhoz a felfogásához csatlakoznak, amely azonosítja a témát az ismerttel, a rémát pedig az új közléssel. Ezt teszi egyébként Bánréti Zoltán is már említett kísérleti tananyagában. Talán célszerű lenne az iskolai oktatásban áttérni a téma és réma árnyaltabb megfogalmazására, amely a mondatok nagy részének elemzésére is jobban alkalmas, mint a régi—új szembeállítás. Ez természetesen maga után vonná az alany és az állítmány kategóriáinak alaposabb átgondolását is, hiszen bár az alany és a téma, az állítmány és a réma sok esetben egybeesik, mégis szem előtt kell tartanunk, hogy ezek egymásra épülő, de eltérő elemzési síkokat képviselnek.

Hangay Zoltán és Viskovits Erzsébet a szakközépiskolák II. osztálya számára írott Magyar nyelv című tankönyvükben nem érintik az aktuális mondattagolás problémakörét, még azokban az anyagrészekben (pl. a mondat szórendje) sem, ahol ez különösképpen indokolt volna.

Az aktuális mondattagolással kapcsolatos bizonyos tapasztalatok azonban beszüremlettek a tankönyv megfogalmazásaiba, így a következőbe is: „A szórendet — akárcsak a hangsúlyt — a mondatok alkotórészeinek a fontossága szabja meg. Ezért az állítmány a mondat elrendezésének a magva. Hiszen mindig az új közlés a lényeges.” Ez a homályos megfogalmazás többet árt, mint használ. Hiszen nem tudjuk, mi a „fontossága” a mondat egyes alkotórészeinek. Mint már az előbbieken megpróbáltam rámutatni, a mondat mint közlésegyység számára csakugyan a réma a „fontosabb” rész, a szöveg egységét viszont a témakapcsolódás adja más eszközök mellett, tehát a szöveg szempontjából a témát tarthatjuk a fontosabb elemnek. Az idézet második mondatából az is világossá válik, hogy a szerzők az állítmányt azonosnak tartják a rémával, pedig ez korántsem igaz.

Az első lépések tehát már megtörténtek az aktuális mondattagolásnak az általános iskolai és gimnáziumi tananyagba való beépítésének irányában. Az aktuális mondattagolás alkalmazása az anyanyelv és az idegen nyelv szövegtanában, az irodalmi művek elemzésében, az idegennyelv-tanításban pedig hozzájárulhat az igazán közlési központú nyelvoktatás megvalósításához.

Huszár Ágnes

A beszédművelés oktatása és oktatói

1. A beszédművelés a köznevelés-közoktatás minden fokán folyó anyanyelvi nevelés fontos területe. Az általános és a középiskolában a Magyar nyelv és irodalom nevű tantárgy része, ága. A tantervekben elfoglalt helye, a tantervekben megjelölt cél elérése, a tantervi feladatok megvalósítása szükségessé teszi a beszédművelés fogalmának tisztázását.

Tekintsünk el a tantervek szó szerinti ismételésétől, csak a tartalmi hűségre és megfelelésre törekedve az oktatási intézményekben folyó anyanyelvi nevelés célját így fogalmazhatjuk meg: olyan anyanyelvi műveltségnyújtása, amely képessé teszi a tanulókat gondolataik, érzelmeik, akaratuk, haladó világnézetük szóbeli kifejtésére, illetve arra, hogy a szó útján érkező információkat helyesen fogják fel, sezáltal a társadalomban rájuk háruló beszéd feladatokat eredményesen oldják meg.

Ha a beszédet a nyelv egyéni felhasználásaként fogjuk fel, a beszéd a „társadalmi egyénnek” a nyelvet mint jelrendszert használó tevékenysége, akkor a beszédművelés az anyanyelvi nevelés teljességével azonos.

A *beszéd* szavunkat a magyarban ezzel a jelentéstartalommal (*parole*) inkább csak az általános nyelvészetben használjuk. A köznyelvben és a tantárgypedagógiában sokkal szűkebb értelemben járja. Itt a beszéd a nyelvnek a kifejezésben, a közlésben a beszélőszervek útján hangosan történő egyéni felhasználása, valamint ennek a felhasználásnak az eredménye. Ugyanezt a fogalmat jelölik a *hangzós nyelv*, *hangzós beszéd*, *élőbeszéd*, *élőszó*, *elhangzó beszéd*, *beszélt nyelv* elnevezések.

A fogalom körének ez a szűkítése azáltal jött létre, hogy a nyelvi tevékenység megvalósulásának két módja: az írásos és az élőszavas közül az előbbit, ti. az írásos kiadványt tartottuk belőle. Ezzel viszont a fogalmazás mint az anyanyelvi nevelés részterülete és az egészben elfoglalt helye válik bizonytalanná, illetve ellentmondásossá. A tantárgypedagógia ugyanis gyakran használja az élőszavas és az írásbeli vagy írásos fogalmazás megnevezést a nyelv két használati módjának megkülönböztetésére.

Vannak szerzők, akik a beszédművelést még szűkebb értelemben használják, s a beszéléssel összefüggő formai-technikai ismereteket és képességeket értenek rajta. Szerintük a beszédművelés nem más, mint helyes kiejtés vagy beszédtechnika.

Ahhoz, hogy az iskoláinkban végzendő beszédművelés tantervi célja, feladatrendszere és anyaga megalapozott legyen, feltétlenül válaszolnunk kell arra a kérdésre: Mi a beszédművelés?

2. Válaszunk megfogalmazásában a nyelvi tevékenység *funkcióját* kell kiindulnunk. A nyelvhasználat a kommunikáció szolgálatában áll.

Célszerű a kommunikáció tényezőinek felsorolása a beszédművelés mivoltának tisztázása végett.

1. A kommunikációt kezdeményező *feladó* vagy *küldő*.
2. A közleményt *vevő* vagy *címzett*.
3. A *közlemény* vagy *üzenet*.
4. A kommunikáció eszköze, a *nyelv* mint szabályrendszer.
5. A küldő és a címzett közötti kapcsolat, a *kontaktus*. Ide tartozik a közvetítő közeg, vagyis a *csatorna*.
6. A kommunikáció külső körülményei (kontextus):
 - a) a tárgyi környezet;
 - b) a nyelvi környezet;
 - c) a küldő és a címzett közös ismeretei.

A kommunikáció felsorolt tényezői a következőkre figyelmeztetnek bennünket:

Mindenekelőtt a kontaktus kétsarkúságára, arra, hogy a címzett a küldővel egyenrangú, hogy a címzett nélkül a küldő tevékenysége is értelmetlenné válik. Különösen érvényes ez a verbális kommunikációval végzett oktató-nevelő munkára, de nem kevésbé a szigorúan önkéntességi alapon végbemenő közművelődési tevékenységre. A kérdést végsőkéig leegyszerűsítve: a kontaktus a múltban a tekintély elvére épült, azaz a mindenkori grammatikai 1. személy (a pedagógus, az előadó) beszél, üzenetet küld, mert az iskolában, az előadóteremben ő a korlátlan úr, vagy mert ez a kötelessége. A címzett, a tanuló, a hallgató, a mindenkori grammatikai 2. személy pedig hallgat, hallgatja a küldő szavait. S ezzel a kommunikáció le is zárul. Nem annyira a küldő és a címzett kontaktusának demokratizmusát hangsúlyozzuk itt, hanem az iskoláztatás szakaszában olyanmilyre fontos beszédértést, amely sajnálatos módon kimaradt a beszédművelés feladatrendszeréből, vagy legalábbis nem kapott a szerepéhez méltó figyelmet.

Az iskolában folyó oktató-nevelő munka sikerének ugyanis alapfeltétele, hogy a küldő és a címzett tudjon és akarjon is eszmét cserélni, eddig használt terminusunkkal: kommunikálni egymással.

Az elmondottakból az következik, hogy a beszédművelésben a beszédalkotás, a szövegszerkesztés mellett megkülönböztetett helyet kell biztosítanunk a beszédértésnek. Ez az elhangzó beszéd (a tanári előadás, magyarázat, kérdés) megértését éppúgy jelenti, mint az olvasott szövegeket. A rendszeres tanulás, a folyamatos ismeretnyújtás-ismeretszerzés csakis ezen alapulhat. A beszédértésben természetesen nemcsak a címzettnek vannak kötelezettségei, hanem a küldőnek is.

Az üzenetváltás külső körülményei roppant alkalmazkodóképességet kívánnak a küldőtől, a pedagógustól, akinek mindenekelőtt a tanulók, a címzettek nyelvhasználati szintjéhez kell igazodnia, azaz méltányolnia kell a címzett szempontjait.

A beszédértés az ún. receptív nyelvi tevékenységek közé tartozik, és van auditív változata, ez a beszédhallgatás, továbbá vizuális változata, ez az olvasás. A néma olvasás tartalmi tekintetben, a hangos olvasás pedig tartalmi és formai-technikai vonatkozásban egyaránt beletartozik a beszédművelésbe. (Ez a rendező elv ellentmondásosan érvényesül a tantervekben).

A másik nagy területe a beszédművelésnek az ún. motoros nyelvi tevékenységek köre. Megvalósulásuk szerint élőszóbeliek (verbomotorosak) és írásbeliek (grafomotorosak). Ez utóbbiak első tekintetre kívülesnek vizsgálódásunk körén, de a komplex anyanyelvi nevelés tervezésében mégsem hagyhatók figyelmen kívül. Meg kell keresnünk az elhangzó beszéd és az írott beszéd kölcsönösségi pontjait. Az elhangzó beszéd szoros kapcsolatban van az írott beszéddel az olvasás és a helyesírás által.

Többek megállapítása szerint anyanyelvoktatásunkat eddig az írásközpontúság jellemezte. Csak józan aránytartással vehetjük elejét annak, hogy átnevezzük a ló másik oldalára.

A továbbiakban az élőszóbeli nyelvi tevékenységeket a létrejövő közlemény eredete szerint produktívakra és reprodukzívakra osztjuk.

Produktív a spontán, kötetlen beszéd. Az a tevékenység, amelyben a szöveg megalkotása és elmondása egyidőben zajlik le mint szinkrón tevékenység. A régebbi szakirodalom szóbeli fogalmazás, illetve szóbeli kifejezőképesség

fejlesztése címen tartotta számon az anyanyelvoktatás rendszerében. Zsolnai József a *beszédfejlesztés* terminust javasolja a szöveg produkáltatásával kapcsolatos iskolai teendők megnevezésére. „A beszédfejlesztés olyan szöveget létrehozó tevékenység irányítására utal, amely tekintettel van a kiejtési normák mellett a beszéd szituativitásából következő ún. kommunikatív normákra, sőt még a keletkező szöveg szabályaira is.” (Zsolnai József: *Beszédművelés* kisiskolás korban 22). A beszédművelés ebben a tevékenységi formában találkozik az anyanyelvi nevelés hagyományosan *fogalmazás*-nak nevezett területével. (A tanterv nem tisztázza megnyugtatóan a beszédművelés és a fogalmazás kapcsolatát, összefüggéseit. L. Az általános iskolai nevelés és oktatás terve 3: 18–9 és kk.)

A *produktív beszéd* vagy *felolvasás* olyan szöveg megszólaltatása, „hangosítása”, amelyet vagy maga a beszélő vagy valaki más már korábban megalkotott, írott nyelvi formában öntött. (Kapcsolat az olvasással !)

Az *interpretatív beszéd* a más által már nyelvi formába foglalt szépirodalmi (vagy egyéb) szöveg betű szerint történő olyan megszólaltatása, amellyel a spontaneitás illúzióját akarjuk kelteni.

A *félreproduktív beszéd* átmenet az előző három között. Alapja az előzetesen megfogalmazott, elmondásra szánt írott szöveg. A beszélő azonban szabadon kezeli: elhagy, kiemel belőle, illetve új részleteket told bele.

A tantervi anyag kijelölésének és elrendezésének következő fontos elve a *sztuativitás*, amely a kommunikáció felsorolt tényezői közül a kontextusnak felel meg, illetve ahhoz áll a legközelebb. A beszéd mindenkor szituatív. Figyelembe kell venni a köznapi érintkezés, az iskolai beszédtevékenység és az iskolán kívüli beszélés helyzeteit.

Munkánkat azonban nem korlátozhatjuk az éppen adott életkorra, illetve a meghatározott életkor beszédhelyezeteire, mert a tanulót a beszédképesség tekintetében is a felnőtt korra kell előkészítenünk. Azaz minden oktatási szakaszban „előre kell készülni.” Az óvodában az iskolára, az alsó tagozatban a felsőre, a felsőben a középiskolára vagy az életre.

3. A beszédfolyamat és eredménye a beszédmű vagy szöveg többszintű rendszer. Tartalom és forma dialektikus egysége. A kifejezendő, közlendő tartalom a beszédmozgások révén akusztikailag jellemezhető jelsorokban realizálódik.

A beszédet a szó szoros értelmében beszéddé tevő elemeknek a sajátos együttes használatát nevezzük *akusztikus stílus*-nak, *beszédstílus*-nak, tanítását pedig a beszédművelés nélkülözhetetlen részének. Ismételten leszögezzük, hogy az akusztikus stílus művelése nem egyenlő a beszédműveléssel, hanem annak kiemelten fontos, elidegeníthetetlen része.

Ahogy az írott beszéd érthetőségét, felfoghatóságát, eredményes funkcionálását az olvasható írásjegyek, a technikailag megfelelően formált betűk és a helyesírási szabályok biztosítják, ugyanúgy az élőbeszédnek, az elhangzó beszédnek is megvannak a maga hangoztatástechnikai és szabályokba foglalt követelményei. Ezek együttesen adják az akusztikus stílust. A tanuló akár szöveget reprodukál, akár maga hoz létre szöveget, mindig igazodnia kell a köznyelvi beszéd normáihoz. Az akusztikus stílus eszközeinek alkalmazásában épügy előfordulhatnak technikai botlások, kihagyások, elcsúszások, torzulások, mint az írott beszéd technikai kivitelezésében. Az akusztikus stílus normái elleni vétés pedig a helyesírási hibáknál is gyakoribb. Ez az írott be-

s z é d n o r m á i é s a z é l ő b e s z é d n o r m á i k ö z ö t t i k ü l ö n b s é g b ő l s z ü k s é g s z e r ű e n k ö v e t k e z i k. A különbség elsősorban azt jelenti, hogy az akusztikus stílus minden eszköze a beszélő személy testi és szellemi felépítettségének keretein belül valósulhat meg, vagyis a beszédstílus még inkább magán viseli a személyiség jegyeit, mint akár a helyesírás, akár a nyelvi stílus.

Ha az akusztikus stílust a megszólaltatott tartalommal dialektikus kölcsönhatásban vizsgáljuk, akkor a megtanulandó ismeretek, a megszerzendő készségek és képességek összefoglaló elnevezésére is szükségünk van. Ez az elnevezés a *szövegfonetika*.

A szövegfonetika a szövegtan akusztikai része, amely a beszédhangok, a szóalakok és a mondatok hangoztatási technikáját és hangoztatási normáit foglalja magában, vagyis önmagában rendszer, a beszédtevékenység egészéhez viszonyítva: *r é s z r e n d s z e r*.

Ahogy az írott beszédmű megalkotásának megvannak az egymással szorosban kapcsolódó szakaszai, fázisai (anyaggyűjtés, elrendezés, kidolgozás- rendszerint szimultán történik a szöveg vizuális megjelenítésével, azaz leírásával), ugyanígy az elhangzó beszédmű létrehozásában is megfigyelhető az anyaggyűjtés, elrendezés, kifejezés, amellyel egyidőben vagy amelyet követve megtörténik a hangoztatás, azaz a szöveg auditív megjelenítése. Az élőbeszéd mint tevékenység sok tényező együttes működésének összessége, de a tudatosítás érdekében az oktatás folyamatában szét kell bontanunk őket. Ahogy a grammatikában a konkrét szövegegész elemzése által elvonatkoztatással eljutunk a szöveg alacsonyabb fokú egységeihez: a szövegrészhez, mondathoz, szóhoz, hanghoz, ugyanúgy a szöveg hangoztatásából mint akusztikai összteljesítményből eljuthatunk az akusztikus stílus komponenseihez. Ez adja a beszédművelésnek mint résztantárgynak a *s a j á t r e n d s z e r é t*. És a tantervi anyag fölépítésében, elrendezésében ezt célszerű alapul venni. Természetesen szoros összefüggésben a beszédtevékenység kommunikatív funkciójával, szigorúan szituatív jellegével és a nyelvi tevékenység más területeivel.

Mielőtt fölvázolnánk az akusztikus stílus belső rendszerét, még egyszer visszatérünk a hangzós tartalom és az akusztikus forma kapcsolataira.

Alighanem ott tévedünk szövegmondó és beszédversenyeink előkészítésében és a beszédoktatásban, hogy adottnak vesszük a tartalom teljes megértését, illetve a tartalom kifejezéséhez, közléséhez szükséges szövegfonetikai eszközök automatikus alkalmazását. A mindennapi gyakorlatban ugyanis a tartalom és az akusztikus forma diszharmóniája figyelhető meg. Ritkábban a forma túltengésének (dekklamálás, üres hangtorna) lehetünk tanúi, gyakrabban a bántó hangoztatástechnikai és ejtészhibák zavarják az esetleg helyesen értelmezett tartalom közvetítését.

Az akusztikus stílus oktatásának vázlata a következő:

1. A légzés
2. A hangadás
3. Az artikuláció
4. A kifejezés (értelmezés)

4. A beszédművelés iskolai oktatásának tervezésében az eddig mondottakat szembe kell állítani az anyanyelvi nevelés egészével. Hagyomány, de nem föltétlenül elvetendő hagyomány, hogy az anyanyelvoktatás menete a tanított nyelv, az anyanyelv rendszeréhez igazodjék. Márpedig a nyelvi rendszert a

nyelvtan rendszere tükrözi. Legfeljebb a részegységek sorrendjében kell még közös nevezőre jutnunk, azaz hangtan-szótan-mondattan, vagy megfordítva. Bízunk benne, hogy a szövegtan vagy szöveggrammatika képes lesz az ésszerű kompromisszum megteremtésére, a részrendszerek integrálására.

Az akusztikus stílus oktatásának ez az igen elnagyolt vázlata is sejteti az anyagnak a nyelvtannal meglevő érintkezési pontjait. Az első három fejezet a hangtanhoz kapcsolódik, a másodikban a hangtanon kívül a szótan és a mondattan is jelen van. (A szavak hangulata — Mondatfonetikai eszközök.) A beszédművelés anyagának elosztása, megoszlása a nyelvtan mellett azonban nem egyenletes. Ezért indokolt a nyelvi nevelés egészen belül egy részrendszer felvázolása és kidolgozása. Ti. csak ennek a birtokában, illetve ismeretében lehet szó a beszédművelés oktatásának linearizálásáról.

A *linearitás* nem a régi didaktikák értelmezésében érvényesül a beszédművelésben. Résztárgyunk *t a r t a l m a*, azaz az oktatás tartalma minden szakaszban, minden fokon lényegében azonos: a *h a n g z ó s, a k u s z t i k u s* stílus használatának olyan készséggé fejlesztése, amely lehetővé teszi a beszélt nyelvi kommunikációs feladatok ellátását. A linearitás tehát azt jelenti, hogy ez a folyamat elkezdődik az óvodában, és befejeződik az általános iskola 8. osztályában vagy a középiskola elvégzésével. Tehát 11 vagy 15 évig tart tanulmányi években számítva, s tartalmát, célját és feladatait az óvodai nevelés terve, valamint az iskolák tanterve írja elő.

Aki áttanulmányozza a beszédművelés „dokumentumait”, megállapíthatja, hogy az eddig tárgyalt szempontok, elvek, az anyanyelvi nevelés egysege, valamint a linearitás ellentmondásosan érvényesül bennük.

Nem tekintjük feladatunknak az új tantervek kritikáját, ezért csupán bizonyos aránytalanságokat teszünk szóvá. A magyar nyelv és irodalom alsó tagozatos tanterve igen dicsérendő pontossággal adja meg a beszédművelés *t e m a t i k á j á t*. Messzemően tekintettel van az anyanyelvi nevelés többi résztárgyára (olvasás, írás, nyelvtan); a követelmények megfogalmazásából eszményi nyelvhasználati műveltség szint rajzolódik ki.

Talán ezért nem érezzük szerves folytatásának az 5–8. osztály magyar nyelvi tantervi anyagát. Bizonytalan az anyag résztárgyakhoz való besorolásában. A szükségszerű összefüggésekre, kapcsolódásokra úgy hívja fel a figyelmet, hogy a beszédművelést hol az olvasással, hol a fogalmazással kapcsolja össze. Gyakran ugyanaz az ismeretanyag, készségfejlesztő gyakorlat két alcím alatt is szerepel, vagy olyan alcím alatt, amelyhez csak közvetve tartozik.

A követelményeket pedig mind a négy osztály számára így írja elő: „A tanterv meghatározza az olvasás, a *b e s z é d m ű v e l é s* (én emeltem ki — R. B.) és a szövegszerkesztés anyagát és gyakorlatrendszerét. Ezeken a területeken — a tanulók beszéd- és írásszintjének megfelelő tervezéssel és módszerekkel — a *f o l y a m a t o s f e j l e s z t é s t* (én emeltem ki — R. B.) tekintjük az anyanyelvi nevelés követelményeinek.” (Az általános iskolai nevelés és oktatás terve 3: 24, 34, 42, 48.)

A linearitás — legalábbis a nyelvi megformálás tekintetében — az alsó és a felső tagozat határán megtörik.

5. Miért időztünk akarunk ellenére még ennyit is a tanterveknél? Azért, mert a tanterv előírásait végrehajtó pedagógusok képzésében ezekből kell kiindulnunk.

Aligha tagadható, hogy végső soron mindenfajta beszédműveltség — erényeivel és hibáival együtt — a pedagógus beszédére vezethető vissza. Az óvodás korúak és az iskolába járók számára ugyanis elsősorban a pedagógus beszéde a követhető modell, az utánozható minta. Nagyon ideillik az, amit a tanterv a Módszertani alapelvek fejezetcím alatt így fogalmaz meg első alapelvéként: „1. Az anyanyelvi képzéshez a nyelvi anyag legjavát használjuk fel.” — Majd így folytatja: „Gondoskodjunk arról, hogy gyakran halljanak a tanulók helyes, szép magyar beszédet, amelyet követendő példaként állíthatunk eléjük.” (Az általános iskolai nevelés és oktatás terve 2: 66.) Természetes, hogy a követendő példát az óvonóknak, a tanítóknak és a tanároknak kell nyújtani.

A már működő és főként a régebben végzett pedagógusok tudják, hogy képzésükből, a pályára való felkészítésükből kimaradt a szűkebben értelmezett beszédművelés, vagyis a nyelvhasználat akusztikus formájának szervezett gondozása.

Montágh szerint „A... beszéd elsajátítása többféleképpen történhet. A legegyszerűbben: i n t é z m é n y e s o k t a t á s keretében, ahol a gondos tanári munkát jól egészíti ki a tanulótársak ösztönző hatása. Megoldható azonban ö n k é p z é s s e l is: célirányos napi gyakorlással. Nagyritkán pedig létrejöhet szándékoltás nélkül is, amikor az amúgy is jó beszédalkat a példamutató környezet hatására s p o n t á n idomul” (A magyar színpadi beszéd jellege és pedagógiája. ÁltNyTan. 10: 116).

A pedagóguspályán a két utóbbi — úgy véljük — csak kivételként fordul elő, éppen ezért nem beszélhetünk a pedagógusok szakmai műveltségének emez ágában sem szinten tartásáról, sem továbbképzésről. Félő, hogy a közoktatás-köznevelés új dokumentumainak bevezetése a személyi feltételeket illetően nem kellőképpen megalapozott a beszédművelés tekintetében. Ezt a föltevést egy nagyobb területre (legalább egy megyére) kiterjedő vizsgálódással lehetne igazolni. Ilyet kezdeményeztünk és indítottunk el Tolna megyében, az általános iskola 1—4. osztályában oktató pedagógusokat véve figyelembe. A vizsgálódásnak nyilván nem valamiféle csődhelyzet megállapítása és kinyilvánítása a célja, hanem az esetleg kedvezőtlen diagnózis után az eredménnyel biztató terápia kidolgozása.

Az a tény, hogy ma dolgozó pedagógusaink jelentős hányada nem részesült intézményes beszédoktatásban, halasztást nem tűrő sürgősséggel veti fel a jól átgondolt, jól szervezett továbbképzés szükségességét. Mindenféle értéktétel és összehasonlítás nélküli az anyanyelvi nevelést és benne a beszédművelést — sorsát, jövőjét illetően — az új matematika tanításához merjük hasonlítani. Az ún. társadalmi érdek fogalmaztatja velünk a kérdést: Mennyi idő alatt teszik magukévá a pedagógusok az új szemléletmódot, és ennek milyen lesz kisugárzó hatása a tanulókra? A felelet újabb kérdésekre adandó válaszok függvénye. Ezek a kérdések: Kellőképpen felkészítettük-e tanárainkat e szemlélet befogadására, elfogadására? Adtunk-e, és kellő segítséget adtunk-e feladataik megvalósításához?

A már működő pedagógusok esetében a beszédműveltség meglevő szintjét olyan állapotként kell elfogadnunk, amelyen gyökeres változtatást aligha hajthatunk végre még a legszervezettebb továbbképzéssel sem. Adottnak kell vennünk a beszédlelégzés módját, a hangadást (orgánumot), az artikulációt összes egyéni jellemzőjével és az akusztikus stílus egyéni felhasználását a szöveg értelmezőmegszóltatásában. Ha ennyire befolyásolhatatlannak vagy le-

galábbis nehezen befolyásolhatónak látjuk a már működő pedagógusaink beszédműveltségét, nem fölösleges-e, nem hiábavaló-e minden igyekezetünk?

Nem! Mert legfeljebb arról kell lemondanunk, hogy pedagógusaink az oktatás-nevelés folyamatában tökéletes mintát, követendő példát tudnak nyújtani növendékeiknek; de a helyes eljárások tudatosításával az oly nélkülözhetetlen korrekciót szinte hiánytalanul el tudják végezni. (Nem túlságosan sántítót hasonlatként hadd hivatkozzunk a rendező és a színész munkájára.)

A pedagógusnak a helyzete minden más hivatásos beszélőtől (színész, előadóművész, szónok, jogász, rádió- és tévébemondó) eltér a beszédműveltség, a beszédművelés tekintetében. A pedagógusnak ugyanis nemcsak követendő mintát, vonzó példát kell mutatnia beszédével, hanem a pedagógusok egy részének (óvónőknek, tanítóknak, magyar szakos tanároknak) a művelt élőbeszédre oktatniuk, nevelniük is kell tanítványaikat. Ez a tantervben meghatározott és előírt feladatuk. Ha tehát munkaköri köteleességeiknél fogva alanyai a beszédművelésnek, akkor előzőleg ugyanennek tárgyai kell, hogy legyenek. Vagyis elő kell készíteni őket a beszédművelés résztárgy tantervi előírások szerinti oktatására. Ez az előkészítés a pedagógusképző intézményekben (felsőfokú óvónőképző intézet, tanító- és tanárképző főiskola, egyetemek tanárképző karai vagy szakjai) folyik.

Az óvónők, a tanítók és az általános iskolai tanárok képzési tervében viszonylag régóta helyet kapott valamilyen formában a beszédművelés. Az óvónő- és tanítóképzés ma érvényben levő programjában külön tárgy a beszédművelés egy féléven át heti 2 órában. A tanárképző főiskolán a nyelvművelés részeként egy félévben, ugyancsak heti 2 órában kell megoldani a beszédművelést. A felsorolás nem volna teljes, ha nem említenénk az idegennyelv szakosok magyar nyelvi képzését. A leíró magyar nyelvtan alapjai című tárgy keretében, amellyel két féléven át heti 2 órában foglalkoznak, találkozniuk kell a beszédművelés kérdéskörével is.

A nem magyar és a nem nyelv szakos hallgatók ugyancsak egy féléven át, heti 2 órában ismerkednek a nyelv- és beszédműveléssel. A kép azáltal válik teljessé, ha megjegyezzük, hogy az egyetemek bölcsészkarán, a leendő magyar szakosok a fonetikához kapcsolt fakultatív stúdium keretében foglalkoznak beszédműveléssel.

6. Amennyire örvendetes, hogy a beszédművelés szakirodalmából megtudhatjuk, melyek a művészi beszéd ismérvei, hogyan kell beszélnie a színésznek, az előadóművésznek, a szónoknak, a rádióbemondónak, annál nyugtalanítóbb, hogy a pedagógus beszédnormáiról, beszédeszményéről viszonylag keveset tudunk. Föltétlenül említést érdemelnek Bakos József vizsgálatai.

A pedagógusok beszédére vonatkozó szakirodalom szűkössége érthetően megnehezítette a beszédművelés főiskolai oktatását szabályozó, meghatározó program (tanterv) elkészítését.

A hivatásos beszélők beszédpedagógiáját fordítottuk le a pedagógusok számára.

A pedagógus beszédének meghatározásából indultunk ki, s a leglényegesebb vonásaiként a következőket emeltük ki: *érthetőbb, szebb és célirányosabb*, mint a mindennapi köznyelvi beszéd.

1. *Érthetőbb*, mert rendszerint az ún. frontális foglalkozás tartalmának hordozója, közvetítője. Tanteremben (osztályteremben, szaktanteremben) hangzik.

2. *S z e b b*, mert az esztétikai nevelés feladatainak tekintélyes része vele és általa valósítható meg.

3. *C é l i r á n y o s a b b*, mert igyekszik elejét venni a nagy hatásokkal, energiabevetéssel beszélő pedagógus idő előtti kifáradásának, illetve a beszélőszervek végzetes károsodásának.

A másik kiinduló tételünk az, hogy az így jellemezhető beszédre minden ép beszélőszervű, normális hallású és egészséges idegrendszerű ember ránevelhető. Ezzel egyúttal a beszédművelés oldaláról a pályaaalkalmasság feltételeit is felsoroltuk.

A művészi beszéd kialakítása viszont speciális beszélőszervi adottságokat (elsősorban a hangadó szervek kiválóságát), kifinomult beszédhallást (ez nem azonos a zenei hallással) és teherbíró idegrendszert követel. Ezt csupán azért jegyeztük meg, hogy munkánk mindenkor tervezésében és a követelmények megállapításában józan arányokat tudjunk tartani.

A pedagógusképző intézményekben folyó beszédművelés programjának kidolgozásához az elmélet, a gyakorlat és a módszerek kérdéskörét kell tisztáznunk.

1. Az *elméletbe* a beszédképesség vagy képesség kialakításához feltétlenül szükséges ismeretanyag tartozik. (4 fejezetét már korábban felsoroltuk).

Az elméletnek összességében és részleteiben a tudatosításnak nevezett munkaszakaszban van jelentősége, s elsősorban a beszédművelés oktatójának van rá szüksége, de nélküle a legfontosabb szakasz, a *gyakorlás* is esetleges, ötletszerű, megalapozatlan, ösztönös („cigányfű”).

2. A *gyakorlat* című részben a gyakorlatok rendszerét, egymásra épülését kell megoldanunk. Itt kell tisztáznunk, hogy a gyakorlás meddig technika, és mettől tartalmat hordozó és közvetítő elhangzó szöveg. Akik még nem találkoztak valahol, valamikor az énekhangképzés technikájával, azoknak kezdetben bizony humoros a hangtalan vagy egy-egy hanggal (*sz, z, f, v*) végzett légzésgyakorlat, a magánhangzók elnyújtott hangoztatása, az egyes beszédhangok legkülönbébb sorrendű és kapcsolású kiejtése, amikor eleve nem törekszünk értelmes hangsorok létrehozására.

Lehetőleg sima átmenettel kell eljutnunk az elsajátított technika természetes alkalmazásához, a szövegbe kódolt tudattartalmak beszélt nyelvi közvetítéséhez. Az életkornak megfelelő fiziológiai adottságok, valamint az ismeret- és intelligenciaszint különbségei igen átgondolt fokozatosságra intenek bennünket.

A gyakorlatok nyelvi anyagát nemcsak tartalmuk szerint differenciáljuk, hanem nyelvváltozatok szerint is, például hogy milyen legyen a köznapi és a szépirodalmi szövegek aránya, az utóbbiban mennyi legyen a vers és mennyi a próza.

A gyakorlás folyamata a gyakorlatok típusai szerint így írható fel: szövegmentes funkciógyakorlatok, célirányos memoriterek, olvasási gyakorlatok, spontán beszéd.

E sorban a másodikra külön is rá kell irányítanunk az érdekeltek figyelmét. A beszédművelő szakemberek egybehangzó véleménye, hogy tartalmi és nyelvi-formai szempontból gondosan megválogatott és kiválasztott memoriterek nélkül nincs beszédművelés. Ezt az álláspontot támogatja az irodalomtanítás szempontja is.

A gyakorlattal összefüggésben vetjük fel a beszédművelés oktatásának a pedagógust érintő legfőbb gondját, a bemutatás kérdését, amely azonban átvezet bennünket a *módszerek* című gondolatkörbe.

3. A beszédművelést végző pedagógus mindenekelőtt azzal az ellentmondással találja szembe magát, amely az oktatás tárgya, anyaga, az elhangzó beszéd és a munkáját megszabó, irányító tanterv, útmutatások, tanácsok, javaslatok írásbelisége között fennáll. Az elhangzó beszéd füllel felfogható, hallható jelenség, következésképpen a helyes megvalósítására vonatkozó példák, pedagógiai eljárásoknak is hallhatóknak, auditív jellegűeknek kellene lenniük. Mindenfajta, még a legjobb írásos útmutatóból is éppen az hiányzik, ami vizsgálati anyag és példatár egyszerre: maga a hangzás. Ezt az ellentmondást van hivatva feloldani a tárgyunkhoz szorosan kapcsolódó két munka: Fischer Sándor, *A művészi beszéd és Gáti József, a Versmondás című könyvének hanglezemléklete.*

A beszédművelés teljes anyagát azonban aligha lehet oly mértékben hangosítani, amely fölmentené a tanárt az esetenkénti bemutatás, mintaadás kötelezettsége alól. S erre nem elsősorban az abszolút példák esetében van szükség, hanem rendszerint a korrekció szakaszában, az egyes tanulók személyére szabottan.

Egyetlen példa a 2. osztály tantervi anyagából. „A mondat hangerejének, tempójának, dallamának variálása a szituációnak megfelelően: ugyanaz a mondat kéresként és parancsként, veszély esetén és fenyegetéskor, mellettünk levő és távolban álló személynek.” — Igen nagy a valószínűsége annak, hogy az osztály néhány tanulója az utasítást nem tudja realizálni. Az egyik a gyakorlásra szánt mondat hangerejét, a másik a tempóját, a harmadik a dallamát nem tudja variálni, esetleg mindhárman egyiket sem. A biztatás a kísérlet többszöri megismétlésére (Na, próbáld csak még egyszer!) általában nem vezet eredményre. A gyermek szeméből kiolvasható ilyenkor a kapaszkodás a pedagógus segítségébe. A pedagógusnak rögtönöznie kell a bemutatást, mivel minden váratlan helyzetre nem számíthat, és nem készíthet otthon magnófelvételt, s nem hívhat színészt, előadóművészt sem minden órájára, aki az általa krüliált beszédteljesítményt mintaszerűen bemutatja, illetve gyakorlás közben a megakadt tanulókat átsegíti az akadályokon.

Az oktatási kormányzatnak kötelessége ugyan gondoskodni a beszédművelés oktatásához szükséges taneszközökről, segédeszközökről (a tanterv auditív információhordozóknak, illetve audiovizuális információhordozóknak nevezi őket), de az oktatók optimális megsegítése sem menti fel őket az előkészített vagy még kevésbé a rögtönzött bemutatás kötelezettsége alól.

Eddigi megfigyeléseink és tapasztalataink szerint a beszédművelés nem kielégítő oktatási eredményei a pedagógusok ilyen indítékú gátlásaira vezethetők vissza.

A módszerek című részben kell szólnunk arról is, hogy a beszédművelés pedagógusképző intézményekben folyó oktatása összekapcsolandó a gyakorlóiskolában folyó anyanyelvi neveléssel, mert csak így válik a pedagógusjelöltek munkáját meghatározó, irányító didaktikai szemponttá, hogy minden életkori szakaszban adott a beszédfelettségi szint, adott a kommunikációs gyakorlat. S ezekhez kell igazodniuk az oktatás tartalmában, a gyakorlatok megválogatásában és a módszeres eljárásokban.

7. Végezetül, az elhangzó beszéd mint nyelvi tevékenység végső soron nem ismeret, hanem sokkal inkább készség, mégpedig automatizált készség. Ehhez pedig személyenként (az előzőkben már érintett okok miatt) más-más út vezet. Ha egy teljes osztályt ugyanaz a nevelő-oktató, készségfejlesztő hatás

ér is, az eredmény rövidebb-hosszabb idő múlva szinte személyenként eltérő lesz. Ebből az következik, hogy a beszédművelésnek az adott szervezeti kereteken belül és az oktatás személyi adottságai szerint differenciáltnak, majdnem személyre szabottnak kell lennie.

Mivel ma még az iskolai beszédművelésben viszonylag sok a határozatlanság, tartalmi és módszerbeli bizonytalanság, a tanulók egy része nem jut el az automatizált igényes beszéd készségéig. A negyed- vagy félúton való megtorpanás miatt a tanult és gyakorolt ismeretek alkalmazása formálissá válik, s az iskolából kikerülve a mindennapi beszéd gyakorlatában nem érvényesül, legfeljebb mint emlék (kellemes vagy kellemetlen) hangulatilag színezi az egyéni beszédtevékenységet.

Ha igaz az a tétel, hogy a felnövekvő nemzedékek anyanyelvi műveltsége az iskolán áll vagy bukik, akkor ez a beszédműveltségre hatványozottan érvényes. A beszédművelés oktatójának kulcsszerepe van, s ezt csak akkor tudja betölteni, ha erre a legnagyobb körültekintéssel és gondossággal készítjük föl.

Rónai Béla

Ostoros

A 18. század elején, amikor az irtások révén nagy, szabad, művelhető földterületek szabadultak fel, de még a fejlettebb gazdasági rendszerek nem bontakoztak ki, a parlagoló földművelés különösen nagy vonóerőt igényelt. Egy-egy ekéhez —, amely széles, fordítós ekevassal volt felszerelve —, a talaj minőségétől és felszíni jellegétől függően 4–6, sőt több ökör is kellett. E nagyszámú vonóállatot és a tökéletlen, favázás, széles vasú ekét természetesen nem tudta volna egyetlen személy elkormányozni.

A fa- és félfá ekékkel a szántás különben is rendszerint két személlyel folyt. Az egyik személy, aki ténylegesen irányította a szántást, az eke szarvát fogta, és nem kis erőlködéssel próbálta egyrészt a szántás egyenletes mélységét biztosítani, másrészt pedig az irányt tartani. A kemény, többszörösen és egyenlőtlenül letaposott földben ugyanis nehezen ment el az eke: a tágabb részeken megszaladt, mélyebbre fúródott, míg a tömör felületről könnyen kiugrott, jobbra és balra ki-kicsúszott. Hogy a szántás ilyen viszonyok között is lehetőleg egyenesen, egyforma forgatással haladjon, nagy erőfeszítésre volt szükség: a ekeszarvát tartó személy szabályozta; mélyebbre eresztette, vagy följebb húzta az ekét, aszerint, ahogy a talaj megkívánta. Szántás közben tehát ténylegesen „tartani” kellett az ekét, és aki ezt tette, a szántó személy, a húzó állat irányításával nem sokat törődhetett.

Ennek gondja arra a második személyre hárult, aki a régebbi típusú ekéknél —, mint a szántás szükségszerű tartozéka — a vonó állatokra ügyelt, őket irányította, többnyire az ekeszarvát tartó személy igénye és jelzése szerint. A kisegítő személy egyébként elől az ökrök orránál helyezkedett el, mégpedig az első pár ökör baloldalán, ahol a még szántatlan, kemény talajon haladhatott. Ha az ökör még fiatal, tanulatlan volt, esetleg kötélén oldalt vezette, de többnyire csak ostorával irányította a szántó személy jelzéseinek megfelelően. Neki szóltak ugyanis az efféle irányító szavak: „tüled” vagy „hozzád”, amelynek megfelelően hol jobbra nyomta, vagy balra húzta a tőle jobbra haladó ökröket (Ethnogr. 1980. 249–51).

A szántás tehát a két személytől szoros együttműködést kívánt. Kétségtől, a fontosabb és nehezebb munkát az ekét tartó személy végezte, ő irányította tulajdonképpen a másinak a tevékenységét is. A másik személy ennek megfelelően kormányozta állatait, tartotta az irányt és serkentette a vonóállatot. Feladatainak megfelelően az eke szarvánál levő személy volt az idősebb, tapasztaltabb, míg a segítője a fiatalabb. Betanított, szelidebb ökröknél még fiatal gyerek is lehetett.

S bár egy-egy konkrét esetben, szántáskor az eke szarvánál haladó személy szerepe volt a fontosabb, hosszabb távon, az ekés kultúra nagyobb arányú elterjesztésében a kisegítő személy nagy jelentőségét is látnunk kell. Azzal ugyanis, hogy e feladatra egészen fiatal, tanulatlan gyerekek is vállalkozhatott, lehetőség adódott arra, hogy e kisegítő szerep révén a szántásban járatlan, azzal saját háza táján meg nem ismerkedhető személy is megismerkedjen e fontos tevékenységgel, és annak fortélyait elsajátítsa. Ily módon — a szántóterületek fokozatos bővülése során — a kisegítő személy olyan fontos személlyé

vált, akinek révén a szántáshoz és a földműveléshez értő személyek száma jelentősen kibővíülhetett.

A szántásnak ezt a második személyét egyébként többféle néven említik a különféle összeírásokban és peres iratokban, és e nevek jellemző módon megvilágítják e személyek feladatait, és olykor társadalmi helyzetét is. Mindenesetre érdemes ezeket sorra venni.

a) **Ostoros.** Az egyik, talán a legismertebb elnevezés: az *ostoros*. A Toldi 4. éneke szerint Bence „*ostoros* gyerek volt annál (ti. Miklós nagyapjánál) néha napján”. S bár a szónak igen korai helynévi említése is van (TESz. 2: 1098), a fenti értelemben a 18. század elejéről tudjuk adatokkal nyomon követni. A legkorábbi adatunk a Tolna megyei gyűlés 1726. jan. 8-i limitációjából való, amely szerint „egy *ostoros* gyermeknek a gazda kenyerén 8 forint és bocskor” az évi bére (Hajdu L.: Az új honfoglalás évszázada. Szekszárd, 1978. 257). Összehasonlításul érdemes közölni, hogy „közönséges béresnek” éppen duplája: 16 forint.

Az a tény, hogy az *ostoros* elsőnek megyei limitációban tűnt fel, egyúttal arra is utalhat, hogy e név és foglalkozás már jóval annakelőtte ismert és elterjedt lehetett, hiszen a megyék általában akkor vállalkoznak valamely bér meghatározására, ha annak fizetésében visszaélések, problémák mutatkoztak.

Az efféle megyei limitáció viszont adataink között ritka és hézagos. 1775-ből való Győr megyei adatunk, amely szerint e megye is előírta, hogy a „legalsó béresnek . . . akit közönségesen *Ostorosnak* neveznek, adjon a gazda teljes ruházatot” (Sápi V.: A mezőgazdasági bér munkásságá jogviszonyai . . . Bpest., 1967. 61). Egy harmadik limitáció Sopron megyéből maradt ránk, még pedig csaknem 100 évvel a tolnai után, 1812-ből. E szerint „Egy *ostorosnak* ideihez tehetségéhez alkalmaztatva, lészen kész pénz fizetése, 8 ftűl egész 16 ft [azonkívül, mint a továbbiakban olvasható] egy pár újj és egy pár fejellés Csizma a maga számára, 1/4 kendermag alá való föld, vagy 2 pár fehér ruha” (Domonkos O.: Ár- és bérlimitációk . . . Előmunkálatok a Magyarország Néprajzához, 8. sz., Bp., 1980. 105). E meghatározás azért is fontos, mert mutatja az *ostorosok* közötti lehetséges fokozatokat: az egészen fiatal, kezdő, pénzben csak 8 forintot kapott, a begyakorlott viszont már a dupláját is megkaphatta. Összehasonlításul érdemes közölni, hogy a béres pénzbeli fizetése 18 forint. De figyelmet érdemel az is, hogy az *ostoros* fehér — azaz alsó — ruha helyett 1/4 kenderföldet is kaphatott. Ez esetben azt neki kellett bevetni és a termést is feldolgozni. E munka viszont feltételez bizonyos önállóságot, független gazdaságot és főképpen hozzáértést. De az ilyen személynek kellett annyi szabad idejének is lennie, hogy a saját munkáját is elvégezhesse.

Több megyéből egyelőre nincs adatunk, és lehetséges, hogy nem is került mindenhol limitálásra az *ostorosok* bére. Ez viszont nem jelenti azt, hogy ott nem létezett e rendszer, és nem élt az elnevezés is. Érdekes példát hozhatunk erre éppen az említett Sopron megyéből, ahol a megyei limitáció 1812-ben kelt, viszont az egyik Sopron megyei faluban, Petőházán 1751. jan. 16-án tartott kihallgatáson az egyik pinnyei jobbágy, a 60 éves Beretvás János elmondta, hogy „a kurucz háború előtt *Ostorosul* 2 esztendeig, s utánna pedig kocsisul 6 esztendeig szolgálta volt . . . Zeke István Uramat” (OL., Esterházi cs. hg. á. lt. 101/13/Qu). Szolgálatá eszerint még az előző század végén kezdődhetett és ezzel az *ostoros* Sopron megyei előfordulása igen koráivá vált. Ugyanakkor az sem lényegtelen — ez különösképpen a következőkben lesz fontos! — hogy az *ostoros* más foglalkozást is folytatott, jelen esetben kocsis is volt, mielőtt mint kolonus, önálló gazdaságát kialakította volna.

Valószínű tehát, hogy az *ostoros* intézmény más megyékben is, és adatainknál jóval korábban létezett. Mindenesetre a különböző peres iratokból előkerült adatok alapján a következő megyékben találkozhatunk az *ostoros* egyéni említésével.

A 1753. szept. 22-én a Somogy megyei Iharosberényben tartott kihallgatás egyik tanúja, a 24 éves beleki Juhász Mihály beszámolt arról, hogy „Ez előtt Tizennégy Esztendővel, [azaz 12 éves korában !] egy Esztendeigh Iharosi Borsos János Sörtvélessei mellett Szolgált, annak előtte való esztendőben pedig [tehát 11 évesen!] Máté Joseph *ostorossa volt*” (OL., Festetics cs. lt., 36. cs./III). Az ugyancsak Somogy megyei Jádon, 1754. dec. 4-én tartott határperben pedig a somogytúri 56 éves Nemes András vallotta, hogy jól ismeri a határt „mivel elsőben *Ostoros* Gyermekek, az után Szántó Ember Jádon lévén Társaitul és béresektül mutatattott megh nékj . . . [a határ]” (OL., Esterházy cs. hg. á. lt., 561/92/XVI). 1775. május 15-én pedig a Hetés-Jád határvonal megállapítása céljából tartott kihallgatáson a 75 éves sári Turós János, kit *incola*-ként említettek, beszámolt arról, hogy „Ennek előtte 55. Esztendőkkal egy esztendeig Kanászul, Két Esztendeig pedig az Attyafiainál *Ostorosul* Szolgálván Jaádi Helységben” volt alkalma a határt megismerni (uo.).

A Veszprém megyei Lovászpatonán 1570. ápr. 30-án tartott kihallgatáson pedig a 37 éves bakonytamási Kocsis János vallott arról hogy „Lovász Patonai Helységben nevelkedvén . . . hol az Attya mellett, ki azon időben az Falu pásztora volt, hol pedig más Lovász Patonai Gazda Embereknél szolgálván . . .”, „mint *Ostoros* ökröket, mint kanász pediglen Sörtés marhákat minden háborgatás nélkül őrzött . . .” (OL., Festetics cs. lt., 48 cs., Scrin. VII/A). A tanú tehát a kétféle foglalkozást váltogatta, és hogy ennek megvolt a lehetősége a két foglalkozás közös vonása miatt is, azt a következők is igazolják: „magais a' Fatens [mint vallomásában olvasható] *Ostoros* Gyermekek lévén szántott és [utalva az ostoros egyéb irányú tevékenységére] ki eresztvén ökreit föllyeb meg nevezett Kut Érben a Laposon legeltette . . .” (Uo.)

A Vas megyei Baltaváron 1774. május 23-án tartott tárgyaláson viszont a 35 éves pakodi Tóth Ferenc számolt be arról, hogy „a Tanú néhai M. Generális Festetics Ur eő Exellentíája Pakodi Jobbágyainál gyermek korában *ostorosul* szolgálván Nagy Tilai Embereivel együtt maga a' Tanu is [utalt az ostoros többféle munkájára] hordot Robotban Épületnek való fát a' Balta Vári Kastélyhoz . . .” (OL., Festetics cs. lt. 13. cs., Scrin. II/B). Nyilván a robotra is küldött ostoros már nem tartozott az egészen kezdők közé.

Adatainkat egyébként más vidékről is bővíteni tudjuk. A Nyitra megyei Vecsen az 1756. aug. 16-i kihallgatáson, pl. a 40 éves negyedi Kőszeghy Ferenc elmondta, hogy „gyermekkorában szakadván Hosszufalura, és ottang mint egy eőt esztendeig *Ostorosul* szolgált . . .”. A továbbiakban arról is értesülhetünk, hogy nem is egy embernél, hanem nyilván ott, ahol — pl. a családi munkaerő-ellátás változása következtében — éppen szükség volt rá. Mint értesülhettünk tőle, „elsőben Turoczy Jánosnál [szolgált], azután Örög Miszáros Jánosnál, de [fűzte hozzá a feladataira utaló megjegyzést] többire Ur dolgán töltvén az Időt, ezért valóságghos határ helyről semmit nem tud . . .” (OL., Inquisitiones Jur. T. R. 17/1171).

A Nódrád megyei Nándorban pedig az 1756. ápr. 26-án tartott határmeghatározó per alkalmával a 78 éves herecséni Szalaj György arról adott tájékoztatást, hogy „midőn még Ifjú *Ostoros* korában Nándorban lakott volna . . . másik Apja néhaj Bagyal Miklós 109 Esztendős Ember akkor Nándorban lakván ugy mint maga Örökjét szabadon szántott volna, [ti. egy darab parlagot] a' Fatenst, hogy rosszul *ostoroskodott*, megis üstekezte . . .” (OL., Eszterházy cs. hg. á. lt. 568/93/B). Ez a közlés egyúttal rávilágít az ostorosok korántsem gyengéd bánásmódjára és nehéz tanulási lehetőségeire.

S hogy az ország egyéb részein, így pl. az Alföldön sem volt ismeretlen az *Ostoros* név, és a vele jelölt foglalkozás, azt a szónak a fenti értelemben való 1745-ös Békés megyei és 1754-es szegedi előfordulása is igazolja (MNY. 1962. 226; 1957. 519). De az is igazolható, hogy ostorosokat nemcsak jobbágyok alkalmaztak egész évi — vagy szezonra kiterjedő — szegődéssel, hanem urasági gazdaságokban is, mégpedig napszámbérben. A Festetics uradalom tolnai tisztartójának 1747-es számadásában például a következő tétel

szerepel: „Midőn az M. Uraság részire Szántásnak idejiben *Ostoros* Leginkiket, a Biresek megkivántatnak, füzettem 156 nap Számot azoknak és tészen mindenestül 18 frt 46 x̄r”, majd később: „Item octoberban füzetem az *Ostoros* Leginykiknek 36. nap számot à 15 x̄r, 5 frt 40 x̄r”, és végül: „Item másodsor voltak az *Ostoros* legénykéek az Béréssek mellet 42. napig, füzettem à 15 x̄r, 6 frt 30 x̄r” (OL., Festetics cs. lt. 40. cs., Scrin. III/B/K). 1749-ben ismét feltűnnek az ostorosok, még pedig a napszámelszámolás tételeinél. Mint olvasható: „A Béréssek mellyet lévő *Ostorosoknak* Napszám28, frt 3 x̄r 26” (OL., Festetics cs. lt., 41. cs., Scrin. III/K).

b) **Ökörhajtó gyerek.** Ez az elnevezés talán még közvetlenebbül utal a fiatal gyerekek teendőire.

Jellemző módon az a két adat, mely rendelkezésünkre áll, ugyanazon Nyitra megyei faluból, Hosszúfaluból való, ahonnan már az ostoros elnevezést is idéztük. Nyilván a gyerekeknek egy helyen is többféle neve élhetett egymás mellett. Az 1756-os kihallgatásnak másik tanúja, a 60 éves kajali Fülep János arról szól, hogy „lehetett nyolcz esztendő Gyermekek ezen Tanu [és e kormegjelölésnek a későbbiekben lesz még jelentősége!] mikor Kajalrul Hosszufalura szakadtott és ott Sógoránál Vancsa Jánosnál *Ökörhajtó Gyermekekül* 4 esztendeigh szolgált . . .” (OL., Inqu. Jur. T. R. 17/1171). Mint e sorokból is kiderül, a rokoni kapcsolatoknak sem lehetett lebecsülendő szerepük a gyerekek elszegődésében — különösen ilyen fiatal korban.

S hogy a vidékre szegődésnek egészen más oka is előfordult, az kitűnik egy következő tanúnak, a 68 éves soponai Tóth Györgynek vallomásából, aki elmondta, hogy „E Tanu is Kis Gyermekek korában Mostoha Apja által megverettetvén Soponyáru ell szaladott Hosszufalura és ottan nem tovább csak Szent Iván naptul fogvást, Uj esztendeigh *Ökör hajtó Gyermekekül* Vancsa Jánosnál szolgált [és mint hozzáfűzte:] az alatt is pedig többnyire Ur dolgára Sellyére járván . . .” dolgozott (uo.).

Mint megfigyelhető, e tanú ugyanannál a személynél — nyilván más időpontban — ostoroskodott, mint az őt megelőző Fülep János. Ez pedig azt mutatja, hogy egyes személyeknél — ahol pl. nem volt megfelelő kiskorú gyermek — állandó igény jelentkezett a kisegítő személyre. Ugyanakkor az is érdekes, hogy e két említett személy a korábban említett Kőszeghy Ferenczel együtt, bár különböző falukból valók, de valamennyien ugyanazon helységben, Hosszúfaluban ostoroskodtak. Úgy látszik, voltak falvak, ahol különösképpen igénybe vették az efféle fiatal munkaerőt.

c) **Szántó gyermek.** Ugyancsak az ostorosok feladatkörét, sőt talán legfontosabb teendőit világítja meg a *szántó gyermek* megjelölés, amely *szántó gyermekőce*, *szántó legény* változatban is előfordul.

A Tolna megyei Pincehelyen 1755. júl. 3-án tartott kihallgatáson¹ a 65 éves székelyi Bálint György számolt be arról, hogy „Örög Székelyben, Szomszéd Helységben Kicsinségétül fogva lakván . . . *Szántó gyermek* Létére, midőn az Öreg Székelyi földről Szántó Marhával Gyánti Pusztá Malom helyére ki járt volna”, hallotta, hol a határ (OL., Eszterházy cs. hg. á. lt. 554/92/IV). A Somogy megyei Simonfán az 1765. ápr. 15-i határper alkalmával pedig az 59 éves attalai Hegedüs Máté vallotta, hogy „ez előtt 46. Esztendővel [tehát 13 évesen!] Simonfai Kis Jánosnál *Szántó gyermek* Esztendeig lévén . . .” ismerte meg a határt (Eszterházy cs. hg. á. l. t., 563/92/XVIII). Az ugyancsak Somogy megyei Darányban az 1751. nov. 30-án tartott kihallgatás egyik tanúja, a 36 éves Tóth István a következőképpen tájékoztatott sorsának alakulásáról: „Ezen Tanu Darányban született, és ott Tizenhat Esztendő koráig nevelkedett, melly üdők alatt *Ököröket* őrzött, s’ mint *Szántó Gyermekekőce* most tizen nyolczadik Esztendeje, hogy onnét elvette Lakását” (OL., Esterházy cs. hg. á. lt., 560/92/XV). S végül a Hont megyei Ölveden, az 1714. okt. 10-én

tartott kihallgatáson az egyik tanú, a 70 éves zalabai Vitenczy István arról szól, hogy „hallotta Kiss Eölvédi Szántó Legényektől,” hogy a kérdéses határrészen veszélyes a legeltetés (OL., Esterházy cs. hg. á. lt. 564/93/C).

d) **Ökrész.** Az utóbbi adatokból már az is kitűnik, hogy a szántó gyerekek igen fontos feladata a szántó ökrök ellátása, ill. megfelelő ideig való legeltetése. Szántás után ezek vezették a füves helyre, és ott esetleg éjtszakán át is őrizték. E feladatkörükre utal következő elnevezésük is: az „ökrész”.

Első adatunk abból a panaszlevélből való, amelyet a Heves megyei szűcsiek küldtek 1742. szept. 30-án a vármegyére, és amelyben elmondták, hogy a szomszédos **fancsaliak**, noha kitiltották őket a legelőjükről, azok „éjczakára kelvén az cselédgyeinkre és **ökrészeinkre** . . . rajta mentek vala” és őket halállal fenyegették. (PML, XII/12). A következő az 1751. aug. 4-én a Tolna megyei Kakasd és Börsöny határmegállapításakor rögzített adat, az egyik szekesői tanú vallomásából áll rendelkezésünkre, aki elmondta, hogy „Hidason lakván tizen kilencz Esztendő s korban hétről hétre őrzötte Börsöni Pusztán Szántó Ökreiket, s ottan [amint hozzáfűzte] több **Ökrészek** között éltess emberek is lévén, azok az Tanunak és hozzája hasonló ott levő **ökrész** ifjaknak egiszlen megh mutattak” a határt (OL., Festetics cs. lt. 38. cs., Serin./III/B). S végül a Hont megyei szomoldaiaknak 1765. május 18-án a tiszttartóhoz küldött levelében olvashatjuk, hogy a helyszíni szemle során megállapították, az ökrök, melyek legelése miatt keletkezett a perlekedés, „a Somodi földén fekűttek meg, a’ mint az **ökrészek** mutatták . . .” kikre az őrzésük volt bízva (OL., Esterházy cs. hg. á. lt., 566/93/E).

e) **Béres szolga.** További elnevezésük már nem annyira speciális feladataikra utal, hanem általában társadalmi helyzetükre, megbecsülésükre. E név pedig: *béres szolga*, amely egyúttal kifejezi alkalmazásuk módját is: a gazdákhöz való szegődést. Nem lehet véletlen, hogy az uradalmakban napszámban alkalmazott személyeknél nem találkozhatunk ezzel az elnevezéssel.

Mint az 1742. szept. 16-án a sárdi—csokonyai határper alkalmával az egyik tanú, az 53 éves mocsoládi Hány Mihály elmondta „még Kurucz háboru előtt Csokonyában jött s eleintén gyernnek korában négy vagy öt Esztendeigh *béres szolga* volt, azután [fűzte hozzá a foglalkozás-váltására utaló szavait] sok Esztendeigh Pásztorkodván Csokonyában” töltötte életét. (OL., Esterházy cs. hg. á. lt., 561/92/XVI). Ugyancsak csokonyai szolgálatra utalnak annak az 50 éves mocsoládi Csere Andrásnak a szavai, aki az 1756. okt. 11-i hetési kihallgatáson vallotta, hogy „Csokonyában Barbás névű Gazdánál és másoknál négy Esztendeigh *Béres Szolga* volt . . .”, és ennek megfelelően ő is részt vett a szántásban (OL., Esterházy cs. hg. á. lt. 561/92/XVI).

S nemcsak a vidék, hanem gyakran a falvak is egyeznek, ahol az előbbi kifejezést mint pl. az ostorost, hanem az átfogóbb értelmű *béres szolga* elnevezést is alkalmazták a szántó gyerekekre. Így az 1756-os nándori határperben nem csupán *ostoros*-ról esett szó, hanem az egyik tanú, a 48 éves tereskei Lami Albert ugyane foglalkozásra a *béres szolgálát* is említette a következőképpen: „Kiss Gyermekségétől fogva emberi korig Nádorban lakván a’ Fatens *Béres Szolga* korában” jól megismerhette a határt (OL., Esterházy cs. hg. á. lt., 568/93/G). Vagy az 1745. május 10-én Jád és Hetés között tartott határperben is a tanúk nemcsak *ostoros*-t, hanem *béres szolgálát*-ot teljesítő személyt is említettek. Így a felső-bogáti 28 éves Szalay Mihály is, aki éppen mint ökörpásztor szolgált, beszámolt arról, hogy „Tizen hat Esztendőnek folyása alatt tett, hol Borju Pásztorságának, hol pedig Jaádi Gazdánál való *Béres Szolgálattjának* ideiben azon Jaádi Helységnek Határját Marháival . . . legeltetve jártatván e’ Tanu elégségesképpen Tapasztalta”, hol a határ (OL., Esterházy cs. hg. á. lt., 561/92/XVI).

f) **Béres, ifjabbik béres.** Lényegében az előbbinek a változata, egyszerűbb alakja az az elnevezés, amely csak „bérest” említ vagy csak azt hogy „béresül szolgált” az a személy, akiről éppen szó esett. De ha éppen jelölni kívánták a béresek közti különbséget, *ifjabbik béres*-t említettek, mint az 1733. febr. 3-i mezőkomáromi határperben is, ahol a veszprémi 53 éves Csandj István elmondta, hogy „gyermeksisgiben Kenyeressy Péter Uram Istenben nyugodot Aszon(á)t Özvegyisgiben Szolgáltá volna, ugy mint *ifjabbik Béressül* . . .” (OL., Esterházy cs. hg. á. lt., 589/99/V). Az 1756. július 3-án, a Zala megyei Szentpéter és Péntek falu között tartott határvizsgálatkor elrendelt kihallgatáskor a csödei 56 éves Farkas János is elmondta, hogy „Ez előtt circiter negyven esztendővel itt Kerka Kutason néhai Ponkor Pétert *béresül szolgáltá* . . .” (OL., Esterházy cs. hg. á. lt., 589/99/V). De hasonlóan emlékezett meg szolgálatáról az a marusi 54 éves Serfőző Péter is, aki a Hont megyei Szokolyán 1763. júl. 14-én tartott kihallgatáson elmondta, hogy „Tizen nyolcz Esztendeje, hogy e’ Fatens Szokolyai helységben ki költözködött, az hol kis korátul fogva föl nevelkedett, s’ azon idő alatt ott való Gazdákat *Biresül*, az Böcsületes helységet pedig Ökör Pásztorul szolgáltá . . .” (OL., Esterházy cs. hg. á. lt. 565/93/D).

De nemcsak az efféle foglalkozás-váltásra akad adat, hanem arra is, hogy béresnek még nemesember is elállott. Amint az 1766. ápr. 26-án Dinnyésen tartott kihallgatáson, Ns Nagy István 76 éves ladányi lakos elmondta, „Ez előtt eötven kilencz esztendővel [azaz 17 éves korában!] szolgált *béresül* tizen két esztendeig, Lakosul pedig [hogy a foglalkozásváltásra utaló szavait is idézzük] mint egy eöt esztendeig lakott Pákozdon . . .” (OL., Battyány cs. lt. 176/Hp). Más esetben arra is fényt vetnek az adatok, hogy e béresek szolgálatuk idején is igen mozgékonyak lehettek, s egyetlen helységben is több gazdát is megjárhattak. Ez derül ki pl. annak a 30 éves aszalói Paté Jánosnak szavaiból, aki a Somogy megyei Orcziban 1756. szept. 2-án tartott vizsgálat során elmondta, hogy „még Gyermekségében szakadott ide Orcziban Atyával együtt a’ Tanu, azután pedig föl csördülván, Tizen egy egész esztendeig itt Orcziban levő Lakosokat, ugy mint Baksa Pétert, Varga Jánost, Bolla Péter és Baksa Jánost *Béresül szolgáltá* és — mint további útjára is utalt — csak a’ mult Szent György Napkor vette által szolgálatyát Aszaló helységben . . .” (OL., Esterházy cs. hg. á. lt. 559/92/XVI). Egyébként korántsem biztos, hogy a sűrű helyváltogatás nyughatatlan egyéniségéből fakadt, hanem sokkal inkább abból, hogy az említett gazdáknak éppen akkor kellett a segítség.

Amint az eddigiekben, az elnevezések áttekintése során is láttuk, a kisegítő személyt elsősorban a fő munkánál, a szántásnál alkalmazták. Erre utalnak a következő nevek: *ostoros, ökörhajtó gyerek, szántó gyerek*, illetve *szántó gyerkőcse*. Közvetve a szántásra utal az *ökrész* név is, hiszen a gyerekek feladata volt a szántás után az ökörlegeltetés. E konkrét feladatoknál jóval tágabb tevékenységnek lehetőségét veti fel, elsősorban társadalmi oldalról megvilágítva, a *béres szolgál*, és a *béres* elnevezés.

Takács Lajos

Csilla. Napjaink egyik legnépszerűbb keresztnéve. Az eredetével kapcsolatban az él a köztudatban, hogy Vörösmarty Mihály alkotása; mégpedig elvonás a *csillag* szóból (ad analogiam *Hajna* < *hajnal*, *Tünde* < *tündér*). Ezt közli Ladó János is (MU.² 36). Ő — igen helyesen — gyanakodott ebben, hiszen több jelentést is közöl.

Hogy e név Vörösmarty alkotása, azt széles körben Nagy Géza terjesztette el. Ő ugyanis ezt írja: „Magyar nőnév, mely legelőbb Vörösmarty színműveiben (sic!) fordul elő s ritkábban ugyan, de használatban levő keresztneveink közt is feltalálható. Vörösmarty egyéb neveivel (*Hajna*, *Illa*, *Tünde*) együtt a *Csilla* így egy értelmes magyar szónak (*csil-*

lag, hajnal, illat, tündér) a megcsonkításából származik (PallLex. H: 715).¹ Azt mindenesetre megtudjuk, hogy 1893-ban (a 4. kötet kiadásának évében) a *Csilla* névnek már volt viselője. A fent említetteken kívül Nagy Géának volt más támpontja is, hiszen *Csilla* jelzője Vörösmartynál: *égszemű*. Ebből nagyon is ésszerűnek látszik a csillag szóból való elvonás. Ráadásul a Vörösmarty-hősnők között van *Csilár* is.

A *csilla* köznév kapcsán az EtSz. (1049–50) 5 jelentést ismertet, az ÚMTSz. pedig kettőt. Ladó János igen helyesen utal arra (i. h.), hogy a latin *scilla* növénynévből nem származhat, hiszen ezt először csak Diószegi Fűvészkönyvből tudjuk adatolni (1813), s ott is népetimológia (botanikai szakkönyvekben máig is *csillá*-nak emlegetik).

Annyi bizonyos, hogy e közszó tulajdonnévvé válása írói névadás terméke (erre hivatkozik Nagy Géa is). Nézzük azonban Vörösmartyt! Az 1826-ban írt (és 1827-ben megjelent) Hábador című drámájában valóban szerepel ez a név. A kéziratban eredetileg *Szende* volt a hősnő neve; ezt változtatta meg a költő még írás közben *Csillá*-ra (ÖM 7. Akadémiai, 1971.). A jegyzetekben a következőket olvashatjuk: „Vörösmarty Dugonics-tól vette. Az Etelkában Csilla Gyula felesége” (i. m. 560). Bár megjegyzi: „Lehet, hogy Vörösmarty a csillag szóból vonta el” (i. m. 561). Teljesen valószínűtlennek tartjuk, hogy ez a név egy alig ismert (a nagyközönség számára pedig teljesen ismeretlen) dráma alapján lett volna közkeletű.

A gyanút a korán elhunyt Kordé Imre ébresztette fel: „Csilla—Etelka édesanyjának a neve, valószínűleg a zöld gyékény jelentésű *csilla* szóból származtatja Dugonics” (A XVIII. századi folklorisztikus elemek az Etelkában. Irodalomtörténeti Dolgozatok 23. Szeged. 1961. 19).

A filológiai hitelnek tartozunk azzal, hogy Csilla nem valódi, hanem vélt anyja volt Etelkának (édesanyját ugyanis *Héjjának* nevezték) (Dugonics András: Jólánka, Etelkának leánya. Pozsonyban és Pesten. 1803. 1: 2). Ebben a műben később is előfordul a *Csilla*, mégpedig egy ingóvári (értsd: inkeribeli, ingermanlandi) fogoly lány nevéként. Dugonics — a finn—magyar rokonságot, avagy helyesebben: egy nyelvűséget elfogadva — Zátony fejedelem lányaként szerepelteti. A leány meg is magyarázza a névadást: „Édös anyám ki-mondhatatlan-képpen szeretött. Mivel (kisdéd-koromban) a' zöd-gyékénnek bélélt nagyon szerettem; engömet Csillának nevezött” (i. m. 2: 356). Ez alighanem döntő bizonyíték. Így tehát kronológiai érvek szólnak Vörösmarty szerzősége ellen. Amikor az Etelka megjelent, a költő még nem élt, a Jólánka megjelenésekor pedig mindössze 3 éves volt. Elképzelésünket továbbá alátámasztja az is, hogy mind a Jólánka, mind az Etelka a maga korában hallatlanul népszerű olvasmány volt; Vörösmarty drámáját pedig csak néhány irodalomkedvelő ember ismerte. Maga Vörösmarty nem nyilatkozott a név eredetét illetően. Az igaz, hogy a költő névadásában szerepel az elvonás is, de döresség lenne azt állítani néhány név alapján (pl. *Dalma*, *Tünde*, *Hajnal* stb.), hogy Vörösmartyra ez jellemző volna. Néhány százalékról van szó csupán, hiszen ő inkább a gesztákból és a krónikákból vette a régi magyar neveket. Lehet, hogy sok kutatót megzavart a *Csilla* név, mivel a csillag szóhoz feltűnően hasonlít. Jókai Mór még összetett nevet is alkot belőle (alighanem a *Gyöngyvér* hatására): *Csillavér*, akit a Levente című drámájában (IV. felvonás) Magyar feleségeként szerepeltet (Nemzeti kiadás XCV. Révai testvérek. 1904).

A *Csilla* tehát tájszóból alakult keresztnévvé (ismeri pl. a MTSz., a SzegSz.), és a névalkotói tevékenységet Dugonicstól elvitatni nem lehet. Legfeljebb az látszik szokatlannak, hogy a közsónak éppen abból a jelentéséből származik, amelyikre legkevésbé gyanakodnánk.

Népszerűsítéséhez nyilván hozzájárult Donászy Ferencnek 1896-ban írott regénye, a Buda hőse (Hungária. é. n.). Itt egy 17. századi lánynak a neve.

¹ Ez a véleménye Tolnai Vilmosnak is (NyK. 47: 18).

Maga a köznév nem újkeletű szó, hiszen már a XVI. században is előfordul, 1550 *Cijllamező* (MNy. 24: 289), Zala megyében több helyen földrajzi név is.

Végezetül szeretnénk felhívni a figyelmet arra is, hogy a *Csilla* immár nemzetközi névvé vált. Rigler János említi (Párkány iskolás korosztályának kereszt- és becenevei MSZA. 29: 51), hogy a szlovák névadásban is szerepel.

Delinke. Ladó János a következőket írja erről a névről: „A *delinke* szóból. Ezt a *nimfa* magyarítására alkották a *deli* szóból *-inke* kicsinyítőképzővel, melyet nőiesítő szerepben használtak” (MU² 38). Ez így igaz. Hogyan vált azonban tulajdonnévvé?

Az kétségtelen, hogy a *delinke* köznév már előfordul 1813-ban a *Mondolatban* (Pennaháborúk. Szépirodalmi. 1980. 473). Nyelvújítóink és követőik megkísérelték, hogy felszínen tartsák ezt a magyarítást. Csak néhányat említünk a sok közül. CzF.: „*del-in-ke*: A mythologiai *nympha* kifejezésére alkotott új szó, a szépet jelentő *deli* törzsből” (1: 1201). A NyŰSz. és Kreszn. nem ismeri. Ballagi Mór (Új teljes magyar és német szótár. Pesten. 1857. 102) szerint a jelentése: 'die Nymphe', Elischer—Fröhlich Szótára Homeros két eposzához (Lauffer Vilmos-féle Kiadóhivatal. 1901. 102): *νύμφη*.

Tehát századunk elején ez a köznév még élt — legalábbis írásban. Mikor vált azonban tulajdonnévvé? Ezt nagyjából tudjuk is. A *delinke*-ből Jókai Mór alkotott személynevet — mégpedig A másik haza című elbeszéléstörredékében (Centenárium kiadás. LXV. 1925. 81). Ez a mű Juliánusz barát útjáról szól, és *Delinke* egy nagy-magyarországi leánynak a neve. Ő vezeti el Juliánuszt Magna Hungariába. Hogy Jókainak volt hatása a névadásra — hiszen nem véletlenül került be a MU-ba —, csupán egyetlen adattal tudjuk bizonyítani. Cserépfaluban Jakab István és Jakab Juliánna a lányának a Juliánna *Dalinka* nevet adta (Matr. B-1937). Amikor megkérdeztem a szülőket, egyértelműen Jókaira utaltak, csak éppen nem emlékeztek pontosan a névre. Itt némi magyarázattal tartozunk: a községben ugyanis 1869-től olvasóköri is működött; s megtalálhatóak voltak Jókai művei is. Inkább az a feltűnő, hogy Jókainak egy kevéssé ismert művére figyeltek fel.

Nyilván nem csupán Jókai volt a „keresztapa” (bár az elsőséget elvitatni nem lehet). Erre utal Hajdú Mihály a *Delia* név név becézése kapcsán, ti. ennek a névnek *Delinke* a becéző változata (Magyar becézőnevek 1770—1970. Akadémiai. 1974. 265). Hogy a *Delinke* keresztnévvé vált — Jókai tudtán kívül, de feltehetően Ladó János tudomásával —, hatással lehetett a szlovák *Darina Darinka* becéző változata (pl. Gedai Borbála: Gyerekek kereszt- és becenevei Kőbölküton. MSZA. 13: 35., Rigler János: Párkány iskolás korosztályának kereszt- és becenevei. MSZA. 29: 51). Mindezek ellenére az a véleményünk, hogy a *Delinke* az írói névadás terméke — még akkor is, ha Jókainak egy kevéssé ismert művéről van szó. Mellékesen jegyezzük meg, hogy az író ebben a törredékben a következő női neveket is népszerűsíti: *Enikő, Jolán*.

Mizser Lajos

Lezárult Magyarország Földrajzinév-tárának közzététele

A magyarországi helységnevek, államigazgatási nevek egységes használatát több mint száz év óta kötelező érvénnyel szabályozza a kisebb-nagyobb időközönként megújított és kiadott hivatalos helységnévtár. (Öszeállításáról és kiadásáról 1873 óta a Központi Statisztikai Hivatal gondoskodik.) Az ország egyéb földrajzi neveinek (domborzati nevek, víznevek, tájnevek stb.) egységesítésére és az egységesített neveknek névtárban való közzétételére jóval később, csupán az 1970-es évek elején került sor. A Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium Országos Földügyi és Térképészeti Hivatala keretében 1984 óta működő Földrajzinév-bizottság szellemi termékeként, a MÉM Országos Földügyi és Térképészeti Hivatalának kiadásában 1971-ben közzétették azt a Magyarország Földrajzinév-tára (a továbbiakban: MoFnT.) I. köteteként jelölt füzetet, amely 715 országos jelentőségű domborzati, táj- és víznevet foglal magában. Ehhez csatlakozva a 10/1974. (III. 31) MÉM számú rendelet alapján elkészült és meglepően rövid idő alatt, 1978-tól 1981-ig a Kartográfiai Vállalat kiadásában meg is jelent a MoFnT. II. című sorozat 19 megyei fürete. (A megyei füzetek ebben az időrendben követték egymást: 1978: Baranya megye, Győr-Sopron megye, Somogy megye, Vas megye, Veszprém megye, Zala megye. 1979: Csongrád megye, Fejér megye, Komárom megye, Pest megye, Tolna megye. 1980: Bács-Kiskun megye, Békés megye, Borsod-Abaúj-Zemplén megye, Heves megye, Nógrád megye, Szolnok megye. 1981: Hajdú-Bihar megye, Szabolcs-Szatmár megye.)

A 19 megyei füzet szerkezeti felépítése teljesen azonos. (L. korábbi ismertetésemet: Nyr. 103: 493–5.) Törzssanyagukat a megyei betűrendes névjegyzék és a helységenkénti betűrendes névjegyzék alkotja. Fontos tartozéka minden megyei füzetnek a mellékletként csatolt 1 : 150 000-es méretarányú térkép. (Egy centiméter ezen a térképen másfél kilométernek felel meg a valóságban.) E térképekről megtudható, hol is helyezkednek el azok a földrajzi objektumok, amelyekre a jegyzékbe foglalt földrajzi nevek vonatkoznak. A domborzatábrázolást és az egyezményes jelek használatán felépülő síkrajzot jóformán teljesen leszorítja ezekről a térképekről a páratlanul dús, az 1 : 25 000-es méretarányú térkép névanyagának megfelelő részletességű névrajz. Nincs mit csodálkoznunk azon, hogy a közbeszédben új szó született e térképfajta jelölésére: *névtérkép*.

Összesen mintegy 62 000 földrajzi név található a 19 megyei füzetben. Sok ez vagy kevés? Ha Lipszky Jánosnak az 1 : 469 472-es méretarányú térképművéhez készült, 1808-ban közzétett névjegyzékével vetjük össze (s mindeddig ez volt a leggazdagabb országos névjegyzék!), akkor a 62 000-es számot imponálóan nagynak kell találnunk. Ha viszont az országosan kibontakozó földrajzinév-gyűjtés hatalmas megyeiköteteivel (Zala, Somogy, Tolna) hasonlítjuk össze, akkor a 62 000-ből egy-egy megyére jutó 3263 körüli szám meglehetősen szerénynek látszik. Szem előtt kell azonban tartanunk, hogy a megyei földrajzinév-gyűjtemények a teljes népnyelvi névanyag hiánytalan bemutatására törekszenek, a MoFnT. II. megyei füzetei pedig csupán válogatást adnak a hatalmas névanyagból annak érdekében, hogy a magyar térképeken és a hivatalos kiadványokban egységes legyen a földrajzi nevek használata. A két gyűjteménytípus

tehát nem állítható egymással szembe. Mindkét típusra szükségünk van ugyanúgy, ahogyan például a tájszótárak mellett nem nélkülözhetjük a normatív igényű köznyelvi szótárakat sem.

Kíváncsinos lenne, hogy a MoFnT. I. és II. teljes névanyagát egyetlen betűrendben bemutató országos földrajzinév-mutató is mielőbb elkészüljön és nyomtatásban megjelenjen. Az országos névmutató készítésekor ki lehet majd küszöbölni azokat az egyenlenségeket, amelyek az egyes füzetek között mutatkoznak, s helyesbíteni lehet ott, ahol szükséges. Arról, hogy a Földi Ervin vezetésével működő munkaközösség folyamatosan tökéletesíti a MoFnT. tartalmát, meggyőzhet bennünket a Kartográfiai Vállalathoz átkerült I. kötet (Fontosabb domborzati, táj- és víznevek) 1982. évi második, javított kiadása. Az új kiadás szép, többszínnyomású 1 : 500 000-es méretarányú térképmelléklettel bővült, amely az országos jelentőségű dombvidéki, hegyvidéki, síkvidéki és néprajzi tájakat, természetes és mesterséges vízfolyásokat, állóvizeket, mocsarakat, dombokat és hegyeket, barlangokat stb. mutatja be. Érdekes megfigyeléseket tehet az, akinek módjában van összehasonlítani ezt a térképet az 1972-ben kiadott „Magyarország geomorfológiai térképe és tájbeosztás térképe” (Kartográfiai Vállalat) című, ugyancsak 1 : 500 000-as méretarányú tudományos szaktérképpel. Egy példa: a természeti földrajzi tájbeosztás térképe szerint az Alföld magában foglalja egyebek között a Mezőföldet, a Sárkőzt, a Dráva-melékét és az Ormánságot, tehát a Dunántúl jelentős részét is. S ezt vallja a MoFnT. I. szöveges része is, az Alföldhöz számítva Fejér, Tolna és Baranya megye részeit. Ugyanakkor a MoFnT. I. térképmellékletén az „Alföld” nevű táj úgy van megírva, hogy a Bácskától halad a Sztármári-Tiszahát felé. Az elnagyolást a térképi zsúfoltság elkerülésének szándéka magyarázza. Ilyen esetekben az irányadó természetesen nem a térkép, hanem a szöveges rész.

Kiss Lajos

Kontra Miklós: A nyelvek közötti kölcsönzés néhány kérdéséről, különös tekintettel „elangolosodó” orvosi nyelvünkre. Nyelvtudományi Értekezések 109. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981. 64 oldal

1. Nyilvánvalóan nem véletlen, hogy a Nyelvtudományi Értekezések sorozatában rövid időn belül (1977 és 1981 között) két dolgozat is az angol nyelv magyarra tett hatásával foglalkozik. Országgh László alapvető munkájában (Angol eredetű elemek a magyar szókészletben, NytudÉrt. 93. 1977) megírja a magyar szókészlet történetének egy hiányzó fejezetét, az itt ismertetett dolgozat szerzője pedig egyetlen szakterületet emel ki, s azon keresztül vizsgálja az idegen nyelvi hatás folyamatait. Egyáltalán nem lenne meglepő, ha a tudomány más területeiről is jelentkeznének az angol szavak és kifejezések beáramlását (illetőleg e beáramlás ellen) demonstráló monográfiák. A közfelfogás szerint ugyanis nyelvünk — a tárgyilagosabbak szerint szaknyelvünk — az „elangolosodás” kétségtelen jeleit mutatja. Ám aki elolvassa Országgh monográfiáját, megnyugodhat afelől, hogy bár kétségtelenül a magyar nyelv sem vonhatja ki magát az angol „nyelvi imperializmus” alól, elangolosodásról nem beszélhetünk, legföljebb bizonyos szaknyelvekben mutatkozó nyelvi henyéségről, terminológiaalkotási tehetetlenségről. Arra, hogy a vészharangok kongatása nem időszerű — bár publicisztikai szinten hatásos lehet —, Kontra Miklós tanulmányának a címe, illetőleg a címben idézőjelbe tett „elangolosodó” szó is utal. Az orvosi nyelv — úgy véljük, nem szorul bizonyításra — egyike a legrégebbi nemzetközi szaknyelveknek. Túlnyomórészt latin és görög elemekből építkező terminológiájával egyébként is utolsóként jöhet számításba, ha a nyelvvédelem, az anyanyelv tisztasága szemszögéből nézzük. Úgy véljük, egyedül az orvosi nyelvnek „bocsátható meg”, ha túl

sok idegen szóval él, mert ebben az tükröződik — bár ezt Mario Pei *Language of the Specialists* c. művében (Funk and Wagnalls, 1966.) kétségbe vonja —, hogy a betegek érdekében akar „rejtve” maradni.

2. A dolgozat kettős céllal íródott. A szerző ezt így fogalmazza meg: „Egyrészt megkísérlem bemutatni a nyelvek kölcsönhatásának, a nyelvi kontaktusok következtében fellépő interferenciáknak, illetve a nyelvek közötti kölcsönzés folyamatainak bizonyos kérdéseit. Másrészt, mai, »elangolosodó« orvosi nyelvünk megvizsgálásával hozzá kívánok járulni szókészletünk angol eredetű elemeinek a leírásához” (6).

Mínthogy Kontra Miklós Magyarországon az elsők között ad áttekintést arról a tudományterületről, amelyet E. M. Verescsagin nyelvi kontaktológiának nevezett, szükségét érezte annak, hogy dolgozata terjedelméhez képest (54 lap) viszonylag bő teret szenteljen (25 lap) az idevágó alapfogalmak meghatározásának, és a kérdéskör sokoldalú bemutatásának. Tisztázza mindenekelőtt a nyelvi érintkezés feltételeit: az egy- és két-nyelvű nyelvközösség mibenlétét és viszonyát. Új megvilágításban tárgyalja — Weinreich és más vezető nyugati és szovjet teoretikusok eredményeire támaszkodva — az interferencia és a nyelvi kölcsönzés kapcsolatát. Többször is kiemeli a nyelven kívüli tényezők — úgymint a társadalmi, művelődéstörténeti, politikai tényezők, a mindenkori „nyelvpolitika” — befolyását a nyelvek közötti kölcsönzésre, ami különösen akkor jelentős, ha az átdó (ÁA) nyelv és az átvevő (ÁV) nyelv beszélői nem élnek közös nyelvterületen. (Bloomfield ezt „cultural borrowing”-nak nevezi.) Két fő közvetítő eszközt különböztet meg a nyelvtudomány: szóbeli és irodalmi kölcsönzést. Kontra — nem elégedve meg ezzel — az idegen nyelv és a második nyelv közötti megkülönböztetés alapján az „idegen nyelvből történő kölcsönzés” (I-kölcsönzés) és a „második nyelvből történő kölcsönzés” (M-kölcsönzés) különbségét tartja fontosnak. Az I-kölcsönzésre főleg az írásbeliség, az M-kölcsönzésre — szerinte — csak a szóbeliség a jellemző.

Annak kapcsán, hogy miben különbözik két nyelv egymásra hatása és interferenciája egy kétnyelvű és egy egynyelvű nyelvközösségben, kutatási feladatként jelöli meg annak összevetését, hogy például az angol nyelv milyen hatást gyakorolt az itthoni és az észak-amerikai nyelvre.

A hosszú bevezető rész egyik fejezetében megkísérli meghatározni a szókészleti kölcsönelemek mibenlétét, és osztályozni a szókölsönzés típusait. Elveti a „jövevényyszó” elnevezést nyilvánvalóan Haugen és mások hatására, s ki nem mondva azért is, hogy vizsgálódásának szinkrón jellegét domborítsa ki, továbbá, hogy elhatárolja magát a történeti — etimológiai jövevényyszókutatástól. Természetesen nem tudja kivonni magát a hagyományos felosztás hatása alól, amikor például megállapítja, hogy a szókészlet állandó változásának három fő mozzanata ismeretes: idegen szavak átvétele, meglevő szavak jelentésének módosítása, új szavak alkotása. Osztályozása (1. direkt kölcsönzés, 2. hibrid kölcsönzés, 3. indirekt kölcsönzés: a) tükörszó, b) meglevő szó jelentésbővülése, c) kölcsönhomonima) voltaképpen nem új, de nagyon is új benne mindenekelőtt a „kölsön-elemek” meghatározása (18), továbbá az, hogy: 1. szinkrón szempontból végzi, 2. rendszerét sok szempontú megközelítésben, igen meggyőzően építi fel, találó példák segítségével, 3. számos új — nem egy saját — terminus technicusszal egészíti ki az Országh László és más kutatók által elindított kutatásokat („hibrid kölcsönzés”, „kölsönjelentés”, „kölsönhomonima” stb.), 4. tankönyvbe illő szemléletességgel foglalja össze táblázatban mindazt, ami ma a szókölsönzés típusairól elmondható.

3. A történelmi, társadalmi, művelődéstörténeti háttérrel írt fejezet, amely azzal foglalkozik, hogy milyen okok válthatják ki két adott nyelv érintkezését, az meddig tartott, és milyen intenzitású volt, ismét meggyőzheti az olvasót arról, hogy a szerzőt

mindig a széles, egyetemes összefüggések és folyamatok érdeklik. „Ha A nyelv B-ből hosszú időn át jóformán semmit nem vesz át, s aztán egyszerre a B nyelvi szavak importja felszökik, annak mindig valamilyen történelmi, társadalmi vagy kulturális oka van” (18). De nem feledkezik meg az okok közt az idegen kulturális hatást közvetítő egyének nyelvi műveltségének szintjéről, valamint a hírközlés fejlettségének a szempontjáról sem.

Kontra nem kíván bekapcsolódni az idegenszóvitába, még kevésbé a „Hunglish” históriába, hanem ebben a széles, többdimenziójú kontextusban szemléli az idegen hatást. Igazat adhatunk szellemes megállapításának, hogy: „A nyelveknek idegen szavak iránti »vendégszeretete« bármennyire változó is lehet, az idegen kultúra elemeit jelölő szavak, ha fontosak, így vagy úgy, de megtalálják útjukat az ÁV nyelvbe” (19).

4. A dolgozat — mintegy kitérőként — vázlatos áttekintést ad orvosi terminológiánk angol elemeinek történetéről és etimológiai vonatkozásairól. A második világháború előtt az idegen hatás főként francia és német nyelvterületről jött. A háború után viszont az angol–amerikai szakirodalom vette át a vezető szerepet, és így megnövekedett az angol eredetű, ill. közvetítési orvosi terminusok számaránya (is). A szerzőtől átvizsgált 51 orvosi tankönyv (melyek közül a legrégebb 1958-ban, a legújabb 1972-ben jelent meg) mintegy 500 angol terminus technicust használ, s ha ehhez hozzávesszük a dolgozat megjelenéséig eltelt 9 év újabb orvosi könyveit, valamint a szaklapokat, továbbá azt a körülményt, hogy „az orvosi közhasználatba kerülő angol szakkifejezések száma továbbra is rendületlenül nő, óvatos becslés szerint is legalább ezerre tehető az orvosi nyelvünkben használt angol szavak, kifejezések száma” (21). Ha figyelembe vesszük, hogy Országgh (i. m.) összesen mintegy ezer angol eredetű és vonatkozású szót dolgoz fel, és ezek többsége a szaknyelvi szférában helyezkedik el, akkor a nyelvünkben használatos angol eredetű orvosi szavak (és kifejezések) alighanem reálisan becsült mennyisége meglepően nagy. Itt azonban tudnunk kell, hogy ezek nagy része nem angol eredetű, csupán angol közvetítésű, többnyire — mint már említettük — latin és görög elemekből álló szó, tehát inkább nemzetközi szavaknak tekinthetők. Az „elangolosodás” tehát itt sem mérhető le egyértelműen, hiszen — mint ahogy Kontra a kölcsönszavak alaktani beilleszkedésével foglalkozó fejezetében részletesen kimutatja (44) — számos, latinra visszavezethető angol képző a magyarba való beilleszkedése során visszalatinosodik (pl. *-ism* > *-izmus*, *-ist* > *-ista*, *-tion* > *-ció*, *-ity* > *ítás*). Szóképzéstani szempontból érdekes lenne tudni, hogy a Kontra Miklóstól összegyűjtött — itt nem publikált — angol eredetű vagy közvetítésű orvosi szóanyag hogyan oszlik meg aszerint, hogy mi tekinthető tisztán angol szónak, ill. szóképzésnek, és mi inkább nemzetközi szónak a visszalatinosítás eredményeképpen.

Ha a szerző vállalkozott volna arra — amire egyébként kettős célkitűzésében utal —, hogy szókészletünk angol eredetű orvosi szavainak a leírását is elvégzi, akkor fel kellett volna dolgoznia az általa ötvenre becsült segédtankönyveket és a szaklapokat (21), továbbá a 70-es évek újabb orvosi irodalmát és — a történeti szempontot sem figyelmen kívül hagyva — az 1958 előtti orvosi szakirodalmat.

Félreértene azonban Kontra Miklós szándékát és dolgozatának „műfaját” az, aki mindezt számon kérné tőle. Nem vállalkozhatott erre, s nyilvánvalóan ezért nem közölt glosszáriumot; közölte viszont a feldolgozott 51 orvosi tankönyv pontos bibliográfiáját. Így a recenzensnek sem áll módjában újabb adatokkal kiegészíteni anyagát. A dolgozatban szereplő angol eredetű szóanyagnak csupán egy része tartozik az orvosi szaknyelv körébe (140-et számoltunk meg), s mindezt példának használja föl a nyelvi kölcsönzés különféle folyamatainak vizsgálatához.

5. A dolgozat gerincét képező fejezetekben részletesen foglalkozik a szerző a kölcsönszavak adaptációjának helyesírási, hangtani és alaktani kérdéseivel.

A helyesírási beilleszkedés kapcsán — helyesen — az írás és a beszéd, pontosabban a szó írásképe és kiejtése összefüggéséről, kölcsönös egymásra hatásáról ír, különbséget téve az azonos, illetőleg különböző ábécéjű nyelvek között. Mint minden fejezetében, ebben is, általános megállapításokból indul ki, a problémakört komplexen tárgyalja, és konkretizál is, például olyan, mindenkit érintő kérdésben, mint a helyesírás. Orvosi helyesírásunk „bizonytalankodó gyakorlatát” találó példákkal támasztja alá (*shock ~ sokk, shunt ~ sönt* stb.), és a nyelvművelők feladatai közé utalja annak eldöntését, hogy például „az eredeti helyesírás megmaradjon-e az ÁV nyelvben, vagy nem” (28).

A hangtani beilleszkedést öt alfejezetben vizsgálja. Ezek: 1. a kölcsönszavak hangtani beilleszkedése; 2. a közvetítő csatornák és a közvetítő személyek hatása a kölcsönszavak hangalakjának kialakulására; 3. orvosi tankönyveink angol szavainak hangalaki beilleszkedése; 4. tömeges szókölsönzés következtében milyen hangrendszerbeli változások jöhetnek létre egy nyelvben; 5. a magyar nyelvművelés idevágó elvi és gyakorlati problémái. Szembetűnő, hogy Kontra milyen otthonosan mozog a különféle elméletek és felfogások között, és néhány oldalon minden lényegeset el tud mondani (olyan szaktekintélyek alapján, mint Bárczi, Filipović, Bloomfield, Grabowski, Haugen) a transzfonemizáció (átfonemizálás), „a fonológiai alapú és a helyesírás alapuló helyettesítés” folyamatáról. Egyéni állásfoglalás tükröződik abban az összegező megállapításában, hogy „a kontrasztív tanulmányok predikcióinak érvényességét t ö b b e k ö z ö t t a kölcsönszók bizonyos rétegének — a szóbelileg kölcsönzött szavakénak — vizsgálatával lehet igazolni” (30). Szegedi autószerelőktől hallott példán — „tubelessz gumi” — mutatja be a „betűjejtéses átfonemizálás” jelenségét. A kölcsönszavak hangjainak időtartambeli változásairól szólva a mássalhangzó-hosszabbodást — pl. *doping > dopping, weekend > vikkend* — azzal magyarázza, hogy „kölcsönszavaink hangalaki adaptációja az ÁV nyelv/nyelvjárás sajátos hangrendszerei tendenciái szerint alakul” (32). Kiegészíthetnénk ezt a mássalhangzó-hosszabbodásnak egy talán még gyakoribb jelenségével, amikor az angolban röviden ejtett mássalhangzókat a magyarban — nyilvánvalóan az írásképe hatására — hosszan ejtünk és írunk, pl. *hobby, szkiff, bulldózer, dollár* stb. Az, hogy ugyanebben a kategóriában számos szót h e l y e s e n , azaz röviden ejtünk és írunk (pl. *troli, puding, pulóver*), azt látszik igazolni, hogy megvan a lehetősége az átfonemizálás tudatos irányításának, amíg a szó még képlékeny állapotban van. A hangalaki adaptációt befolyásoló tényezők közül helyesen mutat rá az idegen nyelvi oktatás felelősségére és lehetőségeire. „A mai magyar nyelvművelés idevágó elvi és gyakorlati problémái közül — írja — kettőt emelek ki: a művelt újrakölcsönzés kérdését, valamint az átfonemizálás »irányításának« tényleges és lehetséges megnyilvánulásait” (39). Véleménye szerint az „elfogadhatóság” kritériumára kell a legfőbb figyelmet fordítani, nem pedig „az ún. nemzeti hagyományokra, melyek . . . gyakran . . . nem a magyar nyelvi rendszer asszimiláló hatása következtében létrejött, »hibás« hanghelyettesítéseket jelentenek” (39). Helyeselhetjük azt a megállapítást is, hogy „az idegen szavak kiejtésére vonatkozó elveink nagy vonalaikban tisztázottnak látszanak . . . , de a részletek kidolgozása és a gyakorlati alkalmazás még nem teljesen megnyugtató” (39). S felhívja a figyelmet arra a veszélyre, hogy „a transliteráláshoz való túlzott ragaszkodás . . . esetleg olyan szavaink számát növelheti, melyeknek magyar írásképe eltér a magyar kiejtésétől” (40).

Az alaktani beilleszkedést vizsgáló fejezetében az ún. „kölcsönzött kötött morfémmakkal” foglalkozik, s arra a sapiroi tételre igyekszik magyarázatot találni, hogy morfológiai hatást nem gyakorolhat egyik nyelv a másikra.

6. Tudjuk, a nyelvek közötti kölcsönzés mindennekelőtt a szókészleti oldalon jelentkezik. Kontra is tudatában van ennek, de dolgozatának éppen abban van érdekessége és újszerűsége, hogy a lexikai hatást különféle aspektusokból közelíti meg; célja nem egy

adott nyelvvállapot regisztrálása, hanem nyelvi folyamatok vizsgálata és leírása. Ezért került dolgozatának a végére egy viszonylag rövid fejezet „Néhány szókészleti kérdésről” címmel, amely voltaképpen alkalmazása és összegezése azoknak az elméleti és elvi kérdéseknek, amelyekkel dolgozatában részletesen foglalkozik. Itt most már konkrétan utal az angolnak orvosi nyelvünkre tett lexikai hatására alaki, szófaji és jelentéstani szempontból.

Kontra Miklós dolgozatáról, amelynek korábbi változatával elnyerte a bölcsész-doktori címet, csak a legteljesebb elismeréssel szólhatunk. Életkorát meghazudtoló biztonsággal kezeli témáját, magas fokú elméleti jártasságról, a szakirodalom alapos ismeretéről és szintézisteremtő képességről tesz mindvégig bizonyosságot. Munkáját filológiai igényesség és pontosság jellemzi, minden állítását alá tudja támasztani a szakirodalomból vett hivatkozásokkal. A nyelvi kontaktológia terén Magyarországon még nem vagy alig ismert nyelvészeti kutatómódszereket alkalmaz, és számos új terminus technicust honosít meg. Ha ezek magyarra való átültetése nem mindig sikerült, talán éppen annak a Kontra Miklósnak nézhető el, aki tisztában van azzal, hogy az orvosi — és természetesen más — szaknyelv „elangolosodása” nem jelent (még) reális veszélyt, hiszen csak azt a szakszót vagy szakkifejezést használják (majd) a szakemberek, ami fontos; a terminológiai bizonytalanságot pedig „orvosainknak, biológusainknak, a szerkesztők és lektorok táborának összefogása, közös akaraton nyugvó, megfontolt terminológiaszabályozó tevékenysége megelőzheti, illetve megszüntetheti...” (55).

Stílusa gördülékeny és meggyőző, s ha a kellenél több idegen szót (szakkifejezést) használ is — olykor fölöslegesen —, azt az magyarázza és menti, hogy témája és annak feldolgozásmódja annyira egyetemes igényű és érvényű, hogy bármely más idegen nyelven megszólalhat, megfelelő példákkal.

Forrásmunkáinak összeállítása és pontossága mintaszerű. Gazdag, témakörét minden szempontból felölelő bibliográfiáját talán egy adattal egészíthetnénk ki: R. Filipović: The morphological adaptation of English loan-words in Serbo-Croat. *Studia Romanica et Anglica Zagrabienia*, 11 (1961.) 91 — 103.

Magay Tamás

Kozma Dezső: Krúdy Gyula postakocsiján. Kolozsvár—Napoca, 1981. Dacia, 164 oldal + 20 kép

Hazánkban az ötvenes évek végén kivirágzott Krúdy-kultusz késve ért az erdélyi, romániai magyar olvasókhöz, de 1969-ben már megjelentek a Szindbád-elbeszélések, a hetvenes években pedig A vörös postakocsi és az Őszi utazások mellett (ezek románul is olvashatók) több kisregény és novellaválogatás. Ezek egyik szerkesztőjének, Kozma Dezsőnek kismonográfiája kalaúzt ad a Krúdy különös világában most tájékozódó fiatalabb olvasónemzedék kezébe.

E célnak megfelelően a szerző elsősorban kedvet akar ébresztetni a leendő olvasókban, be akarja őket vezetni az író műhelyébe, s ehhez azt a módszert véli legalkalmasabbnak, hogy az életrajzot vázlatosan érintve, megrajzolja a fejlődésképet: bemutatja a Jókai — Mikszáth-hagyományt követő indulást, az oroszok (Turgenyev, Puskin) hatását, a maga sajátos szemléletmódjának és hangjának kialakulását a Szindbád-novellák témakörének és hangulatvilágának megjelenésével, majd az álomszerű romantikából az éles látású, de különös, szürrealista realizmusba való átnövést. E fejlődéskorszakok fejezeteit jelképesen szemléltető Krúdy-mondatokból alakított címek vezetnek be. Kozma mindenütt sorra veszi az író legfontosabb műveit, tartalmi és stílári elemzéssel mutatva be jellegzetességeiket és különös alakjaikat, akik vagy az író alakmásai — egyéniségének, eszmé-

nyeinek, világszemléletének és hangulatvilágának más-más oldalát, színét bontva ki bennük —, vagy pedig a kor életének és társadalmának változatos panoptikumából kiválasztott figurák, lélek és tudat mélyéig föltárt, egyénített típusok, férfiakban és nőkben egyaránt; az utóbbak azonban szűkebb kört alkotnak, szokványosabb személyiségvonásokkal. Krúdy alakjainak s egyúttal szemlélet- és ábrázolásmódjának különös voltát, történeteinek irreális hangulatát árasztják a nevek is. Meglepő, hogy erre a sajátos — hol fantasztikus, hol játékos írói névadásra a szerző nem hívja föl a figyelmet.

Krúdy műveinek jellemzőjeként az időtlenséget, múlt-jelen egybejátszását szokták emlegetni. „Valami olyan időt mutattak az órák, amilyen talán soha sincs” — ez a mondata legtöbb írására érvényes. És mégis: fantázia-alakjainak sokasága egy óriási freskót népesít be, amelyen az író a maga életének és korának Magyarországot örökíti meg, a teremtő emlékezés nosztalgiájával visszaidézve a nagyapák világát is; a jelent pedig egy nagy realistának mindenlátó, éles szemével figyelve, rejtett, fájdalmas ironiával, majd mindinkább a vesztett illúziók kiábrándultságával. Kozma céloz is Krúdynam nagyarányú, lényegében összegyűjtött, de kellően nem elemzett és méltatott publicisztiká(ára, s benne a kortárs írók meglevenítő arképesarnokára. Időrendbe állítva ezek az írások a kor életének, társadalmi és politikai történelmének nemcsak dokumentumait, hanem színes, izgalmas olvasókönyvét is adják.

A fejlődésképet végigkísérő fejezeteket nem követi összegező áttekintés Krúdy írói egyéniségének és hatásának egyik fő tényezőjéről: stílusesszkezeiről. Pedig, mint már első, korai monográfiusa, Kelemen (Perkátai) László megállapítja: „Legnagyobb alkotása: stílusa.” Kozma azonban a művek bemutatásakor kitér erre a kérdésre is, amennyire általánosabb célja és a kismonográfia terjedelme engedi. A Krúdy-életművet kevésbé ismerő ottani olvasókra tekintettel, bővebb fejtegetés helyett főként a szemléltetés módszerével él: sűrűn közbeiktatott bő és jellemző idézetekkel mutatja be a Krúdy-stílus sajátosságait. (Bár a legtöbb „klasszikus” részlet sorra kerül, Kozma eljárását néhol kissé iskolássá teszi, hogy a kifejtő részben ismétli az idézeteket; új példaanyaggal is gazdagíthatná a tanulságokat.)

A szövegrészletek kapcsán a szerző nyomatékkal utal Krúdy stílusjellegzetességeire. A jelzőhasználat néha érzelmes, máskor realisztikus, de mindig meglepően egyéni és telibe találó (*kalácsillatú* gyermekkor; *forrástiszta* szem; *jégszürke* öreg; *vasgyomrú*, *bőlényegészségű* ember; *füstölt kolbász szagú*, *legyes* kocsmá). Képalkotására a hasonlatok áradása a legjellemzőbb, de a zsúfoltság nem fárasztó: a szemlélet eredetisége új meg új színű, meglepő ötletek tűzijátékával gyönyörködtet (ásít a bánat és az életunalom; Szindbád ábrándvilágában a nők piros karikákon hintáztak; az antilopeipők úgy feszültek meg az asszony egyenes lábán, mint a kesztyűk; az elcsapott zsoké olyan kicsi, fonnyadt, kiéhezett volt, mint egy állatkertből megszökött majom). A Napraforgó c. regényt valószínűleg a „hasonlatok könyvének” tekinthetjük. Krúdynam e legkedveltebb és legsajátabb stílusesszkeze különösen a leírásokban kap szerepet. Ezek néha talán öncélúnak látszanak, de mindig az író belső világát vetítik ki, s a történet érzelmi légkörét sugallják, hangulatvarázsát erősítik.

És végül: mindezt Krúdy sajátos mondatszöveése fogja keretbe. A sokszor hosszan hullámzó, egymást ritmikusan követő párhuzamos szerkezetek, az egymásba nőző képzetársítások medrében kanyargó vagy halmozódó hasonlatok rétegeiből épülő mondatszövevények adják prózájának lassú, andalító zenéjét. Ez a forma illik azokhoz a hosszú lírai vallomásokhoz vagy párbeszédekbe tagolt monológokhoz is, amelyek néha szinte versként szárnyalnak föl. Utolsó korszakában elfojtja ezt a hangot egy szikárabb, tárgyiasabb stílusforma, de az igazi Krúdyt ma is amabban érzik az olvasók.

Kozma Dezső helyesen látja a Krúdyról kialakuló összképet ellentétek egymást kiegészítő kapcsolatában: líraiság és realizmus, álomszerűség és éles, érzékletes konkrétság,

érzelmes romantika és ezt ellensúlyozó ironia adják a hatalmas életmű stíláris-hangulati határait.

A gazdag magyarországi Krúdy-irodalom alapos ismeretével, tárgyához méltó esszéstílusban írt kis könyv bizonyára sok olvasót szerez Krúdy írói világának és hasonlíthatatlan művészetének, ha — remélhetőleg — a tanulmányt követi majd a művek ottani megélénkülő kiadása is.

Kovalovszky Miklós

Emlékezés Kresznerics Ferencre halálának 150. évfordulóján

A 17. Kemenesaljai Napok rendezvénysorozatának keretében 1982 május 22-én Kresznerics Ferenc emlékét ápoló, alakját és szellemét idéző megemlékezést tartottak a csinos kis dunántúli városban, Celldömölkön. A délelőtti tudományos tanácskozáson *Tungli Gyula*, pápai gimnáziumi tanár és *Koltai Jenő* alsósági plébános szólt részletesen Kresznerics emberi és tudósi nagyságáról. Délután a városi könyvtár előcsarnokában *Gál Dezső* né tanácselnök-helyettes nyitotta meg a Kresznericsről szóló emlékkiállítást. A kiállításon látható volt többek között Kresznericsnek az alsósági plébánián őrzött több könyve, néhány oldal másolat Kresznerics kéziratos közmondásgyűjteményéből, amelynek első oldalán — Kresznerics szép frásával — ez áll: Válogatott Közmondások melyeket Egybe szedni kezdett 1791 esztendőtől fogva. Itt láthatták az érdeklődők a Kresznericsről megjelent írásokat, cikkeket is. Ugyancsak a délután folyamán leplezték le a nagyszámú érdeklődő és sok iskolás jelenlétében az alsósági (ma Celldömölkhez tartozik) plébánia falán Kresznerics Ferenc emléktábláját. Az emléktáblán márványba vésett aranybetűk hirdetik: „Itt élt és alkotott Kresznerics Ferenc, a tudós nyelvész, a Magyar Tudós Társaság tiszteletbeli tagja 1812-től 1832-ig”. Az emléktábla felavatásának ünnepi szónoka *Zongor Ferenc* ny. általános iskolai igazgató volt, akinek jelentős szerepe van a Kresznerics-hagyományok fölélesztésében, ápolásában. A Magyar Tudós Társaság egykori tiszteleti tagja emléktáblájára a Magyar Tudományos Akadémia koszorúját *Patyai Sándor*, a Magyar Nyelvtudományi Társaságét *Kiss Jenő* helyezte el. A helybéli plébánia nevében *Koltai Jenő* plébános, a városi tanács nevében *Gál Dezső* né, a Celldömölki Öregdiákok Baráti Köre nevében pedig *Kiss Jenő*, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár főigazgatója koszorúzott. Ezt követően Kresznerics sírjához vonultak a résztvevők, s ott is elhelyezték a megemlékezés koszorúit.

A nemes hagyományokat példamutatóan ápoló, kitűnően megszervezett ünnepséget a celldömölki énekkar alsósági szereplése tette még színvonalasabbá, emlékezetesebbé.

Kiss Jenő

Zárószavak a „Szép vagy, Alföld . . .” című műveltségi játék befejező rádióelőadásán

Eddig is tudtuk, milyen sajátosan szép az Alföld és tudtuk, mennyi kiválóságot (költőt, író, festőt, tudóst) és egyszerű tisztességes, dolgos embert adott az országnak. Az elmúlt tíz hónap alatt mégis szinte a maga egészében rajzolódott élénk hazánknak ez a jellegzetes tája; gazdag múltjával, szépülő jelenével és — reméljük — még teljesebb jövőjével.

Most mégis — ismét és ismét — a múltra, az éltető gyökerekre utalok. Nem hangsúlyozhatjuk ugyanis eléggé, hogy nélkülük, ezek nélkül nincs biztonságos jelen, és nem épülhet a jövő. Valahogy úgy, ahogy Juhász Ferenc, a költő mondta nemrégiben: „Nekem mindig természetes volt és ma is az, hogy nincs múlt nélkül semmi, ami van. A szellem dolga is a múlt jelenné változtatása. A szellemi múlt az alkotó élet tápanyaga, biztonsága és biztatás. A múlt nekem sok ezer parancsoló tekintet. Figyelmeztetnek, biztatnak, felhívnak, várnak és kérdeznek. Velük vagyok, ha olvasok, ha újraolvasom a múlt szellemi hagyatéka csekély részét, s áhítatosan gondolkodom az egészre. Nem azért vagyok más, mert ezt megtagadtam; inkább avval lettem más, hogy mindaz ami volt, erősen megérintett, részben az enyém lett.”

És most hadd valjak még arról, miért örülök, hogy részt vehettem ezen a kellemes, közvetlen hangulatú vetélkedőn.

Örültem, mert sokat tanultam. Nemcsak a felkészülés során, hanem elsősorban abból, amit irodalomról, helytörténetről, néprajzi jelenségekről, zenéről stb. a kecskemétiektől, a szolnokiaktól, a bajaiaktól és többiektől hallottam.

Örültem, mert ez a tíz rádióadás azt igazolta, hogy vidéki városainkban, falvainkban sok kiváló felkészültségű és lelkes lokálpatrióta munkálkodik. Mostanában sok vita folyik arról, hogy vannak-e még egyáltalán „tudós tanárok”? Hát íme bizonyosság Isten előtt: vannak! És mennyire kíváncsok, hogy minél többen legyenek!

Örültem továbbá azért, mert ez a műveltségi játék fényesen bebizonyította: a történelem, az irodalom, a néprajz, a nyelv és stílus igenis érdekli az embereket. És ez nagyon fontos, mivel — akár bevalljuk, akár nem — több ok folytán bizony gyengén állunk a történelmi, az irodalmi, az anyanyelvi stb. ismeretekkel. És van-e történelmi tudatunk? Vajon erre neveljük-e a gyermekeket az iskolában? A Népszabadság néhány hónappal ezelőtt kerekasztal-beszélgetést rendezett a történelemtanításról. Hozzáértő, a realitás talaján álló történészek, történelemtanárok mondták el itt okos, megfontolt észrevételeiket, javaslatukat, de a „történelmi tudat” kérdése fel sem merült. Pedig én ennél is továbbmennék. Szükségünk, nagy szükségünk lenne az egészséges — hangsúlyozom: egészséges! — nemzettudatra is! Nos, úgy gondolom, ez a vetélkedő nevelt ilyen irányokban is.

Örültem — tovább folytatva a sort —, hogy játszhattunk, vetélkedhettünk, legtöbbször olyan komolyan, olyan felelősséggel, mint ahogy a kisgyermekek játszanak, versengenek.

Végül örültem annak is, hogy műsorunk sokakat megmozgatott: Budapesten és vidéken; mérnököket, orvosokat, tanárokat és kétkezi munkás embereket, akik nagyon várták minden hónap elején adásainkat.

Azzal zárom — mint a zsűri elnöke — ezt a néhány összefoglaló megjegyzést, hogy sok hasonlóan érdekes és eredményes vetélkedőt kívánok a Rádióknak és mindnyájunknak.

*

Elhangzott a Művelődésügyi Minisztérium, a Szakszervezetek Országos Tanácsa és a Magyar Rádió 1981. május 27-től 1982. — március 3-ig havonként megrendezett műveltségi játékának a döntőjén, 1982. március 3-án a Kossuth rádióban.

Szathmári István

Szemle

<i>Kiss Lajos</i> : Lezárult Magyarország Földrajzinév-tárának közzététele	119
<i>Kontra Miklós</i> : A nyelvek közötti kölcsönzés néhány kérdéséről (Ismerteti: <i>Magay Tamás</i>)	120
<i>Kozma Dezső</i> : Krúdy Gyula postakocsiján (Ismerteti: <i>Kovalovszky Miklós</i>)	125

A Nyelvőr hírei

<i>Kiss Jenő</i> : Emlékezés Kresznerics Ferencre halálának 150. évfordulóján	127
<i>Szathmári István</i> : Zárószavak a „Szép vagy Alföld” műveltségi játék befejező rádió-előadásán	127

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODA-nál, 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Pénzforgalmi jelzőszáma: PKHI 215—96162. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest, Alkotmány utca 21., telefon: 111-010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest, Váci u. 22., telefon: 185-612. Előfizetési díj egy évre 52 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest, P. O. Box 149 62, Postafiók 149) és külföldi bizonányosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Pédányonként kaphatók a Posta Központi Hírlap Irodájában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1 Ft
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzetek „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változásokról 1 Ft
- [A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyarírat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához (A szótári részben végrehajtott változások jegyzékével)] 4 Ft
4. *Bárczi Géza*: Anyanyevlünk magyarsága 1 Ft
5. *Vértess O. András*: A beszédhibákról 1 Ft
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője 3 Ft
7. *Benczedy József—Deme László*: Egy szavaló és kiejtési verseny tanulmányai 2 Ft
8. *Grétsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése 5 Ft
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája 5 Ft
10. *Kiss Lajos—Kovalovszky Miklós—Lőrincze Lajos—Mátyás Ferencz*: O. Nagy Gábor emlékének 2 Ft
11. *Kemény Gábor*: Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában 2 Ft
12. Beszédkultúránk időszéri kérdései

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

- Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum* Budapestini habitus anno 1975. Red. Gyula Ortutay. Pars I. Acta Sessionum. Cur. János Gulya. 1975. 241 l. 15×25 cm. Német, orosz és francia nyelvű tanulmányok. Fve 140,— Ft. ISBN 963 05 0436 7
- Domokos Péter: *Az udmurt irodalom története*. 1975. 550 l. 17×25 cm. Bibliogr. fejezetenként. Orosz és angol nyelvű összefoglalással. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0699 9
- Études Finno-Ougriennes*. Tome X. Année 1973. 1975. 318 l. 17×25 cm. Fve 180,— Ft. ISBN 963 05 0579 7. Közös kiadás a párizsi A. D. E. F. O.-val (Librairie Klincksieck, Paris)
- Forschungstätten für Finnougriстик in Ungarn*. (Red. von János Gulya, László Honti. Übers. von Regina Hessky. Az előszót írta: Kálmán Béla.) 1975. 165., 4 fénykép, 17×25 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0623 8
- Gregor Ferenc: *Der schlowakische Dialekt von Pilisszántó*. (Übers. von István Tóth.) 1975. 295 l., 17×25 cm. Bibliogr. 293—296 l. Kve 180,— Ft. ISBN 963 05 0400 6
- Hadrovics László: *Szavak és szólások*. 1975. 134 l. 17×25 cm. (Nyelvtudományi értekezések 83.) Fve 22,— Ft. ISBN 963 05 0732 3
- Hajdú Mihály: *Budapest utcaneveinek névtani vizsgálata*. 1975. 52 l. 17×24 cm. 1 melléklet (Nyelvtudományi értekezések 87.). Fve 11,— Ft. ISBN 963 05 0551 7
- Honti László: *System der paradigmatischen Suffixmorpheme des wogulischen Dialektes an der Tawda*. (Übers. von Regina Hessky.) 1975. 161 l. 17×25 cm. Bibliogr. 157—161 l. Kve 80,— Ft. ISBN 963 05 0237 2
- Jel és Közösség*. Szemiotika tanulmánygyűjtemény. Szerk. Voigt Vilmos, Szépe György, Szerdahelyi István. 1975. 234 l. 17×25 cm. Bibliogr. 201—229 l. (Múzeion könyvtár 2.) Kve 52,— Ft. ISBN 963 05 0424 3
- Kniezsa István: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. Két kötetben 15×21 cm. 2. kiad. 1974. 1. köt. 582 l. 2. köt. 583—1043 l. Német és orosz nyelvű összefoglalóval. Kve együtt 180,— Ft. ISBN 963 05 0413 8 (1—2. köt.), ISBN 963 05 0414 6 (1. köt.), ISBN 963 05 0415 4 (2. köt.)
- Kósa László—Filep Antal: *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. 1975. 230 l. 12×18 cm. Bibliogr. 197—228 l. (Néprajzi tanulmányok.) Fve 23,— Ft. ISBN 963 05 0561 4
- Magyar értelmező kéziszótár* (Szerk.: Juhász József, Szőke István, O. Nagy Gábor, Kovalovszky Miklós. 2., változtatlan kiadás.) 1975. 1550 l. 17×25 cm. Kve 260,— Ft. ISBN 963 06 0731 5
- A magyar helyesírás szabályai*. 10. kiad. 15. (a tizenegyedikhez képest változatlan, lenyomat). 1975. 267 l. 14×21 cm. Fve 9,— Ft, Kve 16,— Ft. ISBN 963 05 0610 6
- A Magyar Nyelvjárások Atlaszának elméleti-módszertani kérdései*. Szerk. Deme László, Imre Samu. 1975. 345 l. 17×25 cm. Kve 68,— Ft. ISBN 963 05 0609 2
- Mikola, Tibor: *Die alten Postpositionen des Nenzischen* (Juraksamojedischen). Übersetzt von Tilda und Paul Alpári. 1975. 242 l. 14×21 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0223 2. Közös kiadás a hágai—párizsi Mouton kiadóval
- Modern Linguistics and Language Teaching* International Conference Budapest, 1—5 April 1971. 1975. 439 l. 17×25 cm. Angol, francia, német, orosz és egy latin nyelvű tanulmány. Kve 250,— Ft. ISBN 963 05 0265 8. Közös kiadás a hágai Mouton kiadóval
- Papp Ferenc: *A magyar főnév paradigmatis rendszere*. (Leírás és automatikus szintézis.) 1975. 327 l. 45 táblázat. 17×25 cm. Bibliogr. 263—265 l. Kve 66,— Ft. ISBN 963 05 0570 43
- Researches in Altaic Languages* Papers read at the 14th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference. Held in Szeged, August 22—28, 1971. E. by Louis Ligeti. 1975. 338 l. 10 ábra, 18 táblázat, 17×25 cm. (Bibliotheca orientalis Hungarica XX.) Bibliogr. tanulmányként. Angol, francia és német nyelven. Kve 200,— Ft. ISBN 963 05 0124 4
- Steinitz, Wolfgang: *Ostjakologische Arbeiten*. Szerk. Gert Sauer, Renate Steinitz. — Négy kötetben. 27×19 cm. ISBN 963 05 0156 2
- Bd. 1. *Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. Texte*. Neubearb. von Gert Sauer. 1975. 468 l. Szövegek eredeti nyelven, német nyelvű magyarázószöveggel. Kve 300,— Ft. ISBN 963 05 0157 0. Közös kiadásban a berlini Akademische-Verlaggal és a hágai Mouton kiadóval
- Zsilka János: *A jelentés szerkezete*. A jelentés mozgásegysége. 1975. 262 l. 10 melléklet, 17×25 cm. Kve 60,— Ft. ISBN 963 05 0640 8